

ДМИТРО ГОРДІЄНКО

ТИНДА

РОМАН

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ХАРКІВ

1930

ОДЕСА

Вирвався гетьманський шлях із лісової Сіверщини, з Батурина, вийшов у розлогі поля і поповз балками та долинами, через болота й ріки. А по ньому, один за одним—похилі мандрівники—телеграфні стовби. Взимку на них з перемерзя вовками виють дроти, а влітку гудуть—гудуть, летючи сотнями верстов степового простору, випереджаючи—чернігівських ганчарів, що пливуть валками на ярмарки.

По шлях. Минає села, посади. Огинає їх. Боїться загубити межі лозяних зогнених тинів і раптом скочується із чорноземлі в болотяну низини, греблюю влітає в обшарпане колишне повітове містечко, що розляглося на солончастому березі Удая, потонуло в пахощах диких вишняків і акацій.

На старих лавочках під тінями надтротуарних верб сидять в задумі старі люди, час-од-часу кидають ліниво старі, як світ, слова про погоду, про ціни на крам.

Навкруги буяє життя, шумує, наче молоде вино, а містечко лежить окутане сонливим супокоем, оковане міцною тишею.

З містечка шлях простує через дерев'яний міст, повертає ліворуч і виривається знову в степ а за кілька гін кидається в хутір, що стоїть на Удайськiм узгір'ї, міцно вріс у чорноземлю, уп'явся гостроверхими будівлями в голубу глибину неба.

Хазяїном хутора був колись Гаврило Тинда. Осів тут пращур його далекий давно-давно, ще за часів Хмельниччини, як вартовий кордонів земель панських.

Початок роду Гаврила Тинди загубився у тумані сторіч,

серед гайдучні пана Яреми Вишневецького. Не знати, за кого служив його прашур при дворі панському, але з роду в рід ішов переказ, що пан Вишневецький, посилаючи на кордон своїх земель одного з гайдуків, наказував:

— Сиди—вартуй. Платитиму сріблом, золотом, а землі не дам, бо голота вб'є тебе. Пильнуй, про заворушення, бунти й змови повідомляй мене щодня, щоночі, щогодини.

І сидів прашур Тинди. Нічого було робити—пив горілку. Йшли роки, десятки, сотні і рід Тиндин приріс до землі.

Батько Гаврила Тинди—Феофан помер старим-старим, а перед смертю єдиному синові своєму казав:

— Хутір твій. Живи, хазяйнуй... Рід наш давній, гайдучський. Берегти б його... Та бачу, ти не туди гнеш. Гендлюєш. Од землі тікаєш. А краще б по десятині—дві скуповував би. Петро ж, син твій, росте. З Галаганамі посваталися б. Рід мий—давній...

Не відповів нічого старому Феофанові Гаврило Тинда. Похитнув лише роблено-покоро головою.

...В степах, через яруги, долини, байраки й болота почали прокладати залізницю. По землях Вишневецького росли цукроварні. На соняшному півдні росли заводи, рудні, вугільні копальні. І пішов Гаврило Тинда грабарем, підрядникувати.

Крем'язний, сильний, одчайдушний і хитрий „як сто чортів разом“—так говорили про нього—він за десять років грабарювання з багатирия-хлібороба вискочив на дуку і перетворив батьківський хутір на пишний панський маєток. До сотень десятин землі прилипли розлогі зелені луки, що лежать над Удаєм, а з степового кінця на десятки верстов землі ожебраченого селянства. І коли по тих землях почали ходити сотні волів, запражених в залізні плуги, а край містечка виріс паровий млин, олійниця, сукновальня на Удаї, Гаврило кинув підрядникувати, віддався власному господарству. Всюди він поспівав сам—і вдома, і в полі; сам і робітники їздив наймати в околицьні села.

Приїде бувало в неділю у село до зборні, дасть десятникові четвертака і пошле його по селу скликати тих, що на заробітки улітку збираються. Зійдуться люди, посядуть на

дубках чи на ганку, вийде до них Гаврило Феофанович і почне намовляти, торгуватися.

— Ет... що там, ми самі із мужиків у хазяїна вибилися. Самі на заробітких одили,—говорив він.—Самі за копійки спину гнули, аж очі рогом лізли. Бери десятку од посту до покрови. Окономія пана Вишневецького на п'ять копійок більше платить... Так то ж пан. А ви знаєте, що то панська ласка. Сам я з мужиків, знаю, що воно не легко.

— Що й казати. Та якщо й Вишневецький так платить, то, мабуть, до вас лучче,—чухаючи потлиці, відповідали наймити.

А другого дня їхні прізвища вже було записано в реєстр робочих маєтку Гаврила Тинди.

Текло так життя. Проходили роки. Навкруги хутора, по береговому узгір'ї Удає зростав парк і щоліта виростали нові гостроверхі, з червоної цегли, будівлі. На воротах маєтку закрасувалася голуба вежа, як і в пана Вишневецького, а гетьманським шляхом через містечко вже їздили кабріолети, запряжені четвериками.

Багатів Гаврило Тинда, викохував єдиного сина свого Петра, вчив у гімназії полтавській, а згодом послав його до Катеринославського гірничого інституту довчатися.

Саме тоді був 1902-й рік.

Літо й осінь в маєтку Тиндинім минуло тихо. А взимку з далеких міст, на глухі села, хутори й фільварки котилися тривожні вісті. Загомоніли голосніше по зборищах села, на залізниці спалахнув страйк, насторожилися наймити, а коли прийшла весна і земля, скинувши з себе холодні білі покривала, запарувала під теплим промінням сонця, одної днини до Тинди в контору прийшов коваль Мороз. І хоч йому вже й було за сорок, і хоч погорбилася йому спина на тяжких панських роботах, він тримав себе високо й одверто:

— Ось чого ми хочемо,—подаючи засмальцьованого папірця Тинді, проговорив він.—Годі за шмат хліба піт лити. Не набавите, не підемо на роботу.

Гаврилові Тинді затремтіли руки, очі налилися сказом, коли прочитав папірці.

— Он як... Повиганяю! Наберу інших! Є вас до бісово-

го батька. Он, сидять під тином, переді мною навколюшки падають, щоб за шматок хліба прийняв. Візьму їх, а вас розжену ік бісовому батьку...

— Не наберете, Гавриле Феофановичу. Нікого не пустимо в окономію. Постаємо на воротах і не пустимо.

По цій розмові Мороз вийшов з контори; а Тинда кинувся до телефона. Надвечір із стану примчав загін козаків, а оівночі спалахнув пожежою маєток. Вогонь жер комори з хлібом, склади з реманентом. Червоні проміні підносилися високо вгору, рожевіли темряву. Інколи над Удаєм зривалися постріли, розповзаючись жахною луною по ріці. А дим валував стовбами, розпливався і крізь темінь вогкої весняної ночі котився хвилями в степи, огортав сивим серпанком містечко, сповзав у яруги, лоскотав тривоگو нїздрі собак, тому вони вили тоскно, вили сумно, наповняючи серця одних жахом, інших—великою радістю.

Ранком люди, йдучи з околишніх сел подивитись на пожарище, найшли коло Удаю в лозянку труп Мороза. Лежав він ниць, мертвий. Забили його козаки. Куля свинцьова протнула йому спину і вилетіла з грудей під самим серцем.

Довго оплакувала Мороза його дочка Оксана; рік тому померла мати, в кошарі годуючи тиндиних свиней, а тепер забили батька. Лишилася одна. Біль закипів гарячею смолою на серці.

...Ще як була маленькою Оксана, батько її, віддавши останній морг землі за борги Гаврилї Тинді, перейшов з жінкою і дочкою наймитом у його маєток. Наймитували всі троє: мати на свинарні, Оксана теж там, спершу пасла свиней, а згодом стала за дворову; батько козалиював. Текло їм життя безпросвітне, нужденне. Жили край містечка в похилій маленькій хаті. А останнього року, по смерті матері, старий Мороз рідко приходив додому. Куди зникав він—не знала того Оксана.

А тепер убили.

— Підпалив маєток, он за що вбили,—говорили нишком Оксанї наймити.

Третього дня після пожежі поховала Оксана батька на старому містечковому кладовищі, а згодом її покликали до кон-

тори. Зустрілись там очі її з важкими очима Гаврила Тинди.

— Батько твій бунтар був, сукин сині! Візьми роцот і геть!

— Паноньку... куди ж я...—впала в ноги йому Оксана:—помилуйте... Робитиму все.. Не виганяйте...—і гірко плакала.

Дивився на Оксану Тинда Гаврило важкими очима довго, а потому наказав рябому табельникові вивести з контори.

— Нехай... чорт її бери.

Тягали потім Оксану до станового, до земського, розпитували, хто ходив узимку до батька, куди він ходив, а згодом одібрали хату з городом, віддали Тинді. Перейшла жити Оксана на казарму.

Навкруги маєтку по селах і хуторах розгулювали козаки. Щодня строкові й поденні приносили вісті жахні, напоєні кров'ю й ляком. І щодня тугішав, розбухав біль у робітників Тиндиного маєтку.

Весна пройшла в безгомінні. А коли з неосяжних степів попливли на містечко пахощі доспілих хлібів, далина насторожилася, над нею звисло неблаганне передгроззя...

Улітку короткі ночі й короткі сни. І, як тільки на степ налітав вечір, в прозорій блакиті, над обр'яями східньо й західньо, південно й північно здіймалися червоні півники, маяли подовго вогненними крилами в повітрі, а на ранок вітер приносив у маєток паході смаженого жита, вівса й пшениці.

В такі ранки Гаврило Тинда прокидався задовго до схід сонця, виходив на ганок свого будинку, сьорбав носом повітря, хвилину замислювався і знову нюхав. Переводив важкі очі на казармі, що спали ще мертвецьким сном, і дивився туди дотиль перед ним не снинявся його вірний служака—пригінчий Гиря. Гаврило Тинда роблено усміхався:

— Гире, як ти гадаєш, чим воно повітря пахне?

— Житом смаженим, пане,

— Що ж воно ото за дурень смажить жито. Навіщо?— і дивився на Гирю ніби от-от хотів його проковтнути.

— Я гадаю, пане, що то сю ніч палали панські окономії... Вишневецького.

— Вишневецького, кажеш?

— Егеж, пане. Та й Галаганові, мабуть. Сицилисти палять пане.

Очі Тинді наливалися розтопленою міддю, товсті губи одвисали, а ноги одна под одній тихо сходили з ганку, фігура його товста пливла просто на пригінчого.

— Перевішати б їх, пане,—шепотів тремтячим голосом у таких випадках Гиля.

— У-у-р-р-хх... Перевішати! Чуеш? Негайно... сукиних синів!

— Але ж, пане, ми не знаємо, хто вони.

— Не знаємо? Он!—показав Тинда рукою на казарми.— Там їх повно...

— Не ввіймавши, пане, не кажи—зłodій.

Тинда, спинившись перед Гирею, важко дихав, а згодом уже порядкував, походжаючи маетком.

Під осінь, коли навкруг маєтку хліби стояли в копах, до батька приїхав із города Петро. В гудзиках блискучих, срібних, білому комірці й картузі з високими полями, плісу синього, стрункий—ганяв він з козаками по ланах батьківських на коні вороному. Охороняв хліби од червоних півників. Зрання й до вечора товкся в степу, а під північ повертав у маєток і, переодягнувшись, босоніж ходив навкруги казарм, біля сараїв і комір, прислухаючись до розмов робітників. Часто він бачив, як через двір з відрами в руках проходила дівчина. Дивився на неї Петро з-за рогу комори й спалахувала вогнем у ньому кров.

А одного разу, повернувшись в маєток, далеко за північ, пішов він до пригінчого Гирі довідатися, хто та дівчина та де вона живе.

— Па-аничику...—скрикнув той перелякано.—Та ви знаєте, хто вона?

— А хто?

— Оксана... Дочка Мороза, що спалив ваші комори.

— Ду-урню. Вона красива, мов панянка.

— Пан довідаються, буде вам, паничику.

А ти заткни пельку. Де вона живе?... Спить?

— Дивіться,—посварився Гиря пальцем на Петра, усміхнувся і повів його двором до сараю.—Отут... Увійдете, поверніть праворуч, на сіні... Дівчина ж...—І пішов.

Петро тихо причинив за собою двері, запалив сірника і зашарів очима по кутках. Помітив: недалеко на сіні лежала она, напіврозкрита, спала. На губах їй цвів достиглий сум. Петро підійшов, став перед нею, запалив знову сірника, легенько кашлянув. Її очі злякано блимнули. Вона миттю підвела голову і похапцем накрила сірим рядном ноги.

— Не бійся, проказав Петро і підніс запаленого сірника до Оксаниного обличчя, впився в нього очима, що вже грали переливами золотих іскор.

Сірник погас.

— Хочу біля тебе...—не доказавши, впав на сіно поруч. Зашаруділо рядно.

— Паничу, що ви... Па-аничу!...

— Цить, дурна. Почують—тобі гірше. Скажуть—панича заманила. Виженуть...

І знову шаруділо рядно, шаруділо сіно.

— Паничу... Що ви робите! Пан-и-и-ич-у-у... Мій боже...

Ранком засмучена вийшла Оксана на роботу. Біль, наче змія, ссав серце, в голові мутніло. А ніччю знову прийшов панич. Оксана втекла на казарми, спала там з дівчатами на нарах, плакала гірко, боляче.

Третього дня в дворі зустрілася з паничем. Очі її виплакані, червоні й вогкі впали додолу. Відчула, що лице їй горить вогнем.

— Ти й червоніти вмієш? Не соромся. Сьогодні прийду. Тільки не тікай.

Ніби вкопана стояла Оксана серед двору, мовчала. А панич усміхнувся, пішов на конюшні. Через мить, проскочивши повз неї на вороному коні, він зник за високою кам'яною огорожею маєтку.

Находила осінь, похмура, дощова. Панич із маєтку зник, а через зиму, повесні, коли з неба сміялося тепле сонце, в Оксани знайшлася дитина, дівчинка.

Гаврило Тинда, що був у своєму маєтку і за господаря

і за управителя, довідавшись про це, звелів рудому табельникові покликати Оксану до контори. Та прийшла.

— Дотягалася? Батько босяком був, дочка хльондра. Получай рощот і щоб очі мої більше не бачили тебе. Що тепер з тебе за работниця. Сидітимеш біля байструка цілими днями?

Витяг із шухляди столу вузьку книжку, викреслив звідти Оксану, дістав з кишені штанів товстого гамана, висипав з нього на долоню кілька срібних карбованців, одраховав десять і ткнув Оксані.

На! Забирай свої жечі, байстря, і щоб і духу твого не було!—і одвернувся.

Кинулася до нього Оксана, вхопилася за поли одежі.

— Пане...

Обернувся. Уп'явся важкими очима в лице їй.

— Що?!

— Пане... це... це дитина од панича... вашого.

— Що-о-о? Од Петра?.. Мого сина?.. Та я тебе запорю за такі брехні, хльондро!.. Покличу врячника, він з тебе сім шкур здере, сукина дочка! Іч куди загнула. Ну, хто повірить, щоб панич поліз до такої задрипаної мужички. Погані, погані жарти, Оксано... Їди, поки жива та здорова, а розгніваюсь, шкуру зніму!

Пішла Оксана, похитуючись, в сарай, упала на сіно, плакала, ридала довго. Горнула до грудей дитинча, а вечером, коли стемніло, взяла його на руки й пішла на містечко. Спилилася на мосту, дивилася у воду холодну, бачила: там плавали зорі й плавав жаж.

Од містечка до станції п'ять верстов і Оксана опівночі була вже там. У станцію її не впустили. Недалеко, на горбику, помітила: навкруги невеличкого багаття, що тліло червоно,—сидів гурт людей. Підійшла.

— Можна біля вас погрітися, люди добрі.

З гурту на неї подивилося схудле, вкрите волоссям сірим, лице.

— Можна. Отута на злежні, бо земля ще холоднувата.

Сіла. Дитинча пищало. Годувала. Міцно тисла до грудей. Зідхала важко, а з очей сльози самі котилися. Затуляла їх долонями, ховала од людей.

Гурт гомонів.

— Та й там воно не мед їсти. Робота каторжна. А що поробиш. Нікуди більше,—говорив чоловік із схудним лицем.

— Е-е. Зате ж на руднях платять як. Це не те, що у Вишневецького чи Галагана,—заперечив хтось.

— Хто його знає. Він, поки ми тут, співає добре. А як там, хтой-зна.

Слухала Оксана розмову, здогадувалася, що люди ці їдуть на заробітки, дивилася благальними очима в нічну глибоку темінь і бачила: звідтіля на неї теж дивилися очі. Зідхала, тулила до грудей дитину.

— А куди ж це ти, молоднице, ідеш,—спитав, нарешті, той голос, що сказав—„можна“.

— Світ за очі... Куди вітер принесе, мов тріску ту, там і спинюся.

— Що ж ти безрідна, чи як?

— Був рід... та померли... батько, мати.

— А чоловік же твій... Де?

Оксана не відповіла, лише гірко заплакала. Гурт мовчав. Усі дивилися на неї, похитували головами, співчутливо зідхали.

Згодом до гурту підійшов довгов'язий і гнучкий, мов лозина, чоловік.

— Ось вам білети... Поїзд скоро... Приготуйтеся...—помітивши Оксану, він звернувся до гуртку:—А це що за жінка?

— Хто її знає,—відповіло кілька голосів разом.

— Каже, що їде світ за очі,—додав худоліций.

Довгов'язий чоловік крутьком обернувся до Оксани.

— Може роботи шукаєш?..

— Шукаю, дядечку. Не вмирати ж з голоду,—зідхнула. Дитинча залилося болячим плачем.

— Є-е-е, так у тебе й мале є,—і довгов'язий замислився. Голова його на плечах хиталася. Йшли хвилини в мовчанні. Згодом він нахилився до Оксани.—Так мо з нами, на рудні криворізькі, поїдеш? Куховарити вмієш?

— Умію. Усе робити, дядечку, вмію.

Довгов'язий обернувся до гурту.

— Нашій артїлі куховарка потрібна. Як ви, згодні щоб її...

— Та раз треба, то берїть. Ми згодні. Нам аби куліш добрий варила. Берїть...

— Так поїдеш?—перепитав ще раз довгов'язий.

— З усією душею, дядечку. І вам спасибі, добрі люди... Спасибі, дядечку.

А коли довгов'язий крутьком потонув у темені в напрямі станції, худолиций устав, підійшов до Оксани.

— Це—підрядник з рудень... Набирає робочих...

Жевріло червоне багаття. Небо дихало вогкістю.

За тиждень Оксана вже варила артільним їжу. Надійшла перша неділя і в кухню завітав худолиций чоловік. Стріла його Оксана приязно й тепло. Обливаючись слізьми, вона розказала йому все, що так болючо ссало їй серце. Уважно слухав худолиций, а коли Оксана, змовкла, спитав:

— Так, як же... воно й нехрещене в тебе? Йї має?..

— Ні... А будете кумом? Кумою я покличу куховарку з сусідньої артїлі.

— Що ж, покумаємося,—відповів той.

І того ж дня, по обіді, в маленькій селищанській церкві, піп з облїзлою головою і рідким волоссям на бороді, за срібного карбованця та чвертку горїлку охрестив Оксанину дочку, дав їй ім'я Марія.

Жила на рудні Оксана, приросла до кухні, варила їсти, прала сорочки шахтарям. Росла й Марія. Вся вона в матір вдалася. Лише очі строгїше світилися,—а з них на Оксану дивився панич Петро Тинда.

Будучи пуцвїрінком, Марія помагала матері чистити картоплю, а коли їй пішов шістнадцятий у вивїзницї на рудню найнялася.

За місяць по тому над руднями знялася тривога. Висипали з казарм і землянок, із селищ і сел шахтарї. Замаєли на естокадах і шахтових будівлях червоні полотнища. Владарї рудень втекли.

... Був весняний погожий день 1919 року. На рудню прибігла санїтарка в брудному халаті, вхопила Марію за рукав

кофти і потягла до селищанської лікарні. В маленькій кімнаті вона показала рукою на ліжко, Марія побачала там жінку, що лежала горилиць. Обличчя її в зморшках, було наче віск, жовте, жовте.

— Мати...—з жахом скрикнула Марія.—Померла...

— Померла,—відповіла санітарка,—з тифу мруть люди, наче мухи восени.

Так померла Оксана, лишивши Марії спадщину: втілення матері, голубі строгі очі, чорні, ніби шнурки, брови та прізвисьце Морозівна. А хто був батько Маріїн—так і не розповіла їй Оксана.

Потім революція брала шахтарів на фронті; а голод і тиф їхніх жінок і малих дітей гнали в степи. Пішла туди й Марія. І лише в літі шостому по революції, вертаючись на криворізькі рудні, вона, не доїхавши, лишилася на вугільних копальнях ще напівмертвого Донбасу.

Гаврило Тинда теж помер у містечковій лікарні з туги.

Над гетьманським шляхом, на місці його маєтку тепер стоїть стенова фортеця революції—комуна.

Лишився один із давнього гайдуцького роду Тиндиного, нащадок—Петро Тинда, гірний інженер.

II

Зі сходу сунуло надвечір'я, а вітер не стихав. Перемішаний зі спекою, шпаркий, він дув без угаву, зривав з вугільних штабелів пилюгу, здіймав над естокади і гнав табунами чорно-рожевих хмар на степові обрії.

З-під шахти щомить вилітали вагонетки, бігли рейками, розсипаючи брязкіт, вилітали на естокаду, спинялися, а з них чорними водоспадами лився на землю вугіль. Тоді над штабелями миготіли залізні долоні лопат. Зосереджені, засмагли обличчя лопатників бронзою вилискували на сонці, а очі дівчат-сортивниць цвіли волошками полтавських піль.

Пахли міцно курява і піт.

Незабаром на дорозі, що йде поза шахтою, од стайні до контори, процокотіли колеса, вторюючи рисастому лопоту кінських копит.

Морозівна кинула лопату, поправила на голові крапчасту хустку і, вдаючи перевтомлену, пішла до шахтової будови. Притулившись до стіни, вона застигла. Вії над очима закліпали швидко, нервово.

— Марійо!

Стрепенулася. Повернула голову в той бік, з якого прилетів стривожений голос. Побачила: недалеко неї стояв лопатник Дерев'янка, крутив цигарку, важко дихав.

— Тиміш... Що?

— Чи не знаєш ти часом, куди ото Тинда збирається,— показав пальцем на контору.

— Ні.

Дерев'янка запалив цигарку.

— Виходить, і ти не знаєш... Ніхто не знає. Всі не знають... Хто ж тоді знає? Секрет виходить, чи що?—говорив він, ніби про себе.

Марія одірвалася од стіни. Лице їй загострилося, постать витяглася.

Ступила крок уперед.

— Тимку... що ти мелеш. Що це значить—всі знають і хто не знає! Про який секрет говориш?

Лице Дерев'янці сповнилося увагою, в очах спалахнули ліхтарикі такі, як ото горять по далеких шляхах темними ночами.

— Я чув...—голос йому затремтів.

Марія вхопила його за руку.

— Що... Кажі..

— Шахту хочуть закрити... правда?

Груди Марії глибоко зідхнули, постать напружилась.

— Правда?—перепитав Дерев'янка дражливим голосом.

Брехня... Не вір. Й іншим радь не вірити,—відповіла спокійно, тихо і так само спокійно подивилася в лице Дерев'янці.

Справді ж бо. Сказати „правда“, сказати „так“—значить зірвати пляни захисту шахти. Більше того, не пізніше, як завтра шахта лежатиме розбита параліжем паніки.

— Не вір, Тимку. Бре-е-ехня!—одрубала вона ще раз, приязно усміхнулася й побігла до гурту дівчат під естокаду.

Тепліню залоскотало в грудях Дерев'янки, ніга розлилася тілом. Тепер він стояв розгублений, дивився скаламутнілими очима вслід Марії й нервово мняв у пальцях недопалену цигарку.

— Заковика,—зідхнувши проказав він, кинув під ноги помняту цигарку, стрепенувсь і подався до штабелів.

Під ногами йому вугіль—хрум, хрум. А в голові—„невір...“ Як же не вірити, коли всі говорять ..

— Ти-мку...—почув він майже над вухом. Підкинув голову; повз нього в глибину штабелів Марія жене повні вагонетки, дивиться йому в лице просто, трошки докірливо.

Не витримав. Опустив голову й пішов далі. Марія кинула вагонетки і, крадучись поміж будівель, подалася до жіночої казарми.

На дверях її зустріла тиша й непривітність. Стіни сповзали на підлогу брудними, сірими полотнищами. Тихо ступаючи, вона підійшла до вікна, що дивилося на контору сірою, полотняною запоною, одхилила її й застигла. Біля дверей контори стояв фаєтон, запряжений парою вороних, на козлах, випнувши груди колесом і тримаючи віжки наготові, сидів фурман, насвистуючи сумну, тягучу степову пісню.

Сховавшись за стіну, Марія не зводила очей з фаєтона. Стежила за кожним рухом фурмана, прислухалась до кожного звуку, що виривався з контори. Минали напружені хвилини. І день минав, звичайний соняшний день, гарячий, задимлений.

Незабаром біля контори знялися глухі голоси. Морозівна припала до сірої запони очима, з них бризнули синенькі іскорки. Серце заніміло. Бачила: в сідалі фаєтона вмошувався Тинда—завідатель копальні. Лице йому, як і завжди, строге, сухе, кам'яно-спокійне. І лише в зморшках на чолі та біля очей лежала насторожливість. Перед фаєтоном, на тремтячих ногах стояв довгий, з скуластим обличчям, повним неспокою, овіяний сивиною літ, інженер Зімарйов. Він нервово смикав собі сіру борідку й з острахом озирався навкруги. А коли Тинда вмоштився, довга постать уклонила фаєтонові:

— Петре Гавриловичу, вітайте й од мене баро...—осікся. Злякані йому очі метнулися до фурмана,—Маргаріту Йоганівну,—докінчив.

Тинда підвів голову.

— Вітатиму. А ви тут дивіться. Момент напружений і вимагає особливої пильности. Розумієте?

— Так, Петре Гавриловичу,—і довга постать знову вклонилася фаєтонові.

— Дивіться ж.

— Не турбуйтеся, Петре Гавриловичу. А... забули.

Над фаєтоном піднялася рука Тинди. Зімарйов зніяковів, вибачливо подивився в Тиндине лице.

Коні рушили і понесли фаєтон повз казарми, а через хвилину сховалися за стіною куряви на степовому шляху.

Марія хитнулася, мов п'яна, одступила од вікна, підійшла до дверей, похилилась на одвірки. Голова йшла обертом, Все плуталося. Почувала, що вона не в силі всього збагнути. Лабіринт якийсь. Так, так,—лабіринт. Заплющила очі, а в уяві: от вона блукає тим лабіринтом—виходу немає. Темінь налягає їй на голову: „баро... Маргаріта... привіт... пляни. До чого тут пляни, коли справа йде, щоб закрити шахту?—питається в тиші Марія. Голос пливе порожньою казармою, дзвенить, ніби залізо, довго й гучно.

Сонце, що вже висить низько над розпаленим обрієм, протинає рожевими проміннями вікна казарми й переливається на шибках голубими, везерунчастими вогнями.

Ледви ступаючи, оповита глибокою задумою, вийшла Марія з казарми, спинилась на порозі, помітила: вітер одходив за днем на захід, стихав, а небо наливалося прозорою блакиттю. Із східнього обрію пливла прохолодь, ніжно гладила лице. Груді дихали глибоко, повільно і серце тепер уже билося рівно. Лише інколи тілом пробігав острах, та у вухах дзвенів голос Зімарйова.

Стрепенулася і, поспішаючи, подалася до шахти, А назустріч їй вечір і робітники. Йшли вони од шахти до струментальних комір, чорні й мовчазні, несли на плечах кайла, в руках лихтарики. І Марії здалося, що несли вони ще

жй біль, захований глибоко, глибоко в грудях. Та що робити?

Між штабелів Марію стрів Дерев'янка. Стояли вони мовчки, дивилися в затягнуту вечірньою сутінню далечінь, про щось думали.

Електричні лихтарі лили на штабелі золоте світло, вугіль спалахував синенькими зірками й горів так, як горіло четверо очей у темені. Біля струментальної комори щохвилини зростає лемент.

— Приходь на казарму, поговоримо,—врешті каже Марія, а з губів її спливає тепла усмішка.—Приходь, Тимку... Я чекатиму,—повторила тихо, вхопила його руку, міцно стиснула.—Коли поснуть,—обернулася і пішла несучи на плечах лопату.

Біля струментальної комори її стріли перевтомлені обличчя шахтарів, привіталися. А десятник, (він же й комірник) Чуркін знернувся. Його очі побігли поміж натовпу, продовгувате, в зморшках, обличчя скривилося. Марія протовпившись до нього, подала лопату.

— Перепрацювалася, сердешна!—ехидно бризнув Чуркін.—Двічі перевіряв... Дня не доробила.

— Так. Не доробила. Запишіть...

— Запишу... Запишу, моя квітенько. Не турбуйся. Знаємо, де ходиш.

— А вам то що до того, де я ходжу?—обурено, ла Марія.

— Нічого, квітенько... Нічого... Не заважай...—нервово вихоплюючи з рук робітників струменти, Чуркін далі вже просто кричав:—Давай! Давай скоріше. Іч! Наче сім день це їв. Ех, ледарня...

— Що ти там, стара диньо, мелеш?—прилетіло до нього з гурту.

Чуркін засгиг, зві встромив у натовп сповнені гніву очі.

— То... я на неї... товариші,—зло промимрив. Але до роботи не брався. Вуха йому насторожилися, рот роззявився весь він закам'янів.

— Бреше, бреше стара диня!—вдруге гукав хтось із гурту

Тепер обличчя Чуркіна засяло якоюсь невлливою радістю. Він миттю перегорнув кілька сторінок струментальної книги і його права рука так само швидко щось туди записала.

— Еге. Бачили? На нотатку взяв. Держись тепер, Печерице. Покаже він тобі сімдесят п'ятий горизонт... або: де'раки зимують.

— За ребра його візьме!—відповів присадкуватий чоловік.—Хай бере...

По цих Печерициних словах руки Чуркіну затремтіли. Очі його колючі гасали натовпом, пронизуючи кожну пошту шахтаря. Проте, він змовчав.

Вечір минав. Люди з шахтового дворища розходилися, гомін стихав.

На західньому обрії купчилися хмари, звисали на землю шматками пошматованих чорних полотниць, {заволікали рожевий небосхил. Біля казарми бринькала балабайка, а по дорогах, що йдуть од шахти в степи, розпливалися мотиви жалібного „страданія“.

З повинню тривоги в грудях сиділа тепер Марія на своєму ліжку в дівочій казармі. Сьогоднішня сутичка з Чуркіним дала їй мізкові нову роботу.

Аджеж це ще одна риска до того, що має розігратись на тлі оцієї, закинutoї в гарячі степи півдня, шахти. Ще одна риска. Але де її початок? Звідкиля все це?

Раптом грюкнули двері і казарму сполошив дзвінкий голос:

— Ой! дівчатка... В чоловічій... розповідають—жах! Лаються.

Марія схопилася з ліжка і підійшла до широкоплечої дівчини, що стояла посеред казарми, розповідаючи щось дівчатам.

— Що там?

Широкоплеча обернулася, сплеснула долонями:

— Жаж! Таке там говорять... Аж страшно.

— То кажи!.. Що там говорять?—нетерплячо допитувалася Марія.

— Піди послухай... Я не знаю,—відповіла та, опустила

очі додолу, трошки скривилася.—Куди ж тепер... нам,—зашепотіла.

Тьохнуло серце Марії: хіба вже оголосили? Тинда ж іще не повернувся, здається...

Дівчата збентежилися. Широкоплеча кинулася до Марії.

— Ось, ходім...—вхопила за руку, потягла, примовляючи:—Жах... Там таке розповідають...

Слинилися вони на розі казарми, біля розчиненого ікна.

— Слухай, Марійко... Чуєш?

Принишкли. Притулились щільно до стіни, слухали. Казарма гула, як гуде днями підземелля на далеких горизонтах. Марія зсунула з голови крапчасту хустку, напружила слух, ловить кожне слово й чуває, як очі їй мимоволі розплющуються все ширше й ширше, чуває:—в грудях росте тривога.

Чийсь голос, повен суму, розповідає:

— Закріпхни по штреках і врубах підгнили... Нових не становитимуть... Тинда сказав—і не думайте. Працюйте, як знаєте. А як ти працюватимеш. Ідеш на роботу—думаєш,—ну, сьогодні вже не повернуся. Зірветься вагонетка, вдарить у впорину... Цурка. Там тобі жаба й цицьки дасть...

— А чого не становитимуть, ти не питав?—перебив розповідь другий голос.

— Хазяїни такі, —буркнув третій, хрипко й одрубисто.

— Е-е-е, не те... не те, братці. Грошей кажуть немає. В центрі... не дають. Он що. Да-а-а... закріпхни от-от упадуть... Закриють тоді шахту, а ми, хлопці, гайда... хто куди.

Цебто, значить—ноги на плечі?—рубнув знову хрипкий.

— А то ж як. І за плечі візьмеш, не велика цяця.—А шахту безпреміяно закриють. Ось... наш десятник Чуркін, він, треба вам сказати, приятелює з Тиндою, говорив, що ми великі збитки даємо, бо нібито хазяїнів немає. Так лучче, каже, організувати артіль, набрати нових, а нас усіх вигнати ік бісу... Закриють.

— Ша! хлопці! Новина!—устряв у розмову солоденький баскуватий голос.

Казарма змовкла. Марія відчувала, що там усі сидять застигли, в чеканні якогось повідомлення.

Напружила слух. Затаїла дихання, втопила очі в розгублене, повне розпачу лице широкоплечої дівчини. Слухала, але баскуватий голос говорив тихо, лише уривки слів долітали до вікна і, ніби ядовиті гадюки, лізли в вуха. Марії забило дух.

— Бабков?.. Так. Це говорить він...—вирвався їй шепіт.

Над шахтою висить чорна, ніби вугіль, ніч, тремтить од східнього вітру. Казарма змовкає, а згодом її опановує сторожке безгоміння. Марія запинає хусткою голову, обертається до широкоплечої дівчини.

— Підемо спати, Оленко...

— Ходім..—каже та й одривається від стіни.

На порозі казарми Марія бере дівчину за руки.

— Не хвилюйся. Не вдавайся в тугу. Іди спати. А все те... вилами под воді писане.

Оленка мовчки зачинає за собою двері, а Марія, похилившись на перило ганку, дивиться в голубу далечінь степу. Уже північ. Тихо. Лише з-за обрію південного краю доноситься завідський гогот та одвічно тривожні гудки паровозів.

Марія стоїть, оповита задумою. Чекає на Дерев'янку.

III

Так. Тинда, вірний їй і собі до самозабуття, має рацію. Справді, давно, давно колись її величали баронесою фон-Беллі, а тепер просто Маргаріта Йоганівна Бельська. І посвідка, що лежить перед її очима на маленькому, круглому столику, так спокійно, так одверто стверджує це. Більше того, посвідка доводить, що тепер баронеса фон-Беллі тільки громадянка тільки реєстраторка окружної філії куспромспілки.

— Реєстраторка...

Довгі пальці її рук нервово згортають шматок паперу і так само нервово кладуть його в замшеву сумочку. Лице обертається в бік. Від нього в темряву кутка, де на канапі, обтягнутій зеленим потертим оксамитом, сидить згор-

блена чоловіча постать, летять сторожки
натну тишу порушує тонкий голос:

Кім-

— І це напевне?

— Ви ще й тепер не вірите мені, баронесо,—відповідає куткова темінь.

Знову мовчанка. Кімнату опановує моторошна тиша. В темені шарудять папери та горять вуглинами двоє очей. Екс-баронеса нервово стукає пальцями об столик, замислюється. Очі її знову біжать на канапу, з напругою вдивляються в суворе кам'яно-спокійне лице Тинди. Дивиться довго, кусає до болю нижню губу, а в голові:—Так. Він вірний їй і баронеса вірить йому. Вірить більше, ніж собі. Так, так. Але...

— Ні. Я не певна того, що у нас, власне у нас, вистачить здібностей,—кидає вона в куток, нервово вихоплюється з—за столика і, ступаючи тихо, йде до вікна, одхилиє запону, поволі опускається в глибоке, м'яке крісло, що стоїть тут, кладе на лутку руки, а на них підборіддя, глибоко зідхає.

За вікном похожає полохлива темінь. Промислове невеличке місто вже спить і лише з далекіх степів у глуху вулицю вривається гоготіння індустрії, стогони і виття паровозів, що так безшашбно пролітають повз місто, притрушуючи його димом та п'янючими пахощами вугля. У далені, аж ген на розі одинокий лихтар. Стоїть він непорушним вартовим, дивиться здаля похмуро у вікно, стереже таємничу міську тишу і стереже мрії баронеси, що так часто тривожать її, не дають спати, відпочинку в'ялому тілу. Ах, ці мрії. Вони її ніколи не кидають на самоті. Завжди з нею. І не кинуть. Адже, що не день, то все стає ясніше. Життя, ця складна незбагнена досі химера, стає їй зрозумілим, до рисочок ясним. І хай Тинда, Зімарйов, хай всі вони беруть шахти в оренду, хай утворюють кооперативні артілі, синдикати, трести, хай врешті б'ються об мур чи стіни головами, хай ідуть на загибель, вона своїх мрій не зрадиць. Вона буде впертою, послідовною до загину. Нехай...

А в темному кутку шарудять папери. То Тинда згортає їх, кладе до найпотайнішої кишені піджака.

Баронеса підводить голову, обертається до нього.

— Які ще новини є?

Він устає з канапи, підходить до вікна. Сторожкі очі його падають у вуличну темінь.

— Я чекаю на вашу згоду, баронесо.

Білі зуби її кусають ніжню губу, а в різьбленому обличчі спокій і жіноча впертість.

— Петре Гавриловичу,—каже вона тихо,—поперше треба знати, що тепер і стіни мають вуха. Подруге, ще раз прошу взивати мене тільки Маргарітою Йоганівною, а, потрете... я ще поміркую. В мене інші пляни,—і теж очі на вулицю, що летить повз лихтар в степи, до далеких шахт.

— За всяких обставин, баронесо, я до ваших послуг.

— Знову... Ну... прошу вас.

Тинда мовчить і лише куці вуси, закручені хвостиками догори, лізуть по виголених зморшкуватих щоках за вуха.

Хвилину і він знову йде в темний куток, сідає на канапу, витягає з потайної кишені папери, розгортає їх, вибирає одного, розстилає на столику і водить очима по зламаних чорних, синіх, зелених і жовтих лініях. Креслить олівцем. Потім нотує щось до свого кишенького бльокнота. Мовчить. А баронеса, що теж мовчить, думає:—Пляни. Навіщо вони на папері. Це ж легковажність. Пляни мають бути в голові, а не в кишені. І врешті, доки ж це. Доки чекати. Треба діяти і діяти безсумнівно. Кинутися у вир впасти на хвилі стрімкого життя. Так. Воно кличе, вимагає, а ми з плянами. Діяти треба... Потім—це ж така нагода—Тинда завжди до її послуг... Керманіч з нього впертий. Він виведе. Він прижене її човна до давно омріяних нею берегів. До тих, що вона їх лишила тоді, як їй було лише вісімнадцять. А тепер уже—ой скільки... Життя: як воно шалено летить. Тоді з підземелля глибокого виплеснула хвиля: вийшли люди чорні, знялись над шахтами буруни, вихори, підхопили її, баронесу фон-Беллі, і наче пір'їну несли, несли й кинули ось тут, в цьому задимленому маленькому промисловому місті. Керманіча треба тепер. Тинду. Він хижий і хитрий. Він завжди з нею, з баронесою, з десятками й сотні їх. Але як це? Хіба Тинди ростуть і на

чорноземлі? Він, син пана з мужиків, тинявся в гетьманаті, був у Петлюри, в Денікіна. Потім, в часи бур, що йшли над задимленими степами, сидів десь у лісах Сіверщини за лісника, а далі: виліз, живучою рослиною, міцно вп'явся в новий ґрунт. Пристосувався.

— Така рослина, як я, за всяких, сприятливих і несприятливих, кліматичних умов здатна до життя,—пригадалася баронесі його відповідь рік тому, коли вона запитала, як він умудрився не потрапити до Чека.

Так, Так. Він хижий і хитрий. Він сильний на волю впертий. От і тепер, сидить у темені, шарудять папери в його руках. В кімнаті кам'яна тиша. І над містом тиша.

— Пробачте, баронесо, але повірте мені, що ваші пляни засуджують нас на певний провал,—кидає він голосно з кутка.

— Петре Гавриловичу, благаю... Скільки говоріть тихше.

— Прошу вибачити, баронесо.—Він знову підводиться з канапи, знову підходить до вікна, стає поруч крісла, в якому сидить вона, каже:

— Ваші пляни—дитяча фантазія. Про повстання, захоплення шахт силою тепер і мови не може бути. Хто з вами піде? Десятеро, ну—двадцятьо людей. А ті, чорні, замурзані... Вони ж тепер на становищі господарів. Ні. Це—дитяча фантазія, баронесо.

Та нервово скидає догори голову.

— А ваші?

— Очевидно, ви мене не зрозуміли.

— Не зрозуміла? Давайте. Послухаю ще раз.

Тинда нахиляється, обпирається об поручню крісла і тихо, шепотом каже:

— Справа йде на краще. Комісія, що три дні тому приїздила до мене на шахту, повезла в центр висновки про те, що шахта дає великі збитки. Вони доводитимуть там, що її треба закрити, або... здати в оренду. І ясно, там погодяться на останнє. Отже, коли ми заорендуємо, гарантую прибутків щороку—мільйон. Оренду можна взяти на ім'я кооперативної артілі для видобутку вугля. А коли ваш папа по-

дасть нам грошову допомогу, ми почнемо конкуренцію з ними. Ми утворимо синдикати, трест орендарів. О, це певніший плян. Не дитячий. Не фантазія.

Тинда змовк. Обличчя йому спокійне. Очі непорушно, допитливо вдивляються в обличчя екс-баронеси. В тонких кістлявих пальцях йому шарудять папери.

— Робіть. Але пляни ваші ну... я б сказала миротворні занато,—і вона нервово закусила нижню губу, а очі послала через вікно, туди, де стоїть самотньо лихтар, вартуючи тишу кам'яного кварталу.—Робіть, як знаєте.

— Перепрошую, баронесо.

— Слухаю.

— Ваша участь обов'язкова. Більше того: ви маєте виконати одне дуже складне завдання. Крім вас, його немає кому доручити. Ви—жінщина, а-а-а... Мотузний...

Над очима баронеси кліпнули вії. Тілом пробіг холодок. Вона підвела з лутки голову й подивилася запитливо й стурбовано в повне спокою обличчя Тинди.—До чого тут Мотузний?—виросло їй в голові запитання.—Гм... До чого?—Правда, він на становищі цілком радянської людини. Його, поважають, довіряють йому. Але ж він, здається, боягуз і нездара. До того ж, чим може бути корисний інструктор кустпромспілки? Чим? Будь-яких завдань взяти на себе він не схоче. Побойтись. А ще чого доброго... Ні, ні... Де там. Про нього й мови не може бути. Він цілком радянська, лояльна, як сам каже, особа. І в нього... вогняні очі та палюча, палюча посмішка, що ніколи не сходить з товстих губ при зустрічах з Маргарітою Йоганівною. Кілька разів вона стрічалася з ним на вулиці, в кіно. Казав, що хоче вже одружитися і дивився благально на неї, тис її руку в своїй великій гарячій долоні.—Так хочеться... Так хочеться, Маргаріто Йоганівно, причалити до тихого берега,—шопотів він при тому.—До чого тут Мотузний?

Баронеса хвилину замислено дивиться на Тинду, дістає тремтячими пальцями із замшевої сумочки маленьке дзеркальце, дивиться в свої глибокі очі, в обличчя. На ньому вже позначилося життя. Од очей на щоки біжать глибокі рівчаки, а ними інколи, в часи розпачу й суму, збігають сльози.

— Я вас не розумію, Петре Гавриловичу,—ховаючи до сумки дзеркальце, роблено-спокійно кидає вона Тинді.

— Прощу прощу, баронесо.—Тинда подає їй папірець:— Читайте.

Вона бере тремтячими пальцями, підходить до столика, на якому стоїть лампа під голубим шовковим абажуром, схиляється й водить по ньому очима. Шомиті в них розгортається жага до життя. На лице їй лягає кам'яний спокій. Це вплив Тинди. Вона має бути такою ж, яка і він— спокійною, впертою. А Мотузний? Він саме тепер дуже потрібен їм. Але ж він зажадає... відплати.

І знову в її уяві метнулася низенька плечаста постать, вогні очей, їхній палючий зір. Знову вона відчуває міцний, гарячий тиск рук і солоденькі слова про тихий берег. Тіло экс-баронеси трошки тремтить, тихо опускається в крісло, а очі ховаються під синіми повіками.

Вже далеко за північ.

Тинда одходить од вікна, зодягає прогумоване, сіре пальто кашкета з оксамитовою голубою околицею.

— Подумайте, баронесо. Не місце тепер дитячим фантазіям. Не місце мріям. Справа серйозна. Діяти треба, не марнуючи й хвилини. Поміркуйте.

— Подумайте... Знову думати...

Хрустять суглоби тонких жіночих пальців і глибока, глибока мовчанка. А по хвилині вона підводиться з крісла, висока, струнка, коливаючись, іде слідом за Тиндою в коридор.

— Тільки таким шляхом підемо. Розумієте, баронесо?— проказав він, коли вони спинилися за порогом будинку, і подав їй руку.—До побачення. Між іншим, я спинився в готелі Централь. Чекатиму на вас ранком... з Мотузним.

В темені вулиці глухнуть кроки Тиндиних ніг, а экс-баронеса, мов п'яна, похитуючись, вертається в кімнату, підходить до вікна, одхиляє запону, опускається в крісло. Довго сидить над розгорнутим клаптиком паперу. На чолі їй то ростуть, то розпливаються зморшки. Згодом вона ховає папірця в сумочку, кладе на лутку руку, схиляє голову, застигає. Очі впиваються, вростають у глуху, порожню вулицю, що, одірвавшись од вікна її кімнати, прудко біжить

за місто в степи, а там сотнями доріг розходиться по шахтах і заводах, що давно-давно колись належали барону—Йоганові фон-Беллі.

IV

Сонце викотилося на східній небосхил, і екс-баронеса вже стоїть на ганку біленького, одноповерхового будинку, напружено вичікує. Із степового обрію летят на місто проміні, обризкують кришталевою прозор'ю вулиці, провулки і горять іскорками на росяній листві каштанів, що стоять понад парканами в молитовній зажурі. Очі екс-баронеси, зведені до гори, теж повні молитовного суму, застигли шкляночками. Довгі пальці рук нервово щипають сумочку інколи перескакують на гудзики пальтай і нервово крутять їх.

Центр міста запиняється в куряву, над чорними кварталами зростає шум, здіймається гомін, тупотнява ніг, цокіт колес каламашок, що сотнями пливуть в глухе замістя, притрушуючи брук кривавим цегляним пилом. На південному краї підноситься в небо димова запона, заволікає прозоро-блакитну височінь. Навкруги така святкова урочистість. Але на екс-баронесу від неї вліє прохолоддю й жахом. Час минає. Довгі пальці зло щипають сумочку. Тротуарами спішать заклопотані постаті чоловіків, жінок. Лиця їм строгі й ділові. Шкельця очей плигають з постаті, на постаті Проте, його немає, Чому немає?

Сонце небосхилом повзе повільно, і стрілки на маленькому золотому годиннику, що рожевим ремінчиком міцно охопив тонку руку вище долоні, теж повзуть повільно. Скоро дев'ять.

— Маю за честь вітати,—раптом почула вона.

Трохи схвилювалася. А відчувши на собі тугий зір його очей, гордовито зійшла з ганку, ступнула на тротуар.

Її вузьку долоню міцно стисла жилава. Відчула теплінь. Затремтіла.

— На службу?

— Так.

Пішли поруч. І здалося їй, що вузький тротуар гойдається під нею. Голова йде обертом. Справді—з чого вона

почне? просто піти на одвертість? Але ж це може спричинитися до провалу. А вона ж так хоче жити, так хоче...

Шаріла. Поривалася вперед. Часами стишувала ходу. Заглядала Мотузному в лице.

— Скажіть, Маргаріто Йоганівно, чому ви така заклопотана.

— Просто... жити хочеться.

Той знизив плечима.

— Не зрозумію.

— Не розумієте? Ви, здається, ніколи мене не зрозумієте.— Запитливо глянула в гладко виголене, з авантюрицьким відтінком, лице.— Проте до справи, в якій я маю тепер говорити з вами, це не має ані крихти відношення.

Мотузному тенькнуло серце. Мозок запрацював. Адже досі він знав Бельську—реєстраторку кустпромспілки за жінчину, що зажди уникала будь-яких ділових розмов. Навіть більше—вона досі вдавала з себе створіння, що не вміє навіть мислити. І раптом—„до справи... в якій я маю з вами...“—Звідкіля ця діловитість?

— Прошу, прошу. В якій справі.

— Федоте Михайловичу, скажіть, ви знаєте Тинду, Петра Гавриловича.

Лицем Мотузного прокотився страх. Очі в орбітах закрутилися дзигами.

— Знаю, ну,

— Ви, здається, колись працювали з ним на шахтах барона фон-Беллі.

— Так,—тремтячим голосом відповів Мотузний.—Але в чому ж справа?

Екс-баронеса на мить спинилась. В очах їй хиталася схвильована постать Мотузного. Піджак йому подерся коміром мало не на голову, а елегантний капелюх сховав під полями лице.—Слушний момент,—подумала вона і пішла слідом за Мотузним. А коли порівнялася, приязно глянула йому в лице.

— Він просив переказати вам...

— Щоб я сплатив йому борг.

Ні... Щоб ви знайшли в готель централь. Зі мною. Він на вас саме тепер чекає. А чому ви,—очевидно, лучче мени знаєте.

Хвилину, другу дивився Мотузний в обличчя екс-баронеси, але воно було наївно-спокійне, без найменшої тіні загадковості, чи якоїсь змови проти нього.

— Саме тепер?

— Так.

Ішли. Мотузний перебирав у голові все, що стосувалося його взаємин з Тиндою, але одгадати причину запитань не міг. Правда, він уже давно одержав у Тинди завдаток на справи організації якоїсь артії. Але ж та справа провалилась.

— От і готель,—почув він.—Підвів голову і пішов слідом за екс-баронесою.

На другому поверсі їх прийняла тиха кімната. Од важкої запони, що висіла на дверях, віяло строгістю й холодом.

Прошу,—сказав Тинда, сидючи нерухомо за столом, над купою паперів:—на вас уже давненько чекаю.

Екс-баронеса опустила на канапу, а Мотузний, підійшовши до столу, сів на стілець і, витягнувши з бокової кишені годинника, й задивився в циферблат.

— Пів на десяту.

— Вам ніколи? Пробачте.—Тинда згорнув папери, сховав їх до теки:—Справа от у чому, Федоте Михайловичу. Шахту, що я нею завідаю, мають закрити...

Обличчя Мотузному потяглося вперед і повисло над столом.

— Мають закрити, кажете? Ну, ну?

— Є люди, що хочуть взяти її в оренду.

— Ну, ну?—і Мотузного очі налилися жагою. Тепер він мав вигляд строго поміркованої людини.

— Є намір, говорив далі Тинда—утворити кооперативно-промислову артілю. Попереджаю, що ви...—кинув він головою в бік канапи, де сиділа екс-баронеса:—... ви вже й без того нам зобов'язані.

Мотузному здалося що його спиною ласять лоскотні мурашки, а в горлі стає солодко. Проте, він уперто мовчав, ні радості не виказував, ні захоплення цією справою, ні незгоди. Просто мовчав затупивши очі в стіну. Тинді увірвався терпець, і він підвівся з стільця, оперся руками об стіл, вгруз очима в Мотузного.

— Беретесь?

— Гаразд, — відказав по довгій павзі Мотузний. — Беруся. Але ви все приготували? Списки артілі, постанови, статут...

— Не турбуйтеся. Ось вони. Тільки знову ж попереджаю, зібрань ніяких не було. Всі документи... Як бачите, ви теж були присутні на зборах. Розписатися, прошу.

— Але ж...

В лице Мотузному вп'ялися колючі, повні сили й волі очі.

— Ніяких але ж...

Мотузному затремтіли руки. Проте, друге „розпишіться“ похилило його гнучку постать над стіл, права рука потяглася догори, взяла з Тиндиних падьців „Монблян“ і спокійно поклато підпись.

— Але ж я не був там.

— Не турбуйтеся. Ваш підпис на протоколі говорить за протилежне. З сьогоднішнього дня починайте діяти, — владно проказав Тинда і подав Мотузному папірця, — от і запрошення. Робіть, як знаєте.

Очі Мотузного, так несподівано атаквані Тиндою, побігли чітко оддрукованими на машинці рядками.

„До Окркустпромспілки.

Ми, нижчепойменовані громадяни, у складі 45 (сорока п'яти) осіб об'єдналися в кустарно-промислому артілі „Промвугіль“ для видобутку вугля на шархті колишнього барона фон-Беллі, — тепер „Новий День“. Просимо прислати вашого інструктора на установчі збори артілі, після чого й посімо зареєструвати наш статут в окрввідділі місцевої промисловости та у вас...”

Докічивши читання, Мотузний обернув обличчя до канапи, на якій сиділа екс-баронеса.

— Виходить, і ви член артілі, Маргаріто Йогані

— Ну-да.

Мотузний підвівся з стільця. Обличчя ойму покосилося не то од здивування, не то він збагнув усю глибину цієї, воїстину загадкової, справи.

Незабаром, у супроводі екс-баронеси Мотузний уже йшов з готелю, тихо ступаючи по сірих мармурових східцях. В коридорі із стін до нього привітно всміхалися портрети невідомих йому женщин-актрис, а біля дверей, роблячи реверанс і низенько вклоняючись, прощалася гіпсова статуетка юної дівчини. Слідом за ними йшов Тинда. Очі його сторожко дивилися вперед. Переступивши поріг, він швиденько пішов тротуаром, а поминувши Мотузного і екс-баронесу, повернув у скверик, потонув у людському вирі. Ішов, поспішаючи. Снував очима навкруги себе: бачив—на лавочках, під акаціями, що одцвіли вже давно-давно, сиділи, посхилявшись на клумаки, люди. Лиця їм ховалися під густим, скуйовдженим волоссям. Од них пахло землею, махоркою і потом. А над містом висіла нестерпна спека й курява.

Проти лавочки, на якій і навкруг якої, підібгавши під себе ноги, сидів великий гурт, Тинда спинився.

— Роботи шукаєте?

На нього звелося безліч очей, сірих, чорних, карих... З середини гурту вихопилася низенька постать і ходою підійшла до нього. На ногах їй були стоптані личаки. Обличчя довгасте. Борода—суміш рудого й сірого волосся, а верхня губа ховала під собою нижню.

— Шукаємо, товаришу інженер. Хоч би яку. На всяку підемо,—сказала вона і зашаріла колючими очима по Тиндиному обличчі, що саме тепер було строге більш, аніж коли.

„Хоч би яку. То це ж не поганий резерв. З ним можна далеко піти. Вони їсти хочуть. Так, так“,—подумав Тинда і підійшов ближче до гурту.

— Хто старший у вас?

Десяток рук піднеслися й показали на низеньку постать, що тепер уже стояла позаду нього.

Обернувся.

— Ви?

— Так точно, товаришу інженер!—витагнувшись і стуливши личаки, доказав низенький.

Тинда довго дивився йому в лице, на скуйовджену бороду, дивився допитливо, вперто. І раптом його постать

прокатився неспокій. Ноги трошки затремтіли. Горло швидко висихало, скроні напружувалося, а в вухах дзвенів давно знайомий голос. Але: де він його чув? Коли? І мозок запрацював. Думки мчали од одної життєвої станції до другої, спинялися на мить і знову мчали. Обличчя знайомих людей миготіли йому в мізку блискавицями. Де він чув цей голос? Це—„так точно“—таке схоже з тим. Хіба?—і його очі напружено втопилися в лице низенькому. Хіба він? Хіба це Гроза—колишній адъютант командира батальйону з „вовчої дивізії“ чорношличників полковника Тинди?

Очі, кілька хвилин тому кам'яно-спокійні, тепер широко розплющуються, вгрузають в низеньку постать, бігають по ній од ніг до голови і знову збігають на лице.—Він... У вухах дзвенить, „так точно, пане полковнику всіх розстріляв! як ваше панство наказали“! Це він, Гроза, так рапортував, повернувшись світанком на баль в дім князівни Софії Каб, з опочивальні якої Тинда давав накази своїм підлеглим.

Колючі очі низенької постаті раптом теж широко розплющилися, закруглилися. У них стояли каламутом переляк і жах. Тинда ступнув крок уперед, узяв людину за руку, одвів од гурту.

— Гроза?

— Егеж... А ви, Петро Гаврилович?

— Так. Проте... ми для них незнайомі,—кинув Тинда головою в бік гурту.

— Так тошно,—відповідає шепотом Гроза.—Усе розумію.

Лице Тинди сповнюється знову рівновагою, кам'яніє.

— Коли гукну, приводь на шахту „Новий День“ з півсотні добрих хлопців. Надійних. Щоб у вогонь і в воду.

— Так тошно.

— Твої завдання визначимо пізніше.

Не прощався. Пішов далі, ховаючи шию в комірці прогумованого пальта.

Над сквером висіла нестерпна спека, міцні пахощі землі, поту й прілої одежі.

За кілька кварталів він звернув на тротуар, що ховався од палючого сонця під тінню кучерявих, широкогілих каш-

танів, а згодом повернув за ріг у тихий провулок. Ще хвилина і він опинився в будинку рудоуправи.

— Нарешті таки,—почув він, коли переступив поріг кабінету головного інженера Бруса. Ну? Як справи? Збитки? Розповідайте коротко... і про все.

Тинда подав Брусові руку і опустився в широке, дубове крісло. Тєка з його рук лягла на стіл, зашаруділи папери, словнюючи шумом кабінет.

Брусова чорна борідка подерлась до гори, на ніс стрибнули окуляри, і пальці рук його потяглися до зошитів, покладених перед ним Тиндою.

Довго читав. Губи йому ворушилися, а в кутиках гадючками звивалося вдовolenня.

Пробігши нашвидку останню сторінку, він згорнув зошит подаючи його Тинді, пошепки сказав:

!— Добре. Все передбачено. Подам сьогодні ж йому на розгляд,—і нехай посмакує. Брус кивнув на стіну, за якою містився кабінет управителя рудоуправи Люля.

А надвечір, кріз дими південного обрїю, під тягуче сумне мугикання фурмана, Тинду несе пароконка в запорошені степи. В задку фаєтона, поруч нього сидить Мотузний. Його очі повні задуми, впиваються в неосяжні простори.

V

Височінь, запнувшись у серпанок голубої ночі, дихала свіжістю і спокоєм, слухала зойки мідяних сирен, що викочували з глибини тихого степу на зашахову зону. Сад, що недалеко казарми, таємничо шепотів листям, інколи на хвилину змовкав, ніби замислюючись, а коли з степу на нього налітав легкий вітер, знову шепотів, біг ріденькими деревами до селища і, розгубившись серед кам'яних будівель, вискакував одинокою акацією за селище на шлях.

Там, сховавшись в тіні, стояла з'їжена постать Зімарйова, що, притамувавши дихання, вдивлялася в надобрїйну просинь, прислухалась. Завдання, що вчора одержав з міста телефоном од Тинди, він виконав. Ще зранку вивісив на воротях, понаклеював на всіх стовбах і парканах оголо-

шення, що „сьогодні, о десятій годині вечора чергове молитовне зібрання християн-євангелістів відбудеться в домі брата Петра“. І тепер там, в голубій вітальні будинку, що сховався у темені, межі дерев саду, вже зібралися всі. Під акомпаньямент рояля, тихо співають вони молитовних пісень, чекають, а його немає.—Може що трапилось?—прийшла Зімарйову думка і його кістлявим тілом опанував холод. Сухорлява постать згинається в дугу, тонка шия, в зморшках на потилиці, витягається, а очі летять на обрій, з-за якого доноситься глухе гупання копит. Нервова напруга спадає. Він чує, як десь над казармами плавають в'ялі голоси людей, чує, як шелестить на тополях, що, ставши струнко, одгородили шлях од саду, листя, облите сріблом місячного сйва.

В кінці селища знявся гомін.

Зімарйов обернувся обличчям до саду й зашарів притупленими вузькими очима по шляху. Помітив—з темені вийшло двоє і, крадучись, подалися через дорогу, а згодом сховались під парканом, у тіні топіль.—Знову вони—сповзло з його вуст.—Мужчина й жінчина...

Три вечори він бачить оці дві таємничі постаті. Ось уже третю ніч блукають вони попід парканом, навіть у саду, просиджують там годинами і зникають, коли ранок пофарбує рожев'ю східній небосхил. Хто вони?

Сухорлява постать ховається за акацію, виправляється, щільно притуляється до ствола й пильно стежить за постаннями. Бачить, он вони, навшпиньках ідуть попід парканом до воріт саду, одчиняють фіртку і зникають. Зімарйову холоне в грудях, кашкет на голові лізе договори, серце на хвилину перестає битися.

А тупотіння кінських копит зростає, щомиті стає ближче. Вже чути й цокіт коліс.

Притуплені очі знову летять у степ, помічають у просині, далеко на шляху, чорну крапку. Вона повзе комашниною, жуком, летить чорним вороном, а згодом пірнає за високий залізничний насип.

Тонкі ноги Зімарйова тремтять, підламуються.

Невздовзі на насип впливла пароконка і ніби повисла

в повітрі. До Зімарйова летіло—гіть... вйю... вйю...—Ще хвилина і фаєтон летів просто на одну акацію.

Випроставшись, Зімарйов одірвався од акації, скорою ходою пішов навпростець, перерізуючи шлях пароконці.

Під тінню топіль, в теміні, він спинився. Пароконка пливла тихо, через мить порівнялися з ним. Зімарйов кашлянул.

— Петре Гавриловичу... ви?

Фаєтон спинився:

— Так. Ідуть, сідайте, Франце Йосифовичу.

І коли Зімарйов умотувався в кабріолеті, голова Тинди перехилилась до нього.

— Які повідомлення од Кибича. Що нового?

Старечі очі звелися догори і впали на Мотузного.

— Це своя людина, Франце Йосифовичу,—сказав Тинда.

Через мить коні рушили й понесли мовчазну трійку рессю попід парканом, круто повернули з дороги у ворота й потонули в темені саду. Досі темні, як морохка осіння ніч, вікна заблимали жовтим світлом. Чорні оксамитові запони щомиті на тому то на другому вікні одхилялися, а крізь скло в сад дивилися десятки очей. Щомиті з'являлися нові обличчя. Тинда знервувався, миттю кинувся в будинок.

Запони на вікнах упали, сховали світло, залили густою темінню сад.

— У степу такий будиночок. Дивно,—стоючи на ганкові, ніби про себе, сказав Мотузний.

— Сам барон фон-Беллі спинявся в ньому, коли приїздив на шахту. А тепер Петро Гаврилович тут живуть,—пояснив Зімарйов.

— А—а... Так, так...

Фурман войкнув, цвяхнув батогом. Коні пішли, випорснули з воріт і тихо потягли кабріолета поза селищем у напрямі шахти. А коли цокіт колес притих, Зімарйов, уклонившись Мотузному, простяг до дверей руки.

-- Прошу.

У великій вітальні їх зустріла строгість, тихі звуки рояля та зо два десятки очей, що дивились на Мотузного сторожко з-під насуплених брів. Тинда сидів у кріслі посеред вітальні

за маленьким бюроком, переглядав якісь папери, а помітивши Мотузного, підвівся.

— Шановні друзі,—обвів присутніх очима,—ми всі тут здається свої... прошу знайомитися,—інструктор кустпромспілки, Федот Михайлович Мотузний. Людина цілком лойяльна...

Вітальню наповнив шепіт віддиху. З крісел один по одному, підводилися постаті, підходили до Мотузного тисли йому руку, інхто одрубисто, інхто повеленьки згибав перед ним спину, схиляв голову. Були й такі, що спогорда дивилися просто в лице. Ось до нього підійшов молодий хлопчисько в сірому новому костюмі. Щоки йому пампушками, рожеві, зачиска аля-мужік, а з-під оборіддя кольоровий бантик. В очах зухвалість.

Це,—пояснив Тинда,—секретар тутешнього партосередку, товариш Кибич, Коля.

Мотузний помітно розгубився.

— Не лякайтеся, Федоте Михайловичу... технічний. Що правда він комсомолец, проте людина так само, як і ви, з здоровим розумом.

Знову вітальню опанувала тиша, з рояля лилася молитовна музика. Було чути, як за вікнами шепочуться тополи з легким степовим вітерцем. Слухав сторожко той шепіт Мотузний водив вогниками очей по неспокійних обличчях.

Згодом із найдальшого кутка вітальні вийшла ще одна постать, кремезна як і він, з лицем плюсклої цитрини. Тихо ступаючи куцими ногами, вона підійшла просто до Мотузного. На лиці людині лежали поміркованість і витримка. Голова світилася великою лисиною. М'ясистими пальцями вона міцно стиснула Мотузному долоню і піскливим голосом вимовила:

— Я — Іван Трохимович Держивані... Колись...
Міняємо... Часок такий, знаєте...

— Це—голова правління нашої артїлі,—пояснив Тинда.

— Приємно. Дуже приємно познайомитися з такою людиною,—захоплено виголосив Мотузний і в свою чергу міцно стис м'ясисту долоню Івана Трохимовича.

Той одверто усміхнувся, блиснув золотими зубами, узяв

Мотузного попід руку й повів на середину вітальні, до бюрка, за яким сидів Тинда. Спинилися. Мотузний помітив на бюрку, крім паперів, лежала євангелія в золотій оправі.

— Виходить, друзі пізнаються на доброму ділі, Петре Гавриловичу, підморгнувши білими, вицвілими бровами сказав Держивані.

Тинда примружив очі, обличчя йому тепер витяглося, припало кам'яним спокоєм.

Звуки рояля стихли. За вікнами почулося глухе тупотіння. Зімарйов сполошився. Затремтів. Очі його побігли до Тиндиних і застигли у вичікуванні.

— Франце Йосиповичу...

— Але ж... Петре Гавриловичу...

— Ух, боягузе старий. Як ви не розумієте того, що спокій ніколи й ні в кого не викличе підозріння. Насамперед спокій і поміркованість.

Зімарйов винувато усміхнувся, притулився до стіни, принишк. А Мотузний, запаливши цигарку, обперся на спинку крісла, закинув назад голову, сидів теж непорушно, замислений. В голові йому накреслювалися цілі пляни великої діяльності. Справді ж бо, справа дуже слизька. Але справа тільки його рук. Тепер Мотузного починала кидати думка про одружіння, про тихий берег. Адже він знову знайшов свою стихію. Тут ти кожную хвилину чекаєш чогось нового, нерви завжди напружені, життя буває повинню, мчить шалено вперед. Слизько — вмій не підсковзнутись. Тримайся і дійдеш мети.

— Панове,—звернувся до присутніх Тинда.

Всі насторожилися.

За вікном знову почулися кроки людської ходи. Рояль загув тихо. З крісла вихопився десятник Бабков, тримаючи в правій руці бравнінга.

— Дозвольте, Петре Гавриловичу, випровадити.

— Облиште. Скільки я вам казав—без проявів героїзму; діяти треба, без паніки,—і Тинда підвівся з крісла навшпиньках пішов до вікна, що виходило через сад у степ, спинився, припав ухом до чорної оксамитової запони, слухав довго, а потім повернувся до бюрка,—Очевидно, хтось

п'яний. Вже аж на шляху гомонить,—сказав він і сів. Раптом хтось постукав у вікно. Всіх спараліжував переляк. Тинда закліпав віями. Секунда могильного мовчання Мотузному здалася за рік.

— Встаньте...—витиснув, нарешті, Тинда і перший підвівся, похапцем сховав папери до потайної кишені піджака, взяв у руки євангелію.—Приготуйте револьвери.... — наказав він і обернувся до Кибича.—Ви, Коля, підіть до тої кімнати,—ткнув пальцем на двері.—І коли що—передайте телефоном на стайню, щоб негайно було подано коней до тієї фіртки, що виходить у степ... Ви, Франце Йосиповичу, питайте, хто там.

Очі Тинди переплигнули на присутніх. Всі підійшли до бюрка і постали перед ним, молитовно поскилявши голови. Права рука кожному лежала в кишені піджака. Рояль загув гучніше. З нього водоспадом лилася молитовна мелодія, наповняючи дзвоном голубу вітальню, Мотузний став поруч Тинди, напроти натовпу, схиливши перед ним голову.

Зімайров одхилив чорну запону. Зблід. Але, відчувши на собі тугий погляд Тинди, припав старечим лицем до шибки.

— Що?.. Кого, кого? Що... Петра Гавриловича?..

— Хто?..—зашипіла вітальня.

— Картоплюк...

— Сам...

— Хтой зна... Нікого не видно.

— Впускайте,—сказав Тинда.

Кістлява рука опустила запону, а гнучка постать Зімайрова, охоплена тремтінням, гойдаючись, подалася до порога, зникла за дверима. Рояль стих. На ганку загупотіли важкі кроки.

Тинда підвів голову і коли почув рипіння дверей, тихо почав:

— Люби брати, Ми з вами вислухали нашого старшого брата,—лагідно показав рукою на Мотузного.—Душі наші сповнило смирення Подивіться на птиць небесних... Вихорем пролітають вони над селами, містами й посадами. Навкруги рідні поля, лісі, сонце, що так тепло гріє і кличе затриматися в дорозі, відпочити. Але не можна: їм-бо треба

поспішати на південь. Тікати од холоду в теплі краї, де срібний плескіт моря кличе до повного життя. Як легко вони летять... І дивлячись на них, ми думками стремим до своєї далекої мети, до тої височини, де сонми янголів співають нової пісні, де сам господь утішає радістю тих, що стомилися, йдучи тернистим життєвим шляхом.

Павза. Очі й руки звів до неба.

— О, дай нам, госпode, сили. Ми впізнали христа. Ми полюбили його і в цьому спасіння душ наших... — і змовк. Схилив молитовно на груди голову, махнув рукою в куток. Тоді загув рояль тихо і всі заспівали, склавши на грудях руки:

Вос-пою я, вос-пою я ми-лість госпо-да

Істи-ну возве-шу йо-го хвалою...

Залили голубу вітальню тремтячі фальшиві голоси. Всі впивалися очима в Тинду, що тепер стояв, випроставшись, водив у повітрі руками, ніби справжній дириген.

А коли рояль і пісня стихли, він обернув голову до порога, помітив — там стояв Зімарйов, тримаючи в кишені піджака праву руку, а поперед нього міліціонер, на широкому юному обличчі якого лежала одверта усмішка.

— Товаришу заведущий... Мене прислали... вас просять в шахтком, на засідання чи що.

— Опівночі засідання. Що це там за справи такі, не знаєте?

— Не можу знати, товаришу заведущий, — відказав Картоплюк, обвів очима богомільців і усміхнувся про себе щиріше першого.

— Те-ек... Піду. А поки я вам, товаришу, маю сказати от що: гріх сміятися з богомільних, богобоязливих людей. Вони моляться... Ви, здається, з нас смієтесь?

Юне обличчя міліціонера зсерйозніло.

— Чудно мені, товаришу заведущий... Ви, можна сказати інженер, вчений чоловік, не наш брат, а в таку глупістику вдалися.

— Бра-те мій, — і руки Тиндині звелися догори. — Просимо не оскверняти нас... Господь колись вигнав з храму фарисеїв. Вони сміялися з нього, коли він молився... Темний ти... Не сквернослов, брате...

— Я й не лаюся... Я просто так... — відповів на те Картоплюк та ще раз нагадавши Тинді, що на нього чекають у шахткомі, обернувся і скорою ходою пішов до порога, а через мить, наче привид, зник за дверима.

Тинда опустився в крісло. Руки в'яло впали на поручні. Богомільці розійшлися по кутках, на свої місця. Важко дихали. Тремтіли. Пережиті хвилини напруги і хвилювання всім їм позначилися блідістю й зморшками на обличчях. Кибич вийшов із кімнати теж переляканий.

Мотузний, віддихавшись, обернувся до Тинди.

— Пікантний момент... Давно я не лякався так, чорт візьми. Знаєте, нерви так і грають Серйозно... І, між іншим, це мені дуже подобається. Адже тут життя.

— Так... життя...—відказав Тинда і звернувся до гурту:— я на годину. Чекайте. Будьте обережні. І коли що,—це до Кибича,—ви, Коля, повідоміте мене. Станьте на сторожі в саду.

Зодягнувши картуза з великою, синього оксамиту, околицею та прогумоване пальто, він пішов до шахткому. Слідом за ним вийшов і Кибич. Голубою вітальнею знову полилися тихі звуки рояля. Хвилини йшли довго. Мотузний, що тільки тепер заспокоївся, розмовляв з Держивані, хвацько жестикулював руками. Жовті вогники очей йому іскрилися, сповнялися жадобою.

І, як небо почало запинатися передранковою блакиттю, до будинку, в супроводі Кибича, повернувся Тинда. Але ніхто не кинувся йому назустріч, бо всі знали, що він, як і завжди в таких випадках, нічого не скаже, не відповідь на найбезневинніше запитання. Адже на те він і керманіч. Ховає навіть од найближчих йому людей свої пляни й думки.

Умостившись за бюрком, він гостро подивився в обличчя Мотузному. Мовчав.

— Що ж далі?—порушив тишу пискливий голос.

— Далі, пропоную визначити вас, Іване Трохимовичу, на голову... Бабкова й Чуркіна—на членів правління. І для всяких порозумінь—з ким, самі знаєте, Дебелого Панаса.— Обернувся до Мотузного:— Дебелий — шахтар. Колись, ка-

жуть, був революціонером, навіть комуністом... П'ятого визначімо пізніше.

— А Петро Гаврилович буде в нас найманим завідателем шахти,—пояснив Держивані.

— Он як! Ви справжні комерсанти!—не витримавши, вигукнув захоплено Мотузний.

— Вам, пане Чуркін,—порядкував далі Тинда,—таке завдання: перебрати робітників шахти і всі, що пристануть до артілі, хай розписуються під протоколом сьгоднішніх зборів. Про те,як це зробити, думаю, пояснювання зайві.

Незабаром вітальня спорожніла. А під ранок, випровадивши Мотузного до міста, Тинда сидів у товаристві Зімарйова й Кибича, слухав їхні розповіді, хмурих брови.

Крізь чорні запони пробивалися промі і теплого ранкового сонця.

VI

Проходили дні, зникаючи за маревом степової, передосінньої юги, проходили ночі повні дум тривожних, що обсіли всі закутки казарм.

Над шахтою щодень то чорні хмари вугільної пилюги рідшали.

Морозівна ходила на роботу й з роботи задумана. Дивилися на неї дівчата і теж замислювалися. А найбільше їх турбувало те, що Марія кожного вечора, як тільки приходила з роботи, зникала кудись і поверталась лише під ранок. Інколи до сходу сонця вона не лягала спати, а сиділа непорушно на своєму ліжку, мовчазно дивилися у вікно застиглим поглядом. Вечорами бачили її з лопатником Тимошем на вулиці. На роботі вони зустрівшись одходили од гурту, про щось шепотілися, сторожко озираючись навкруги. А коли повз них проходили Бабков чи Чуркін, миттю розходились і знову працювали.

Ішли дні. Тікали ночі. А ранки золотом соняшних промінів, розсипаних по далеких обр'ях, цвіли й одцвітали. Проте, Марія їх не помічала. От і сьогодні, в теплині ранковій купається легкий вітер, і дівчата, йдучи на роботу, гомонять про се, про те, а вона з опущеною головою, з су-

мом в очах. Широкоплеча дівчина йде поруч, дивиться з острахом в лице Морозівні й теж схиляє голову:

— Що тобі, Марійо?—питає.

Нічого, Оленко. Нездоровиться мені.

Широкоплеча зводить на неї очі, в куточках губ ніжна усмішка, а в очах золотенькі іскорки.

— Нездоровиться?.. Ти нас дуриш. Мабуть із Тимком у тебе...

Морозівна обернула до неї голову,

— Що?

— Ти його любиш... Ви живете... ні, ні, не гнівайся. Це я чула од хлопців і дівчат. Про це вже всі казарми говорять. Артільні з Тимка глузують...

У голові знявся шум, у вухах задзвеніло, загуло. Марія відчувала, як кліпають вії над її запаленими очима, почувала, як швидко б'ється серце, як дихають глибоко, важко груди. Що відповісти?— майнуло в голові. — Сказати—брехня. Але хіба вона повірить? Ну, а якщо й повірить, тоді виникне інше питання: чому я справді в такому стані. Чому я з ним стрічаюсь. Почнуть докопуватись, допитуватися. А потім,— іноді й поговор корисний. Так, так, цей поговор можна використати.

— Так, Оленко. Живу з Тимком, люблю його...

На обличчі широкоплечої дівчини застигла наївна усмішка. Вона довго дивилися на Марію, потім підбігла до неї, вхопила міцно руками за плечі й притисла до себе.

— Ти любиш? Марійко, любиш?

Очі Морозівні налилися здивуванням.

— Чому ж ти радієш?

— Тому, що ти любиш... Я теж любила... Марійко, — з очей на щоки покотилися сльози, заграли діамантами під проміннями вранішнього сонця, гарячі капали на землю. До болю скривлені губи, випуклі й тугі, тремтіли. — І я люб-б-би... ги-ла,—хлипаючи тихо, шептала вона. Десь його вбито... Гроза такий шалався в наших краях з Петлюрою... Розстріляв... На власних моїх очах убили його.

Не плач, не плач, Оленко, — заспокоювала Морозівна.

Дівчина витерала рукавом сльози, але губи їй тремтіли, очі наливалися тугою.

День олив поволи, наче човен серед хвиль ріки, розгойданих вітром. Сонце палило, безжалісно кололо голками промінів спітнілі спини сортувальниць, широкі в'язи лопатників. Між штабелів ліниво сновигали вагонетки, на хвилину спинялися, перекидалися і повільно пливли під естокаду. Недалеко сортувальниць на купі вугля сидів мовчазним круком десятник Бабков, палив цигарки та протяжно вигукував:

— Гей, ви... Гони... Давай порожняк. Гей, сукини дочки...

Згодом підвівся й подався шпалами вузькоколійки за вагонетками, що їх гнала Марія, прискорював ходу, чув, як за штабелями брязнуло залізо, зашуміло—сипнулося вугілля, а через мить дрібно, дрібно цокотіли колеса порожняка.

— Тікає... Е-е-е. Значить тее... Ні, голубонько, не втечеш,—і, повернувши скорою ходою, пішов назад звернув у прогалину, біг навперейми дрібному цокоту. Вискочив на колю, спинився, важко дихаючи висунув з-за штабеля голову і, впіймавши очима крапчасту хустку, що витикалася з-за вагонетки, одступив назад, застиг у чеканні, витираючи полою піджака спітніле обличчя й лисину, що великою слизастою латкою розляглася йому посеред горбастої голови. Вагонетки цокотіли, наближались. Бабков оддихався. Накрив лисину потертим на околиці пропітнілим картузом, вийшов з-за штабеля, став посеред колії.—Спини!—сказав ві і пришпилив гострі очі до Маріїного лица.

Цокіт стих. Марія поклала руки на гаряче залізо коробки, а на руки підборіддя.

Що скажете?

— Що скажу, то вже скажу. Не скакай поперед батька в пекло. Я скажу...—й теж поклав руки на гарячу коробку, наліг грудьми.

— Послухаю. Шкода, що тут ще немає Чуркіна. От я б з вами обома й поговорила. І не я, а он, він,—обернулася Морозівна лицем у той бік, де працюють лопатники й гукнула:—Ти-имку!

— Цс-силь,—сичав Бабков.—Якщо треба буде, покличемо і його. З ним ми зосібна поговоримо. І з тобою зосібна...— випростався. Обгинаючи вагонетку, пішов вовчою дорогою до Морозівни.—Облишимо шури-мури... чи як воно по-вашому. Ближче до діла. Я людина стара, любови крутити з тобою не збираюся. Для тебе, здається, доволі й Дерев'янки. Чи так, га?—і його спітнілі липкі пальці правої руки торкнулися Маріїного підборіддя.

М'язи щок Марії затремтіли.

— Що ви, глумитесь!?

— Не сердься. Не кричи... Ти от, лучче скажи, чого ночами лазиш попід вікнами Петра Гавриловича...

Марія відчула, як затремтіли їй ноги, руки, все тіло.

— Я? Попід вікнами? Ніколи не ходила,—відповіла і відчула в своєму голосі нещирість. Але що вона могла відповісти. Сказати—так—дати віжки у руки чужого фурмана. А потім товариш Розмай ще й досі вагається. Не вірить. Не хоче вірити й при тому докоряє їй, що вона поре гарячку, що вона панікерша. Хіба піти на одвертість, щоб повірив?

Мізок працював скажено, на чолі здіймалися хвилі зморшків.

З естокад лилася гама вагонеток. Повітря пахло бензолем і свіжим вуглем.

Бабков підійшов ближче.

— Брешеш!

Стрепенулась, миттю обернулась, ударила грудьми вагонетку й погнала вперед, скільки було сили. Чула, як слідом за нею біжить Бабков, важко гупаючи ногами об шпали.

Повернувши за ріг до естокади, вагонетки зменшили льот, одірвались од рук і тихо попливли до лопатників. Бліда, дійшовши до сортувальниць, що стояли колом під естокадою, Марія впала на м'яку купу піскуватого вугля, закрила лице руками.

— Марійко, що тобі?—разом вимовив гурт, оточивши її.—Що тобі?

Бігли хвилини напруженого вичікування. Дівчата диви-

лися на неї, одна на одну, знизували плечима, не розуміючи, що трапилося.

— Нічого, дівчата. Стомилася. Бігла дуже, — відповіла згодом Морозівна, підвелася й сіла, підбгавши під себе ноги.

— То чому ж ти так зблідла? — боязко перепитала широкоплеча дівчина.

— Тобі здалося. Я не бліда, Оленко. Кажу ж—втомилася, бігла.

— Гей! Ей, ви... Чого ж ото зібралися. А ну, ну, катайте, катайте, — прилетів з найдальшого штабеля баскуватий голос.

Морозівна встала, намацала очима одутлу постать Бабкова, що знову сидів чорним круком на високій вугільній горі. Оленка й собі подивилась туди, а потім на Морозівну.

— Він, Марійко, до тебе й досі чіпляється?

— В'язне.

— І чого він ото...

— Звісно, чого...

— Тьху, опудало грохове, а ще, бач... Тьху! — спльовувала Оленка. — Ти йому скажи просто—ідіть під три чорти, стара холяво! От і не в'язнутиме.

На розквітлі губи Марії спливла дитяча усмішка. Вона підбігла до Олени, оповила її шию руками.

— Ой, ти... моя пораднице. Люблю тебе, Оленко.

— Справді?

— Дуже. Ти така одверта, щира...

— Марійко... І я тебе люблю. Чомусь так і тягне до тебе. Ти така чула, тепла, з тобою чи поговорити, чи порадитися можна.

— Агей! ге-еей. Ледарня...

— О! Чуеш? Уже каркає бісів крук. Ходім,—сказала Марія і обидві скорою ходою подалися до вагонеток, над якими стовбом здіймалась чорна пилюга.

А по обіді, стрівши Дерев'янку, Марія розказала йому, що трапилося. Той слухав, смоктав цигарку, дивився в задимлену степову даль. На каламутних очах йому повставали туманці хвилювання й радості.

П'янючо пахло свіжим, вогким вуглем.

VII

На землю опускався голубий вечір. Шахта стояла мовчазно. Пилюга й дими над степом давно розтали, золота-віли обрії, а над ними звисали хмари шматтям подертої сорочки п'яного шахтаря. Далеко в степах глухли сирени паровозів. На край селища, за артильною казармою, серед вечірньої тиші плавала пісня.

Ой, у полі три доріженьки різно,

Та ходив козак та до ді-і-івчи-и-ни п-і-і-і-зно-о.

То співали лопатники, йдучи на селище сусідньої шахти в кіно.

Минали хвилини й пісня танула. Слів її уже не було чути, лише мелодія тягуча дзвеніла над степом.

Перевтомлена, кинувши вже напівсонну казарму, Марія поспішала на засідання бюро партосередку. Сирени гудків і пісня, що, стихаючи, одходила в степ, огортали її сумом. Чомусь хотілося піти і їй туди, спинитися серед неосяжного простору, дихати повними грудьми, пити чисту прозор неба, потонути в забутті хоч на хвилину. Ні. Хоч на мить.

На одну лише мить. Заснути... — Що? Заснути? Такого напруженого часу відпочивати?—блискавично майнуло їй в голові. Зробилося ніяково, соромно. — Аджеж це можна дорівняти зраді. Так, так. Зраді! І потім, звідкіля ця спокуса відпочити, забутись? Через які щілини прокрадаються в мозок ці зрадливі думки? Чому хочеться дихати прозор'ю небесної височини на повні груди, тулитися до когось теплого і мріяти, тонути в солодких снах? Чому? Звідкіля все це?—повставали під черепом Маріїної голови оті запитання, і дражнили нерви.—Просто перевтома. Тіло хоче відпочинку. От і думки такі. Лихо. От... чому ми не крицеві. Чорт зна що... Скільки люди працюють над наукою... Ні! Наші вчені, наша наука має дійти того, щоб люди були крицевими, щоб працювати день і ніч. Не спати. Не втрачати жодної хвилини Так, так. Жодної хвилини! Бо ж сміх—ми півжиття свого тільки спимо... Півжиття. Яка шкода. Живеш так мало і половину життя свого спиш...

Думки плелися мереживом, плуталися між безлічі нерозв'язних досі питань. Вечір гуск, темнішало. Золоті лихта-

рики, що біля казарм і навкруг шахти, золотішали. Тягуча пісня востаннє хвилию морською виплеснула на шахтовні будівлі, одпливла в далекий степ і змовкла. А через мить простора кімната осередку прийняла Марію в обійми напруженого спокою. З кутка, в якому стояв залитий зеленим сьайвом стіл, до неї впливло двоє очей. Над абажуром повис силует гранчастого лиця, ніби збудованого з гостролінійних уламків вугля, привітався. Марія відповіла і, стоючи біля порога, перевела очі в бік, де зігнувшись над бюрком, сидів Кибич. Довго дивилася. Бачила, як ховає він своє обличчя в папери, як очі його сторожкі вискакували кулями з-під низького чола, влучали в неї, одривалася і миттю зникали під насуплені брови.

— Проходь, Марійо,—попросив її спокійний голос, а в кутку над столом виросла кремезна постать.—Чого стоїш... сідай.

Морозівна глянула в куток.

— Де ж бюро, товаришу Розмай.

— Товариші мають скоро прийти. Сідай... Очевидно, знову новини є?

В голосі Розмайові і тепер, як і півроку, як і місяць тому, дзвеніли іронія й жаль до Марії. Це дражнило її. Більше того, ображало. А спокій і недовірливість до її повідомлень, а останнього часу й до неї самої призводили її інколи до розпачу, до обурення. Проте, вона змовчувала. Придушувала в собі бурхливі пориви люті.

— Нового нічого. Але мені здається, що твій оптимізм занадтий. Правда, керівникові парторганізації треба бути вдумливим, витриманим, спокійним. Це так. Проте, до цієї справи, на мою думку, треба б поставитися чутливіше. Бо ж твоя помилка ляже на всіх нас. Всім за неї доведеться відповідати.

Вона це говорила таким тоном, що голова Розмая сама потяглася вперед, схилилася над стіл, а в очах захвилювали струмки тривоги. Гранчасте лице зсерйозніло. На чоло лягла напруга.

— Твоїх доказів, Марійо, замало. Принайм і, я спеціально в цій справі викликав до себе Тинду.

— Тинду? Найшов, з ким говорити. Ну що, що ж він?—і Марія перекинула очі на стіл, за яким сидів Кибич, вслухаючись в цю розмову.

— Він сказав мені, що зменшення видобутку явище тимчасове. Що шахту закривати, очевидно, не доведеться. Повинні ж ми вірити, довірятися спеціалістам. Чи як ти гадаєш?

Так само, як і ти. Але за даних обставин... І потім, що це значить—очевидно. Чому ти не домігся категоричної відповіді, так чи ні, а не очевидно.

Залізний хвилину дивився в схвильоване обличчя і одкинувся на спинку стільця.

— Справді, Марійо, ти панікерша. Останнього часу ти втратила всяку рівновагу. В чому справа? Очевидно, тобі лікуватись треба.

— Ай! кинь... Лікуватися... втратила рівновагу... Тобі таки справді треба лікуватися, але не од фізичної хвороби... в когось із нас якесь інше недомагання...

— Не гарячкуй. Коли тобі так хочеться, ми справу розглянемо. Але, крім розмови з Тиндою, я ще говорив із Панасом Дебелім. Принаймні, він спростовує всі чутки й твої повідомлення про артіль. Серед врубарів,—каже він,—ніякої паніки, ніяких шушукань і суперечок. А йому вірити можна. Як не як, старий робітник... мав зв'язки колись із партією.

Марія туго подивилася на Розмая і, одійшовши од столу, опустила на стілець біля вікна. Кімнату опанувала мовчазність і тиша. Розмай схилив голову над стіл, взяв олівець і почав щось креслити на шматочку папірця. А Кибич блукав очима по підлозі, інколи зводив їх на Марію, інколи на стіл, залитий зеленим сяйвом. У вікна заглядав тьмяно-голубий вечір і ніби талантовитий майстер пензля клав на лице Марії ніжні сине-рожеві фарби.

— Ти кажеш, що Дебелому треба вірити обов'язково?—порушила тишу Марія.

— Так. Адже він, як я вже тобі партії... в запіллі працював.

— А я принаймні думаю, що й між нами є зрадники...

Провокатори. — і її очі в п'ялися в Кибича, слідкували за кожним здвигом його постаті, за кожним рухом його рук.

— Можливо... можливо. Від цього ми не гарантовані. Але з твоєю логикою можна зайти так далеко... Можна дійти, що й бюро, і весь осередок самі провокатори. Ти, очевидно, скоро й над собою поставиш знак запиту.

Марія мовчала, бачили як тремтить Кибич, йорзається на стільці. Лице йому крейдяніє, губи одвисли, в очах плаває переляк.

— Товаришу Кибич, що вам? Пощо так зблідли? Тремтите? Кажучи про зрадників і провокаторів, я вас не мала на думці. Серйозно. Що вам?

Вмить на Розмая злетіла цікавість. Очі в Марію, потім у Кибича, розгублено шукали відповіді в їхніх лицах, шукали розгадки цієї химерної ситуації, що так несподівано склалася на його очах.

— В чому річ? Я нічого не розумію, — розвів він руками знову бігав очима з постаті на постать.

Сгояла таємнича тиша.

Врешті Марія одірвала од Кибича погляд і повернула лице в куток.

— Нічого особливого. Очевидно, товариш Кибич раптово захворів. Бачиш, який він блідий і схвильований.

— Так... Я справді захворів. Мені чомусь голова йде обертом, шумить. Так погано. Піду, — прошепотів болісно Кибич, поволеньки підвівся, вийшов з-за столу і спинився посеред кімнати. — Статистичний звіт докінчу завтра. Прощайте товаришу Розмай, — обернувся і, роблено похитуючись, подався до порога, зник за дверима.

Марія підійшла до столу і опустилися на табуретку.

-- Бачив?

— Бачив. Не розумію.

— Оце тобі живий приклад шпигуна й провокатора.

— Шпигуна? Комсомолец — шпигун і провокатор?

— А так! Син колишнього власника шахти, пана Очманського. Змінив десь прізвище, проліз в комсомол...

— Син Очманського? Не розумію... Неймовірно.

— Тобі все наймовірне. Досидимося...

— Абсурд! Викрити й приборкати ніколи не пізно. І потім смішно. Серйозно Марію, мені смішно. Ну що вони можуть заподіяти?

— Смішно. Зменшують видобуток угля, гальмують закладку нової проходки. Смішно?

Не вони гальмують. Обставини, грошей нема.

Вони! Вони утворюють і ті ж обставини!— крикнула Марія, встала й знову пішла до вікна.

Розмай і собі підвівся.

Вони тут не при чому. Центр...

Центр! Центр... Ясно!.. Не тільки у нас є центр. У них, теж...

Кімнату опанувала напруга. Чути кроки сторожкої ходи по конторі, за стіною і чутно, як розливає гармонія навкруги казарм мотиви „страданія“. Повз вікно промайнула постать, через мить друга, третя. Проходили крадькома, позгинавшись і зникали за рогом будинку.

— І який воно чорт гасає цілий вечір попід вікнами, — сердився Розмай.

— Звісно, хто. Бабков, Чуркін, Зімарйов. Будь певен, вони працюють.

Бігли хвилини і вечір голубий, тихий, п'янучий вечір біг так прудко.

За порогом почувся гомі Заскриготали двері одчинилися.

— Мабуть запізналися... Пробач, Розмаю, — і скорою ходою до столу підійшли дві чоловічих постаті.

— Сідайте, почнемо, — сказав Розмай рвучким голосом, опускаючись на стілець. — Кибича сьогодні не буде — кинув Обушному—протокола пиши ти, Гнате.

До столу підійшла й Марія.

— На порядку денному лише одне питання: інформаційне повідомлення товаришки Морозівни, — і Розмай схилив голову над стіл, блукаючи очима по рядках записів у своєму бльокноті. Він відчув на собі допитливий погляд Обушного й Чалого, бачив з-під чола—дивляться вони на Морозівну ще допитливіше, але мовчав.

— Про що така можлива інформація, що ставиш її на

бюро? — не витримавши, спитав Обушний. — Якщо про закриття... то... ніяких даних...

— Морозівна настоює і, ми повинні вислухати...

Права рука Маріїна побігла під полу кофти, витягли звітти невеличкого зошита й поклала на стіл. Мить і жіночий голос тремтячи покотився столом, кімнатою, а згодом уже лився тихо й рівно. Шестеро очей впивалися в її обличчя, широко розплюшувалися. Брови лізли на чола й губилися серед безлічі зморшків, що знімалися мов рижа на тихих озерах, схвильованих свіжим вітром, тікаючи до берегів — скуйовджених копиць волосся на головах. Рука Обушого вронила олівець і застигло повисла над столом. Порепані кістляві пальці зжималися в кулак, дубіли. На обличчі йому виступали краплини поту, що, переливаючись в зеленому сьйві, іскрами котились по вкритій вугляним порохом чорній бороді вниз, капали на стіл. А коли голос Морозівни стих, він перевів очі на Розмая.

— Я гадаю, що факти перебільшено, — попередив той.

— Проте, вони, як бачу я з інформації є, — видавив Обушний і, беспорядно розвівши руками, продовжив — А я й не знав...

За стіною знову тихі кроки. Німим гулом пропливли вони по підлозі й стихли.

— Пропоную послати в рудоуправу людину, — сказав Розмай.

Обушний одхилився од столу, дістав з кишені хустку; обтер спітніле лице й, узявши в руку олівця, стукнув сторчма ним об стіл, обернувся до Чалого.

— Що ти скажеш на це, Хомо?... р-р-роздовбані душі... От...

Низенька постать Чалого підвелася.

— Вчора й сьодні по врубах лазив Чуркін. Шепотівся з деякими врубниками. Записував когось у якісь списки. А сьогодні Печериця мені сказав, що Бабков збирає якісь підписи до якогось протоколу чи що. І все потай, — докінчив нервовим голосом врубник Чалий і сів.

Очі Розмая спливали на Морозівну, дивилися трошки холодно й винувато. Тиша гускла.

Розійшлися, коли степом гуляло пізне запі

Марія ще довго стояла біля порогу контори, дивилася вслід товаришам, бачила, як нічна синь огортає їхні постаті що одходять скорою ходою на селище.

Над степом знову знялася пісня тягуча й сумна:

О-ой горе-горе-е тому
Тай не-жо на-то-о-о-о о-о-му-у-у-у...
А ше! — ге... гірше! — е...
Ой хто! ко-го лю-юбить...
Та люби-ить ко о-за-а-ак
Мо-ло-ду дів-чи-и-и-и-ну-у-у-у...

Ступаючи в такт пісні, Марія тихо пішла в напрямі жіночої казарми. За рогом контори її стрів Бабков. Він глузливо усміхнувся і ще глузливіше вклонівся їй.

— Ха-ха-ха... так що ж постановив ваш синедріон?

В казармі її зустріли тиша сон.

VIII

Перед бюрком, ніби монумент на п'єдесталі, сидів у глибокому кріслі Тинда, поклавши руки на обтягнуті зеленим оксамитом поручні. Напроти нього, схиливши голову, застигло стояв Чуркін. Вітальня потопала в тиші й голубому сьайві. Од вікна й дверей, запнутих чорним, віяло келейним споєм і сумом.

По якомусь часі голова Тинди ворухнулась, блиснули холодні пронизливі очі і вп'ялися в Чуркіна.

— Це точно?

— Точно, Петре Гавриловичу. О дванадцятій сьогодні вони йдуть на вокзал, щоб завтра ж бути в Люля.

— А що, як ви помиляєтеся. Може то вам здалося? Адже ж ви знаєте, що за тих обставин, в яких ми перебуваємо, багатьом з нас просто од напруги нервів можуть ввижатися й здаватися такі речі. яких не існувало і не існує. Може вам просто так вчулося, галюцинація? Бо, наприклад, за моїми плянами вони вчора ще не повинні були знати про наші наміри і про те, що цими днями тут має статися господарський переворот. А потім, якщо це повідомлення виникло з уяви зляканої ворони, то ми провалимо справу. Розумієте, Семене Івановичу?

— Петре Гавриловичу, я цілком свідомий свого станови-

ще. Вуха мої ще ніколи не зраджували. Цілісіньку ніч я просидів у конторі, під тим дверима, що, знаєте, виходять у їхній синедрион. Все чув.

Тинда замислився. Лице закам'янило, гострі очі дивилися на голубу стіну, ніби читали з неї якусь таємницю. А Чуркін, стоячи, виминав у куцях м'ясистих пальцях засмальцьованого потом кашкета і трошки боязки бігав очима по бюрку, на якому поверх паперів лежав вороний бравнінг. Він викликав безліч страшних думок, що роєм мух обсідали мізок Чуркіна. Тілом почали повзати холодні гадюки жаху, а під черепом: — Що коли помилка? Якщо справді почулося? А коли вони одклали поїздку, що тоді? Маленька помилка, зрадливий випадок і сьогодні ж не пізніше, як завтра, в його лице, у вузькі очі гляне оте холодне, мовчазне мов смерть, вороне залізо. Тинда, цей керманіч, не моргнувши оком, навіть із солодкою усмішкою на висхлих тонких вустах, нажме спуск, вдарить вогонь... глухий вибух і... Що, коли почулося? Аджеж він лише кілька місяців тому пустив кулю в чоло техника Гаркавенка...

Тепер в уяві Чуркіна пропливла тепла червнева ніч, товариська вечірка отут же, в голубій вітальні. Гостей було небагато. Пили, гуляли. Тоді вперше Тинда подав думку з приводу утворення артілі і пляни. Гаркавенко, сторожко вислухавши і не промовивши ні слова, зібрався йти. Але Тинда його затримав. Потім було наказано подати із стайні пароконку.

— Проїдусь свіжим степовим повітрям,—пояснив Тинда.— Ви, Семене Івановичу, за Фурмана.—Підійшов до Гаркавенка.—Поїдемо,— взяв лагідно його під руку, а Чуркіна за полу піджака, потяг коридором на двір.

Сіли.

Коні птицями вилетіли з саду, проскочили селищем, через хвилину мчали степом.

Просто... Туди, на місяць!—гукає Тинда.

Летіли коні крізь кришталево-чисту синь ночі дорогою од шахти, на далекий обрій. А коли влетіли в долину, над головою Чуркіна пролунав постріл.—Розважаються хлопці,—подумав Чуркін і, ньокнувши, мчав далі. Через хвилину почув.

Стоп! Спины коней!

Спинив. Оглянувся й побачив: голова Гаркавенка звисала через сиділку додолу, а Тинда, спокійний, кам'яний, розстибнувши йому піджака і приклавши вуха до його грудей, слухав. Холодом обдало Чуркіна, з рук випали віжки.

Тинда підвів голову.

— Боїтеся, Семене Івановичу? Це я... щоб не пошкодив нам. Ви ж бачили, як він хотів викрутитися. До того ж пляни знав. Заверніть праворуч і їдте просто в степ. Тут недалеко є покинута шахта. Там й скинемо його.

Коні пішли сторожко, помалу. За півгоною знову спинилися. Тинда зіпхнув на землю труп, поволеньки встав з кабриолета, взяв його за ноги й поволік поміж ритвинами за горб. А через хвилину в глибокому підземеллі загуло, глухо гугнуло, посипалась униз порода.

Потім верталися на шахту. Коні знову мчали птицями але жодного слова не вимовив Тинда. І лише на порозі гостро подивився Чуркіну в лице, проскреготав зубами. Очі йому тоді горіли так само, як і тепер, і такий же кам'яний спокій лежав йому на лиці. Другого ж дня по шахті вже ходили чутки, що Гаркавенко, прийшов ввечері до контори, взяв рошот і тієї ж ночі виїхав невідомо куди.

— Значить ви не помиляєтеся? Це точно? — перепитує знову Тинда, опускає на вороне залізо очі і знову зводить їх на зігнуту постать. Тілом Чуркіна знову повзають холодні гадюки жаху. Він трошки тремтить.

— Ні.. Петре Гавриловичу..

В коридорі почувся топіт. Тинда перевів очі на двері, а на зустріч їм Зімарйов.

— Щось там за чоловік. Хоче вас побачити, Петре Гавриловичу.

— Який він з себе?

— Низенький, в личаках, сіра борода.

— Ага... Пускайте.

Через хвилину у вітальню вкотилась низенька постать, спинилась на порозі і сторожко побігла очима по кутках, по стінах.

— Саме в пору. Прошу, прошу. — Тинда встав з-за бюр-

ка, підійшов до постаті, подав їй руку.—Ви, здається, й тепер такий сміливий і нещадний, як колись?

— Так тошно... Куди скажете туди й піду.

— Так, так... А зброя у вас є?

— Гроза вколов зором своїх очей Чуркіна і, не вагаючись, підійшов до Тинди, винувати усміхнувся.

— Немає, Петре Гавриловичу.

— Видати бравнінг і набої,— наказав Тинда Чуркіну.— Він теж з вами піде. Це людина більш, аніж надійна. Працюватиме у нас в артілі.

— А згодом, крізь темінь передосіннього вечора, дорогою, що веде зритом степом од селища до найближчої станції, пригнувшись, одна за одною, йшло чотири постаті. Слідом за ними передніччя, хмура, насторожливе. Дійшовши глибокої долини, постаті спинилися, припали до землі, принишкли. Минали хвилини, йшли години. Зімарйов, зйожившись, тримався в кишені рукою за холодне залізо нагана. Очі йому блищали фосфором, спиною проповзав холод. Напроти нього лежав Гроза. Він прикро й допитливо заглядав у зморшкувате лице Зімарйова, усміхався про себе. А коли почув, що старому цокотять наче з перемерзя зуби, підповз ближче.

— Що, страшно? Дільце мокрувате предстоїть... Мабуть уперше?

Вогники трухлявини зеленкувато блиснули в темені, звелись на Грозу, хвилину дивилися одверто, а потім упали на землю. Голова Зімарйову закрутилася, опомрачіла.

— Ніколи й нічого не боявся,— відказав він.

— Справді? Ну, а тут дільце мокрувате... Дуже цікаво послухати, як ви гукнете,— ні з місця... Руки вгору... Цікаво. А ще цікавіш подивитися, як ви стрілятимете. Я, знаєте, люблю так: підійти, направити дуло, довго тримати і:— а, те-пер ма-слі-ну по-о-лу-чай... В самісіньке чоло, межі очі.— І змовк. Знову дивився допитливо в зморшкувате лице, а незабаром, сплунувши вбік, продовжив:— Ех... були колись діла у мене. Піймають, бувало, наші хлопці червоноперого, приведуть до мене, а я йому в рот дуло нагана, ковтай, кажу, пролетарій— та бах. Брик й готово. Мізки аж у

стелю летять і прилипають там... Краса. Весело. Люблю, знаєте, пустить так просто між дивилки кулю. І на душі, знаєте, легше. Було... а це ось років чотири чи з п'ять такого діла не було... Сумно. Дуже без цього мені сумно. Ну, та нічого, Доженемо загублене. А знаєте, за що я годував маслинами їх?

Зімарйов знервувався. Миттю схопився на ноги й пішов вище на горб, де в застиглій мовчанці, напруживши слух, лежали Чуркін і Бабков.

— Хе-хе-хе. Боїться... Нерви мабуть, шаліють, хе-хе-хе-хе кинув йому вслід Гроза, запалив цигарку сховавши її в рукав, смоктав раз-по-раз жадібно.

З далечі в долину прилетів гомін. Чуркін тоді підвівся, пішов трохи вище, став на коліна, напружив зір, дивився вперед довго, а повернувшись, повідомив:

— Ідуть. Приготуйтеся. Перевірте зброю. Зодягніть окуляри. Пам'ятайте що вони теж не без зброї. Йти просто на зустріч їм, за десять кроків вихоплюйте зброю і в них... Не стріляти. Мовчати, ані слова. Я командуватиму. Тепер за мною.

І знову дорогою, позгинавшись, на зустріч гомонові йшло чотири постаті. їх кутала темінь морохкої передосінньої ночі.

IX

Мить і Оленка бурею влетіла в казарму. Заhekана спиналася. Подzлася назад і обперлася спиною об одрiвок. Важко і глибоко дихала. Хвилину тому Тимiш, зустрiвши її на селищанській, сказав жахливу вiсть: приїхали закривати шахту. Бoлем врізалася вона в Оленчине серце, затремтіла вся. Тремтить й тепер, а в грудях повзає холод переляку давкий і до неприємности лоскотний.

— Що ж тепер вiдповiсть, що казатиме дiвчатам Марія,— билася Оленці думка. До слуху полетiв гомiн. Розплющила очi, занурила їх у сiру казармину глибину. аж ген, у чоловічiй половинi, навкруг столу зібрався натовп шахтарiв, не ворухнеться, закляк. Лиця всi чорнi й холоднi, голови трошки схиленi. Окремо збившись у гурт під стiною

стоять дівчати, притулившись одна до одної. В очах, в лицях їм цвітуть: сум степовий і яка неясна туга.. Оленка знову рванулася вперед, а по хвилині й собі тихо притулилася до дівчачого гурту.

За вікнами вовком вив передзимовий вітер, стогнав, б'ючись об червоні цегляні стіни, дзвенів сердито шибками і одлітаючи в степ, скажено реготав, як саме тепер не знати з чого регоче, сидючи за столом поруч Люлю і Морозівни, головний інженер рудоуправи Брус. Перед нами старий врубар Печериця розмахує руками, щось говорить, доводить, а Брус регоче аж казарма готить. Печериця спльовує в куток, сердито і безнадійно махнувши рукою, одходить од столу, тоне в натовпі, Тільки тепер Брус утихає, схиляється до Люля і тихо щось говорить. Морозівна дивиться на нього, на Люлеву голову, що похитується на знак згоди нервово перебирає пальцями якісь папірці.

Бачила це все Оленка й почувала, що на неї, як і на всю казарму, налягає каменем важким розпач. Тому вона шільніше тулилася до дівчачого гурту, ніби ховаючись од холоду, або чийогось несподіваного удару, Очі її блукали по натовпу шахтарів довго, вивчаючи настрої і думки його. Якось перекинулися на гурт, що стояв осторонь у кутку. Люди з цього гуртку й трошки не походили на людей задимленого степу. Зодягнені вони в куці кожучки, свитки овечого сукна, ватяні піджаки. Лиця їм вкриті шорстким волоссям, виглядали якимось дико. Дичавиною горили їм і очі.

В Оленчинім тілі зростав холодний дроз, холоднішало і в грудях. Хотілося спитати у товаришок, чи їм холодно, хотіла розпитати, що буде далі. Чи це вже вони підуть з шахти. Куди підуть. П'ять же років тут. Поріднилися з працею, полюбили шахту, а тепер її закривають. Куди ж вони підуть? Знову в степи толочити сніги чи писки по дорогах.

Обернулася Оленка лицем до лица дівчачого гуту, очі блиснули, спалахнули. На цю мить в шахтарським натовпі продзвенів малиновим дзвоном дзвінок. Казарма насторожилася, найжачилась, дихали в такт одними великими грудьми. Здавалося, що ось тут, перед нею, лежить мрець,

от-от візьмуть його на руки, винесуть, поставлять на катафалк, оббитий китайкою, і повезуть у степ неозорний, задимлений, хоронити. Так. Повезуть хоронити шахту, що воскресла од напруги м'язів року п'ятого по революції.

Які то дні радості були!

Осін. Холоднеча. А люди в мокрій до тілі одежі день і ніч бовталися по калюжах навколо шахти, бовтались по штреках, врубах, випомповували воду. Напружено працювали, щоб як найскорше дати вугіль на їжу зголоднілим жаровищам заводів захололої республіки.

Адже тоді гарячим було тільки небо, долина республіканська палала в пожежах боїв, а фабрики, міста, заводи, паровози холодні, як лід. Їх сковували морози, вибивали живих людей з лав переможної ходи. А без заводів люди хоч би які вони були сильні, хоч би який вогонь горів їм у грудях—ніщо. Заводи холодні теж—ніщо. Просто: купа мертвого заліза, руїна,

І Оленка того року прийшла сюди з глухого села. Тепер їй пригадується, як у перші дні молодого снігу, на шахті вдарили струміні життя, як із врубів сипнувся у вагонетки перший вугіль, чорний з синім вогненным відблиском, як жадібно ковтали його зголоднілі вагони сотнями штабелів і кагатів щодня, а потім важкі, немов вагітні, тихо вицокуючи колесами об рейки: день-день... день-день...—мчали в усі кінці молодой республіки, що вже бралася димками на далеких обрїях, мчали шалено, ніби спішили на порятунок людей, що десь вигинають, сковані морозами полярної пустелі.

А тепер зійшлися на похорон. Умирає шахта. Тепер стоять вони над її домовиною, посхилявши голови мовчазні.

Пригадує Оленка: дивно колись на сільському майдані, де раз на рік збирався ярмарок, так стояла вона над трупом свого милого, огорнута розпачем, тужно плакала і, схилившись, стрічку червону з коси висмикнула, приколола йому до грудей. Коли несли його до кладовища, край села, домовину зустрів Гроза, підійшов, зірвав стріку, розтоптав ногами й ударив мерця по жовтому, як віск, обличчю нагаєм.

Ой... Мамо. людоньки!—скрикнула не своїм голосом

Оленка і щосили вхопилася руками за плечі дівчини, що стояла поруч неї.

Нервово заколотав дзвінок.

— Ану... там. Мовчати... тут діло таке вирішається, а вони, бач, жартувати, — кинув хтось з-за столу.

З натовпу кожушків і свиток виліз Василь Дибов, сплюнув у бік:

— Котрійсь приснилося, що лапають. Ойкає.., шь-шь-мари...

— Та що ж це тут таке, товариші! Закличте хулігана до порядку! — вирвалося кілька голосів із дівочого гурту.

Знову нервово дзеленчав дзвінок, а Дибов сварився на дівчат кулаком.

— Я вас закличу... лярвуги... вашу душу...

Оленка тислася в гурт, тремтіла. Злякано дивилася в натовп кожушків і свиток, людей, що незвано — непрошено, невідомо звідкілья прийшли на цей похорон. І в очах їй, спершу лялькою химерною, страшною, а далі цілою постаттю танцював низенький чоловічок в личаках, з очима грізними, лицем, схованим під русе волосся бороди й вусів. Скривлена усмішка на губах, скули шок, грушастий ніс були Оленці такі знайомі. На хвилину зімкнула очі: — Гроза. Хіба... він... той... офіцер... розстріляв... хіба він? — Розплющидися широко очі і вугляними жаринами вп'ялися в чоловічка: — Він: — блиснуло в думці. — Він! Гроза... усмішка... очі... низький череп... вузькі скули... Ну-да він... — Оленку обдало жаром, почувала: мізок під черепом аж ворухиться, Ніколи він ще так шалено не працював. У вухах шуміло, шуміло. Перед очима туман, сивий, густий. Нічого не бачить Оленка, тремтить, тиснеться в гурт, чує ніби десь далеко-далеко, в степу чи за глухими мурами уривки тихого Маріїного голосу. Але що вона говорить — Оленка не чує.

Одірвавшись од гурту, вона навшпинках пішла повз натовп кожушків, порівнялася з людиною в личаках, спинилася, прикипіла очима до його обличчя. Бачила, як воно йому розтягається, мов гумове, на губах усмішка, що тавром колись лягла на Оленчину уяву.

— Драстуйте, тьотю, — сповзало йому з губ — Кого це такпошукуєте? Сю ніч, мабуть, ночувала з якимсь, та й обличчя забула?

Метнулася Оленка, кинулася до дверей, а слідом за нею погнався регіт. За порогом на мить спинилася, відчула: волосся її взялося дротом, а у вухах дзвенів голос, що вона його чула давно - давно, голос Грози.

...Бігла на степовий шлях, не чуючи під собою землі. Перед очима їй, мов у тумані, пропливало село, дні перед-осінні, той ранок, що стрів її на сільському майдані, біля трупа Йвана — водовоза з маєтку князівни Софії Каб.

Біжить Оленка, не біжить — а летить. Очі переляку повні. В грудях порожньо, ніби й серця в них немає. Раптом чує: — Куди поспішаєш? Чого так біжиш, Оленко...

Спиняється. Перед нею Тиміш. Не відповіла. Знову метнулася й подалася степовою дорогою, що смугою сірою вривається в обрій. Біжить не знати куди й чого. Обернеться на мить, гляне: шахта одходить на схід. Он уже тільки кінчик копра її в неби голкою стирчить. Он вона вже зовсім зникла. А Оленка біжить, тікає.

Звечоріло, і її постать сховалася за сірою запоною за-димленого обрію.

Х

Смолою загусклою стояла над садом ніч. Таємничо по-свистувало гілля на тополях і шарудів по алеях сухий лист, збуджений рвучким вітром.

Селищанська вулиця стугоніла сотнями ніг. То поверталися шахтарі з похорон шахти — останнього засідання шахткому. Позаду всіх ішов Печериця, бачив: люди йдуть, похитуються, напоені болем, мовчки.

Тупотіння незабаром розсипалося по вузьких й коротких провулках селища, стихало. Шахта, придушена несподіваним лихом, заснула. Але спала вона сторожко, чуїно, ніби лежала причаєна, вслухаючись в шепіт листя, свист гілля чорного саду.

За північ вітер стих, а згодом потяг з півдня теплим лоскотним пахом. Розвіялися хмари. Порідшала темінь. У небі заграли вогні зір і золотого місяця.

Із степового краю до саду підкралося три постаті. Дійшовши фіртки, що виводить на селищанську вулицю, вони спинилися в тіні топіль. То були: Кибич і два герої п'яних, кривавих ночей та дівочих сліз, грізні королі шахтарських казарм — Василь Дибов і Федір Заруба.

— Дільцо обшпандьорили з водичкою.

— Цссс... тихо... — і Кибич, вхопив Дибова за руку.

— Н-да... смаралі хльостко, — буркнув Заруба й собі, ледви повертаючи сп'яну язиком.

Місяць, погасаючи, одкочувався за обрій, і Кибич уже сидів у голубій кімнаті, в людському колі. Він, передавши одержані з рук Дибова папери Тинді, розповідав тихо, майже пошепки про те, як їх здобув.

Гув тоскно рояль, награвши якусь молитовну мелодію. За ним тепер сиділа екс-баронеса Маргаріта фон-Беллі, що прибула сюди потай минулої ночі. Тонким й довгими пальцями ходила тонно — тихо по клявішах.

Рояль гув. Тинда схилився над бюрком, по боках йому Бабков, Чуркін, Зімарйов, Держивані і новий діяч артільної справи, як сказав про нього Тинда — Гроза. Слухали Кибича. А коли той змовк, коли його хриплий голос розтяв серед гудіння рояля, підвівся Гроза:

— Не по-моєму. Чому ти її не пришпилив до споришу? Сліди лишив по собі незаметені.

— Страхополохи приходять до такого висновку, — зауважив Тинда на адресу Грози. — Тут політика далекого поцілювання, — і не давши будь-кому промовити жодного слова, він виклав свої пляни. Тут же розподілив і ролі. Найвідповідальніші припали Бабкову і Зімарйову.

Рояль змовк. Чути було: за вікнами шумів і свистав напівголий сад. В голубій кімнаті за чорними запонами стояли морок і тиша. Такої тиші не бояться найсильніші. Тинда помічає, що друзі його починають тремтити, мнуться. Знає: вони хоче піти, поховатися до своїх нір. Та в нього є ліки, що заспокоють ім нерви, настроять на відповідний лад.

Уставши з-за бюрка, він підходить до рояля, чемно прохає екс-баронесу продовжувати гру.

І знову гудуть струни, мов дзвони церковні, тоскно, за-
колисливо.

Кімната потопає в молитовній мелодії. Тинда сідає за
бюрко.

— Пане Бабков, і ви, Франце Йосиповичу, негайно до
шахткому. Робіть усе за викладеним пляном, без наймен-
шої помилки.

Мить і ті тихо зникають з кімнати.

Ніч одходить на захід. Сад, що під північ горів, обли-
тий золотом місячного сйва, темніє, робиться ще чорнішим,
як був годину тому.

— Іване Трохимовичу, — звертається Тинда до Держи-
вані — негайно подайте коней до степової фіртки, — обер-
тає голову до Кибича. — Ви, Колю, зразу ж виїздите. Поїде
вчитися. Ви заробили, вам можна.

Держивані кинувся з кімнати, й кроки його ходи розтали
в темені саду. Чуркін подався слідом за ним.

— Як же... де вчитися? — мнявся Кибич.

Не турбуйтеся, все зроблено. — Тинда дістав з шухляди
бюрка жмут паперів. — Ось вам командировка до інституту
народного господарства. — Кладе перед очі Кибича! — А це
рекомендація від шахткому, — знову кладе. — Це від комсо-
мольського осередку. Бачити, і підписи й печатки справжні.
Зроблено все, що треба. Передбачено найменші дрібниці.
Тільки пам'ятайте, із сьогоднішнього дня ви вже не Кибич.
Зикайте ось до цього прізвища — тикав пальцем Тинда у
посвідки й командировки. — Аджеж од Очманського од-
викли, одвикнете й од Кибича. Між іншим, — Тинда одчинив
шухляду бюрка, витяг звідтам листа й подав Кибичеві, —
це рекомендаційний, до професора Лізогуба. Все що вам
потрібно буде — їжа, гроші, одіж — одержувати від нього.
А тепер, — Тинда дістав з бюрка аркуш чистого паперу,
поклав перед Кибичем — пишть.

Кибичова рука тремтячо занесла олівець і повисла над
папером:

— До комсомольського й партійного осередків... — дик-
тує Тинда, — шахти „Новий день“. Від комсомольця Мико-
ли Кибича... заява... — Змовк. Дивився гострими очима в

стелю. Гроза насторожився. Кибичеві на очі впало здивування, в мізку йому повставало питання:—що ж далі диктуватиме керманич? Який задум родить його геній? Так, геній. Адже він жодної ризику з усієї неосяжно великої справи не забуває, геніяльно плете мереживо поступу своїх ідей, перетворення їх в реальне завтра. Якого пляна тепер опрацьовує його невсипучий мозок?

Гострі очі одриваються од стелі, впиваються в Кибича:

— Написали?

— Так, Петре Гавриловичу.

— Пишіть далі: моє життя нуль. І коли ви читатимете цього листа, мене вже не буде в живих. Хай не здасться вам, що я легковір і боягуз. Ні. Повірте мені хоч тепер. Інший би на моєму місці просто зніс ті образи, що їх заподіяли мені Морозівна та Чалий. Змовчав би. Та я мовчати не можу. В інтересах нашої великої справи—пролетарської революції, я не знаходжу в собі сили мовчати. Мені пришили ярлика провокатора, підголосника клясових ворогів, чужака в комсомолі. Мене зацькували, і я кінчаю свідомо з життям. Востаннє перед смертю, я знову кажу, що Тинда цілком радянська людина і все те, що він робить, робить у наших комуністичних інтересах. Але спецожери під проводом Морозівни, Чалого й інших цькують його... І мене зацькували. Подумати—я провокатор, я чужак у комсомолі. Ні. Краще розпрощатися з життям. Нехай моя смерть одкріє очі масі робітників, комсомольцям і партійцям... Прощайте друзі. Хай... Простіть перед ким завинив. Умираю комунаром. Микола Кибич.

Гроза аж рота раззявив. Тепер для нього, як і для Кибича була ясна ота „політика далекого поцілу“. Враховано всі дрібниці. Справді, геніяльно!

Обвівши очима присутніх, Тинда встав, пройшовся по кімнаті, тихо ступаючи в такт гри рояля. Ходячи, він почував, як впиваються в нього очі Грози, Кибича, екс-баронеси і в очах тих любов і повага, надія і молитовність. Так, вони моляться на нього. Та й чого їм, цим дрібним людям, не молитися. Бо ж не було б Тинди, не було б і їх, таких, як вони є. Сиділи б десь мовчки, принишклі. А

так і вони боряться, і в їхніх маленьких душах жевріють вогники надії, пориву до змагання з оточенням, за життя. Поодинокі вони—розкидана цегла, а разом складені вмілою рукою майстра, Тинди, вони вже міцна підвалина майбутнього. Вони підвалина? Майбутнього? Того, що плаче Тинда? Перетворювачі його ідеї в життя? Ні. Вони порох. Дмухне вітер, здіме їх і розтрусить, як вугільну пилюгу по степах. Та втім... хоч більшовики й твердять, що історію творять не особи... Втім...

— Тинда спиняється біля крісла, в якому Кибич.

— Отже...—кладе йому на плече руку. Той ніби від дотику електричного дроту здригає.—Кибич помер. Запам'ятайте це, Колю. Живе отой, на чие прізвище видано командировку вчитися. Він живе, він вчитиметься в інституті народного господарства аж в українській столиці. А навчившись, він має стати носієм великих ідей. Він мусить стати міцним і впертим. Життя таке: ним керує той, що спокон віків був покликаний керувати ним. Історія знає багато фактів, коли наші предки зазнавали поразок, були гнані. Але вони, будучи носіями розуму всього людства, знову поверталися до вершин життя, керували ним, владарювали, правили черню. Тепер ми—нащадки носіїв розуму і влади од бога даної—зазнали поразки. Теж факт історичний. Але ми, наші попередники, мають знову вийти на вершини... Кибич помер, як помер свого часу й Очманський. Та живе інший. По закінченні навчання, він має продовжувати зачаті нами, перетворювати наші ідеї в життя. Справа складна. Це зможуть робити лише люди, обізнані з наукою, цим вершком розуму багатьох минулих поколінь. Ідьте, Колю. Вчіться. Навчіться—заступите нас!—закінчив він трошки піднесеним тоном.

Екс-баронеса й Гроза, що підчас промови сиділи в невимовному напруженні, глибоко віддихнулися:

— Листа вкладіть у конверт і напишіть на ньому адресу. А далі, я вже сам потурбуюся переслати його за призначенням,—порадив Кибичеві Тинда.

У коридорі почулися кроки ходи, а за хвилину в кімнату ввій-

шов Держивані, повідомив, що коні чекають у призначеному місці.

Над садом висіло сіре передранков'я. Кабриолет, запряжений паром, одірвався од саду й повіз Кибича степовою дорогою, далеко поза селищем, на станцію.

ХІ

Гострі й завжди спокійні очі Тиндині тепер вертілися йому в орбітах, плигали, ніби от-от хотіли вискочити. З них на розгорнуті папірці падали—спершу здивування, потім неспокій, нервовість і, нарешті, схвильованість, каламуть, що межує з божевіллям. Кістляві пальці тремтячо перегортають сторінки, списаного великими лапастими літерами, шкільного зошиту. Він уже вдесьте перечитує його сьогодні і з кожним разом знаходить нову риску, що глибоко вгрузає йому в серце, ятрить уяву, збуджує ще ніколи не відчувані ним почуття, виводить з рівноваги, кладе на нього ще один важкий камінь, примушує стомлений мозок шаленіше працювати.

Таки з його наказу Кибич викрав цього зошита скриньки, в якій переховувалися особисті справи комуністів шахти. Але: яка цьому причина? Що примусило Тинду дати такого наказу? Адже можна було викрасти й справи Обушного, Розмая, Чалого. Які почуття і де вони взялися—що підказали, спрямували його дії на цю дівчину?

Перегортаючи далі сторінки зошиту, Тинда жалібно впирається очима в рядки, перечитує і нервово нотує до своєї кишенькової книжечки:

„...мати моя—Оксаною її звали, розказувала мені, що вона служила наймичкою в якогось пана Тинди...“

З руки на бюрко випадає олівець, його тулуб одкидається на спинку крісла, налиті кров'ю очі покривають повіки, в уяві йому пропливають далекі літа молодости батьківські степи і він на коні вороному, гордий, молодий нащадок гайдука двору Яреми Вишневецького мчить степом. За ним ватага козаків. Свистять нагаї. А довколишні села чайяться, сили його лякаються, мовчать. Нагаї змушують мовчати... Мчить вороний кінь, круто повертає до ріки

Удая і, проскочивши попід парканом в тіні топіль, вскакує у дворище... Давно забуте обличчя Оксани, дочки бунтаря степового, коваля Мороза, забитого козаками на березі Удая, вимальовується перед Тиндою до найдрібніших рисок: ось вона йде дворищем з відрами повними води, пружка й міцна

Потім батько, Гаврило Тинда, писав у листі своєму синові, Петрові студентові гірничного інституту в Катеринославі:

„ нагуляв ти, Петрусю. Мужичка, дочка Мороза, Оксана має від тебе дитину. Казав тобі: жартуй та не дожартуйся. А тепер маєш. Дізнаються Галагани, пропадай пропадом усе. Вони ж споконвічні пани, дочуються, скажуть: не бути нам сватами, мужиків до мужиків і тягне. А ми ж роду давнього, Петрусю, гайдуцького. Пращур твій при пану великому шаблю золочену в дорогих перлах, діамантах носив. Потім вартував кордони земель його. Ото й панської ласки за те зазнав. А якби то добре було посвататися, поріднитися з Галаганами. І рід їхній старий, вельможний, та й у кишнях у них не вітер гуляє, а гроші. Тільки ж хазяїнувати вони не вміють. От би нам земельку їхню. Та тепер хто його зна, як то воно буде. Дізнаються... Але ти, Петрусю, не хвилюйся. Я все зробив, щоб гріх твій приховати. Вигнав її, дав рошот, кудись подалася, невідомо де поділася. Знаєш, на руку нам і звичаї нашого народу, вона ж тепер покритка. І коли б тут лишилася, засміяли б її люди, одцуралися б од неї. От вона й зникла. Ходять чутки, що втопилася в Удаї разом з дитиною кинулася з мосту. Бистра вода понесла їх не знати куди. То й бог з нею, і тебе нехай помилує...“

Думка обривається і Тинда знову прикіпає до сторінок зошити, ковтає літери, цілі рядки:

„... потому вона працювала куховаркою на Криворізьких руднях та прала білизну шахтарям і з того жила, Я, маленькою будши, помагала їй. Про рід наш—хто був батьком моїм—мені мати нічого не сказала. Так я й не знаю... Оце й увесь мій життєпис“.

Очі Тиндині, налиті кров'ю, ховаються під повіками, він

звесилений схиляється на бюрко, хапає голову в руки і щосили стискає її, ніби хоче роздаввити. Застигає. Сидить так, закам'янілий довго. Почуває: мозок горить, голова, як вогонь. Хвора уява несе його шляхами життєвими в невідоме, несе, як морські хвилі тріску, незнати—до якого берега, де викинуть її. Може на скелястий безлюдний острів, а може носитимуть так водами кипучими, аж доки вона намокне, потоне і протягом тисячоліт окам'яніє, лежатиме віками в глибинах вод. А минуть віки, море висохне, придуть на нову землю люди, може в глибинах її знайдуть поклади вугілля, викопають і його—шмат чорного антрациту.

Сидить Тинда закам'янілий, не чує, що в кімнату увійшов Чуркін і, зігнувшись у дугу, став перед бюрком, жде доки прокинеться затоплений в глибини думок керманіч. Не чує Тинда. Його уява тепер обривається на тій грані майбутніх тисячоліть, за яку ще не переступав людський розум, якої ще не переходила найбагатіша людська фантазія. Перед ним стоять обличчя Оксани і Марії. І яка схожість. Не впізнати, котра з них Оксана, та жінка, що давно вже випала з Тиндиної пам'яті, котра Марія—та дівчина, що саме тепер сидить десь у шахтарській конурі чи в казармі, осміяна, розбита, хора, чекаючи на суворий присуд за законом тих людей, носієм чиїх ідей вона є. Так схотів Тинда. Але коли б він знав... коли б відав. Коли б він прочитав хоч півроку тому цей зошит... тоді б... Що тоді б? Може не було б того, що тепер є? Може б він не зважив на свої переконання? Ні. Тоді він скинув би її з свого життєвого шляху, послав би її тією дорогою, якою посилав багатьох. Просто наказав би забити. А тепер? Тепер він цього не зробив би. Воля сили зникла. Немає її. Почуває, що тепер він перетворюється на міску глину, як он і ті, його підлеглі. І прийде сюди звичайна людина, почне ліпити з нього, що їй забажається—ляльку, бандита, наївного хлопчика, грізного садиста-Грозу—і виліпить. Що захоче, те й зробить з нього.

...Примарами стоять перед ним обличчя Оксани й Марії. Усміхаються, ніби глузують з нього, сильного й хижого керманіча, проповідця, виконавця й носія ідеї влади, розу-

му, здорового глузду, верхів людства. Так. Вони глузують. Він навіть чує, як вони в один голос кажуть:

— Вчорашній день не був схожий на сьогоднішній. Сьогоднішній не буде схожий на завтрашній. Так само й люди. Але люди у всі часи були поділені на два табори, роботопокупців і роботопродавців. Ми протягом багатьох тисячоліть продавали вам свою кров, свій піт, свої м'язи, себе цілих. Ви пили ту кров і були владарями нашими. Ви тримали нас по згноїщах, прикутими до бортів вітрильних кораблів. Ми—колись ваші раби—веслували, гнали ваш корабель морями,—голі, голодні й холодні. Ви били нас нагаями по голих тілах, ми падали, вмирали. Тоді ви знімали з ніг наших кайдани, викидали нас за борт у море, а на наші місця приковували інших, таких же, як ми. Потім ви, володарі земель, тримали нас на роботах тяжких по фільварках своїх, по заводах, руднях. Давали нам їсти, аби ми тільки не померли та могли працювати на вас. Коли ми піднімали голову й повставали проти рабства, ви ловили нас, кидали за ґрати, в кам'яні, сирі й холодні мішки, гноїли там нас сотнями, тисячами. А як заходив між вами спір за багатство—золото й срібло—ви проголошували війни, брали нас, становили під рушниці, гармати, мечі й шаблі і гнали один проти одного битися за ваші володіння, за ваші багатства. Тепер ми вирости. Ми зняли бурю, а та буря пройшлася, змела вас у рови на згноїща. І гниючи, вмираючи, ви ще ворухитесь, ви тягнетесь до життя, ви хочете жити. Але ви старі і старі ваші ідеї, хоч би як ви їх поновлювали. Прийшов їм час помирати. Вони помирають, поступаючись перед нашою сильнішою ідеєю комунізму. Одступають ваші ідеї, а одступивши, вони вигинуть, мов, мандрівники, що потрапили в безлюдну й безводну пустелю. Чуєте, Тиндо, вони помруть і ви умрете! Вони вже мруть і ви мрете! Але перед смертю ви корчитесь, б'єтесь за життя, хапаєте висхлими легенями й грудьми повітря. Хочете повітря свіжого, свого... та його немає. Чуєте, Тиндо!.. Робітничка кляса чавить вас, розчавить і вашу молитовнобожеську повітряну філософію.

І яка схожість: Марія й Оксана—одне обличчя. Схо-

жість? Ні... В Оксани зір очей невиразний, пригнічений, змучений. На віях тремтять іскорками сльози. Оксана—втілена покора. А Марія—втілена буря. Бунт. Очі повні вогню, по-риву вітрового. Одверті. В них сила. Вони так одверто, так напружено дивляться на Тинду. І сині.

Тинда вихоплюється з крісла, біжить в куток. А з кутка на нього біжить людина в чорному, з руками, простягнутими вперед, з розчепиреними пальцями, ніби от-от хоче вчепитися Тинді в горло. Очі скляніють, повні переляку. Дрож охоплює Тинду і він рвучко спиняється. Опускає руки. Хоче віддатися на волю невідомо кого. Але людина в чорному теж спиняється, теж опускає руки вниз. І тільки тепер Тинда починає розуміти, що то він біг до дзеркала, щоб подивитися на свої очі, а йому назустріч, відбита в дзеркалі, бігла його постать.—Згубив рівновагу—думає він і, не помічаючи Чуркіна, що тепер, обернувшись лицем до його спини, дивиться йому в потилицю, не чує нарочитого Чуркінового кахикання, іде до дзеркала. Спиняється. Обпирається руками в рями і дивиться на своє обличчя. Бачить: воно взялося зморшками, щоки глибоко позападали, а очі горять хоробливо, синьо. Вперше за п'ятдесят років, прожитих ним, він приділяє хвилину уваги кольорові своїх очей. І йому здається, що вони так само горять, як і в Марії Морозівни. Очі волошкових піль. Так. Проте, може всі ці порівняння, вся ця хороблива нервовість, що так несподівано одвідала його—наслідок напруженої праці? Перевтоми? Може омана? Галюцинація. Може Марія Морозівна звичайна собі дівчина, що нічого спільного з Оксаною Морозівною не має. Адже в кожному найглухішому чи найшумливішому кутку України можна зустріти безліч таких дівчат, з такими ж очима, дуже подібних одна на одну і рисами обличчя. Може все це витвір мозку перевтомленої людини. Може взагалі до Тинди підкрадається якась хороба і він губить розум. Може сьогодні, або завтра його вдарить параліж—наслідок любовних ночей, що пройшли в товаристві князівни Софії Каб, хорої на сифіліс. Але ж Тинда вилікувався. Його друг, старий лікар Сак, цілих сім років уже лікує його від цієї хороби.

Дивиться на себе Тинда, кривить висхлі губи, окидає очима, відбиту в дзеркалі, голубу кімнату, бачить: перед бюрком, схилившись, стоїть Чуркін. Тинді мигає думка:— ах, так. Він прийшов узяти цей зошит, щоб підкинути під двері синедріону. Я ж його ще вдень про це просив. Прийшов... Вірний дог. Він прийшов одвідати свого хазяїна, доповісти щось своєму керманичеві. Дог стереже спокій свого владаря. Він хоче ласки...—і, миттю обернувшись, Тинда йде до бюрка, спиняється.

— Друже, скажи,—кладе руку на Чуркінове плече,—в отому всьому, що я роблю, ти нічого не помічаєш надлюдського, надприродного? Може мої дії—дії хорої людини...

— Що ви, Петре Гавриловичу,—зляканим голосом відказує Чуркін. А сам думає:—Що йому трапилось...

— Ні, ні. Ти так, по дружньому, не бійся, говори зі мною одверто, якби ти говорив з найближчими своїми друзями, ну... так, як ти часто говориш сам з собою. Адже коли людині немає з ким поділитися лихом чи радістю, вона думкою ділиться сама з собою, вона своєю уявою витворює собі друга—і ділиться з нею одверто. Отак одверто й ти скажи мені: може все те, що я, ти, Бабков, Держивані, всі ми робимо—нікому не потрібне й нічого не варте...

— Петре Гавриловичу, що ви... до чого це? Все те, що ви робите, більше, аніж нормальне. Ви міцний, залізний і розум вам великий, Петре Гавриловичу. Ви наш керманич, і ми віддалися повнотою на вашу розпорядливість. З вами не страшно...

Тинда сідає в крісло, бере обережно з бюрка вороне залізо бравнінга. А Чуркін починає тремтіти. Трясється, ніби в пропасниці. Тинда знає, чому Чуркін трясється. Він подумав, що керманич випробовував його отими запитаннями. Так. Керманич мусить бути сильним, навіть тоді, коли він у розпачі, в тузі. Найщиріші його запитання, викликані перевтомою, хоробою, чи що, мусять здаватися підлеглим за випробування їхньої стійкості, твердості відданості ідеям свого вождя.

— Так...—видавлює Тинда, ховає до шухляди бравнінга:—то я просто, спитав так... Мусять же й керманичі кон-

тролювати себе, свої дії. А тепер ідіть. Зошит хай ще по-буде в мене. Ідіть. Робіть те, що вам наказано. Підозріла особа—ця Морозівна.

Тихо, навшпиньках, дуже тихо виходить Чуркін з кімнати. А коли кроки його ходи глухнуть в глибині саду, Тинда знову заглиблюється в зошит, знову перечитує, відчуває: в глибині його істоти прокидаються туга звіряча, сум батька по втраченій дитині. Так. Він, строгий, хижий, „людина без нервів“—як прозвала його экс-баронеса, вперше відчуває, що він батько. І тепер йому хочеться вирватися з голубої кімнати, що так давить його, тікати в степ, далі від людей і стогнати, ойкати так, як колись давно, давно, тікаючи на конях бистрих степових од ворога, стогнали і ойкали скити, виявляючи цим сум розставання з родиною та не знаючи, що буде з ними по виїзді в степ, хто їх зустріне там—радість чи смерть? Скити?.. Але ж Тинда не дикун. Тікати?.. Туга батьківська? Але ж є вищі інтереси!

І тепер він остаточно приходить до думки, що вся ця історія є ще одна смітнина до великого нашарування перетвоми, ще один невеликий чинник, що штовхнув його в обійми хвилевої зневіри. Але як усе це склалося. Ніби чиясь невідома рука підсунула йому цей зошит, щоб збентежити, щоб хоч на годину вибити з колії потяга, який крізь нетри, над урвищами і скелями везе його ідею до станції, як він кинув у сімнадцятім. Хто підсунув зошита? Інстинкт? Оце, що передається от людини до людини на тисячомильні віддалі? Чи може це просто нічим не обумовлений випадок?

Досвідом людства перевірено, і доведено наукою, що навіть сни, які подають найхімерніший стан людини, теж не позбавлені істини. Вони повідомляють її про ті жахи і ляки, що опановували далеких її предків. На протязі всієї історії людства кожне покоління переживає жахи і вони нашаровуються, ростуть, обкладаються на кожній людині і тяжать над нами, тяжітимуть над майбутніми поколіннями. І кожне нове покоління ставатиме ще нервовішим, більш немощним, бо над ним висітимуть жахи хиття минулого

людства од початку його існування. Навіть глибше. Од початку зародження клітини життя на нашій безрадній планеті.

По цьому висновку Тинду охоплює лячне тремтіння. Чому? Результат яких душевних зворушень є воно? Може це тремтіння, що так несподівано одвідало голубу кімнату й упало на Тинду, передалося інерцією життя од медузи, що в глибинах морів мільйон років тому тремтіла, лякаючись сильніших себе істот, тремтіла саме тоді, коли та істота в розпаленій боротьбі за існування, а, значить і за панування, збиралася прогинути її? Може в боротьбі з голодом складніша істота й прогинула медузу, а та, потрапивши в шлунок, живою ще билася об гарячі стінки, що тисли, давили її, щоб розчавити, стерти, дати животворчі соки складнішому організмові... Нашаровується ляк з покоління в покоління. При чому ж тут інстинкт? Адже кожна вчорашня складна тварина є витвір медузи, рідня їй. У жорсткій і безжальній боротьбі з голодом, смертю, в боротьбі за своє існування, а потім і панування, вона—складніша, сильніша—з'їла медузу. З'їла, щоб родити, витворити ще складнішу, щоб опинитися в стані сьогоднішньої людини. До чого ж тут інстинкт?

На засіданні правління артїлі було твердо вирішено: Морозівна знає історію утворення артїлі. Це небезпечно. А щоб позбутися небезпеки—забити її, сховати так, щоб ніхто не знав де й поділася.

А годину по цьому рішенню Тинда наказав дістати відомості, хто вона. Чому? Інстинкт? Почуття родинности? Заговорило підсвідоме? Кров і чуття запротестували проти рішення мізку? Побороли здоровий глузд?

Дріж проскакує плечима Тинди, і він одкидається, як завжди в таких випадках, на спинку крісла:

— Марія... Вона моя дочка... Я батько, ха-ха-ха...—постать раптом виправляється:—Я давав їй візу на виїзд у... могилу... Ха-ха-ха... Інстинкт?... І повстане народ на народ, брат на брата, син на батька...—цитує шепотом завчене з євангелії Тинда.—О, господи...—весь він корчиться, тремтить, звивається, ніби сидить на розпеченому залізі. Очі криваються червоною емаллю, застигають.

День іде і одходить на захід. А Тинда сидить зігнувшись над зошитом у кріслі, ніби кам'яна статуя, що вгрузла в половецьку могилу, не ворухнеться. Та мозок йому працює, як і завжди. Одну думку заступає друга, рішення пролітають в голові з швидкістю блискавиці і кожне з них повне заперечення першому. Мислі не пов'язані, дрібні, хаотично нагромаджуються в купи, обриваються на половині, не дійшовши логічного зв'язку, не долетівши кінця. Ніколи ще він не почував такої розгубленості думок:—Може в мізковому центрі не все гаразд?—думає і на мить його сповняє жах.—Так, так. Бо ж чому рвуться думки. Чому перериваються на половині. Темінь... Просторінь часу—одна мільйонна хвилини—і знову думка. Та вже інша. Чому так? Хвороба? Ляк? Боягузство?

Короткий передзимовий день одійшов уже за західній обрій. Вечір запнув чорними запонами вікна голубої кімнати.

Незабаром задудонів ганок від нервової людської ходи. Зачовгали коридором ноги, наближаючись до дверей кімнати. Тинда затремтів. Ворухнувся. Миттю дістав із шухляди шмат вороного заліза, затис його у правій долоні, подався корпусом уперед, обернув до дверей голову. Мить і в кімнату увійшов Чуркін, за ним Гроза й Зімарйов. На обличчях їм спокій, лише висока постать Зімарйова зігнута більше, як завжди та ноги йому тонкі дрижать.

— Приходьте. Сідайте,—кинув запрошення Тинда і прислухався до свого голосу. Вчув, що він змінився, звучить хрипко і якимось безвільно. Наказности в ньому не було, як раніш. Звучала прохальність так, ніби він підлеглий Чуркіна, Грози і Зімарйова, а не навпаки.—Сідайте,—повторив Тинда, намагаючись сказати це слово твердіше і побачив: його підлеглі здивовано презирнулися.

Першим до бюрка підкрався Гроза. Чвакнули личаки, вдарені один об один.

— Ми готові, Петре Гавриловичу. Як накажете її... той...

— Попередні розпорядження я скасовую,—помітно намагаючись надати своєму голосу твердості й рішучості, сказав Тинда.

Зімарйов глибоко віддихнув, а на обличчя Чуркіна впало ще більше здивовання. Навіть і Гроза знизав плечима. Всі вони перший раз чують щоб їхній керманич, твердий, що криця, скасовував своє розпорядження.

— Тоді, що ж... дозвольте нам піти?—питається Чуркін.

— Сідайте. Я, здається, вже... просив,—і з Тиндиної правої руки на бюрко лягає вороне залізо,—Я вас прошу,—додає шопотом.--Сьогодні ж у нас... молитовне зібрання.

Три постаті послушно, але сторожко сіли в крісла. Довгі їхні шиї простяглися до бюрка, закам'яніли. По цьому Тиндині руки впали на поручні крісла, а пальці, ніби покупцеві або сліпій людині, нервово мняли зелений оксамит, вгадуючи щось дотиком відчуйних нервів м'якої ворси.

— Франце Йосиповичу,—звернувся по хвилині Тинда до Зімарйова,—покличете з покоїв Маргаріту Йоганівну.

Суха, згорблена постать миттю зникла в другу кімнату. А коли стихли в глибині покоїв кроки ходи, в коридорі знову знялася тупотнява. Мить і до кімнати увійшли Бабков та Держивані. Відчувши мертвецьку тишу й уздрівши бліді, закам'янілі фігури Грози й Чуркіна, їм з очей на Тинду глянув ляк.

Незабаром бемкнули клавіші рояля. Ними нервово перебігали довгі, тонкі пальці екс-баронеси. Полилася тиха заколісна мелодія. Це означало, що збори християн-евангелістів селища й шахти „Новий День“ почалися.

Під тоскно плаксиве гудіння рояля Тинда плів дротяне мереживо слів, часами підвищуючи голос до крику, а часами знижуючи до шепоту, шуму болотяних трав. В уяві присутніх проходили картини майбутніх робіт шахти. Що слово, то велика ідея. Ось артільна шахта вже має мільйонні прибутки, вони ростуть з кожним днем, з кожною годиною. Ось до цієї шахти приєднуються сусідні: одна, друга, третя. Всі під орудою артілі, керованої Тиндою, через Держивані, Чуркіна, Бабкова, Грозу і, нарешті, Зімарйова, в очах якому замість захоплення тепер світяться вогники розради. Шахти об'єднуються в один трест, безумовно покищо таємно і ведуть наступ на інші шахти шляхом конкуренції. Рудоуправа не витримує, держава несе збитки, Рад-

нарком вирішує здати в оренду артілям і решту шахт. Боротьба зав'язується не на життя, а на смерть. Ідея Тинди перемагає. І ось вони, всі, тут присутні, пани становища, вони знову на вершині. Їх поважає влада більшовиків. Вони диктують їм свої умови, вони вимагають і для себе шматочок, найменший покищо, влади.

— Довгий, тяжкий шлях, зате вірний. І нас ніхто не посміє обвинуватити в одвертому виступі проти них,—закінчує Тинда.

Рояль гуде.

За вікнами, запнутими чорними запонами, мничи й злодійкувато на деревах гілля.

Надходить північчя.

XII

Сірий день заволокав важкою сутінню вікна кімнати, що тепер скоріш скидалася на пустку, аніж на приміщення партійного осередку. Стояла тут мертва тиша. До шибок уїдливою мошкою липла мряка й скочувалася великими краплинами сліз на почорнілі хрести рям та на лиштву. Вожді зі стін дивилися похмуро й строго, навіть докірливо. Принаймні так здавалося Морозівні, і тому її тілом час-од-часу пробігало легеньке тремтіння.

Сидячи недалеко дверей, у кутку, на табуреті, вона мала вигляд блідий, знеможено, наче після тяжкої хвороби, дивилася на вікна з-під чола очима задуманими. Вони боліли од напруги, ховалися під зморшкуваті повіки, а по хвилині знову цвіли волошками, впиваючись крізь шибки в покритий сірими, осінніми туманами й димом степ.

І так щодня вже ось протягом місяця сиділа вона в цій кімнаті. Та ще тиждень, два тому повз вікна, з клумаками й торбинами за плечима проходили люди, оддаляючись у степ. А тепер навкруги порожнеча. Скільки не дивиться Марія у вікно—порожньо, жодна жива людина не пройде. Всі шахтарі вже зникли з шахти. Дівчата теж. Невідомо де ділася Оленка. Останній раз бачила її того вечора, як засідав шахтком. Стояла вона біля гурту дівчат бліда, з очима повними жаху. Того ж дня, повертаючись од Чалого, Теміш стрічав її—бігла кудись шляхом повз селище. А куди?

Не зайшла навіть попрощатися. Куди розійшлися всі?
Де поділися?

На шахті пустеля. Тепер вона живе якимось таємничим життям. Нові люди, строгі всі, мовчазні. Ходять на роботу й з роботи тихо, крадькома, поодиноці, маленькими гуртками, так, ніби носять в собі щось велике, таємне й бояться вронити його, видати на показ людський. Що за знак? Дичавина. Адже вони всі недавно з сел, із тихих незайманих кубелець. Може носять вони в собі тишу і таємниці своїх кубелець.

Цвітуть Маріїні очі на замураному склі маленького вікна. В уяві їй пропливають димками пахучі дні дитинства. юність, вихори революції, криворізькі рудні—пустки, мати в лікарні виснажена, змучена, з обличчям воску жовтого... розброд людей... смерть матері... мандри, дороги степові, спека жажна і знеможені голодом жовті лиця жінок, дітей, що йшли невідомо куди, шукати хліба, втікали від голодної смерті, яка, здавалося, женеться за ними, щоб косити, як добрий косар сухі виснажені стебла життів...

...І вона, поховавши померлу матір, іде з ними. В степах розійшлися різними дорогами. Марія йде через село, до якого і з заходу й сходу, з півночі й півдня котять безкраї степи, обпалені гарячими суховіями. Іде. Ось серед вулиці, проти дворища, огороженого високим парканом, грають музики. П'яні чоловіки, молодіці, хлопці й дівчата зодягнені по-святковому, танцюють метелицю, гопака. Скрипка виє веселої, весільної, гуркоче бубон. Підійшла до гурту Марія, спинилась, похилила голову: почувала—од голоду—тремтить уся, от-от впаде. Аж хитнулася. Замовкла скрипка, бубон ущух, натовп принишкнув—здивовано очі п'яні—в Марію. Із гурту вийшов чоловік, на зріст високий, щоки виголені, червоनावі й гладкі, а вуси русяві, ріжками вгору, ніс бараболястий обгинають. Вишивана біла сорочка рожами червоними на грудях цвіте. Бріль солом'яний з полями широкими кладе тіні на міцні плечі.

— Дядечку,—випередила його Марія.—Чи не знаєте, де б можна стати на роботу.

— А звідкіля ж ти така?—вилізло запитання через товсті губи вишиваної сорочки.

— З рудень криворізьких... робітниця я. Там голод у нас... Мремо.

— Ну й мрять! чорти вашого батька бери!—махнув п'яною рукою, обернувся до гуртку.—Правду кажу, люди добрі? Вона... з робочих,—і знову до Марії. Очі просто в очі. На губах ехидна усмішка.—Хазяїнів повиганяли, а тепер зубами клацаємо? Мремо! Ге! А як же! Хто був нічим, той стане всім! Стали? Як же! Без буржуїв житимемо! Хто не робить, той не їсть! А ви робите? Їсте? Ні на чому й нічим стало робити... І їсти нічого. Мрять, з богом собі люди добрі. Тільки скоріше мрять, а то до останнього розору доведете й цих, що лишилися, поганеньких хазяїнів. Мрять!—заклав руки за спину, гукнув до музики—Грай!!

Заболіло в грудях Марії, ніби руки чийсь вхопили в долоні серце і стиснули, давили, от-от розчавлять. Але, що вона безпомічна, виснажена голодом людина, в очі якої вже дивиться смерть, що вона могла відповісти. Мовчала. Дивилася в спину вишиваній сорочці. Відчувала, що голод вже хапає її за горло руками кістлявими, міцними, давить. В очах стрибали жовті вогники—мовчала. З-під повік от-от покотяться сльози болю—мовчала. А вишивана сорочка підійшла до неї ближче:

— Проходь собі, дівчино чи молодице, а чи як там тебе... тут люди весілля справляють, а ти мов хмара та стовбичеш, суму тільки надаєш. Проходь. Вигнали хазяїнів—мрять!

З лавки, що під парканом, підвівся музика, низенький, у вибиваних штанях, босий, чумарка на плечах—латка на латці—руда, мабуть ще з парубоцтва, махнув у повітрі скрипкою. Блиснула вона на сонці, сипнула червоні іскорки. Підійшов музика до вишиваної сорочки.

— Митрофа... Митрофане! Ти... не дуже. У тебе бач пика яка найдена. А вона,—показав смичком на Марію—смерть—смертю.

Метнулася вишивана сорочка, ніби джміль вкусив.

— Ти? Гибло... Ти мені вказувати маєш?

— Не вказую, а... що тобі ця дівчина. Не чіпай. Вона голодна, видно. Не з добра робити питає.

У боки руками взялася сорочка, бриль на питилицю подерся, вуси рогасті заворушилися, сягали аж того місця, де кінчається ніс.

— Що я чую, Гибло? Це... ти? Я тобі хліб, а ти мене отак поважати? Та коліна ж ти цілуватимеш мої. З голоду здохнеш. Значить свій свого пізнав? Робітниця! Комбідник! Га? Ага!—сорочка обернулася до гурту, намацала очима присадкувату молодицю:—Килино!—розтяв гуком вулицю. Молодиця підійшла до сорочки.—Я договорив його,—тикнув пальцем у музику,—за три паляниці грати. Винеси йому дві й хай собі йде... Догуляємо й без музики.

І згодом чоловічок у вибійчаних штанях та рудій латаній чумарці йшов поруч Марії вздовж сільської вулиці. Під одною рукою йому стирчала скрипка, а другою він тримав за зав'язку перекинуту через плече торбинку з двома паляницями. Марія йдучи, ледве ступала, розповідаючи сухим голосом про голод та жахну смерть, що на руднях панує. Про жінок і дітей, покинутих на харч воронам по далеких степових дорогах. Слухав чоловічок розповідь Марііну, дихав глибоко, ніби от-от мав задихнутися, прискорював ходу, впивався в глибоке, жовте, розпечене небо очима, і в них коливалися відблиски болю й ненависти, люті й розради.

Дійшовши край села, вони повернули з дороги у вузький провулок, а по хвилині опинилися в дворі, перед хатою, що стояла похилившись, мов стара баба, глухою стіною на північ.

— Оце, дівчино, й живе тут Онисько Гибло, себто я. Бачиш, яке господарство. Паном над голотою прозивають мене в селі...

Увійшли в хату.

І коли сонце спадало за обрій, Марія й Гибло вечеряли паляницями з цибулею та водою. Сидючи край столу в темені низенької, що тхне пусткою, хати; він тихо розказував про вишивану сорочку—Митрофана Щилавку, та про його братів.

— Двадцять комбідців убили вони в селі та й повіялись десь із Петлюрою. Говорять люди, що на степових хуторах, тут десь недалеко потайки живуть. Вони в нас ще й тепер вовками славляться. Щипавки... Митрофан оце віддав дочку за якогось багатія на хутір. Хай... Нехай ще трошки повеселяться. А там таки зіб'ємо їм роги, попідрізуємо зуби, утнемо ратиць, не брикатимуться... — встав з-за столу, утерся полою чумарки, пішов до порога, сів на низенькому ослінці, запалив люльку. — Оце, дівчино, комуна складаємо, — заговорив він тихо. — Щипавки гадюками щиплять... та ми складаємо. Панів тут у нас великих не було, зате щипавок чверть села. Землю брати в них доведеться, от і сичать. А хліба не хочуть дати. Що ж робити? Комуна треба... Хай сичать... У вас там добре. Ви всі — о! — і зібгав пальці в кулак. — Вам і з панями битись було легко. А ми — о... й розтопирів пальці на руці. — Так щипавок не побореш. Вони куци держаться, як воші кожуха. А ми — хто у луг, хто у плуг. Є такі, що й бояться. Голод лякає. Є такі, що й воловодяться з ними. Ось тут, мій сусіда, злидень-злиднем. Купили його. За пуд вівсяного борошна і чвертку самогону продався, сукин син... Хліба немає, так ото ми, котрі той... хочуть купи... і думаємо... щоб комуну... На першій порі нам держава дещо дасть... А то, бач, оце за два буханці смиком три дні довелося диркати. Та ще чуєш — хотів, щоб на своїх харчах. Он, який Щипавка. — Пихнув люлькою — Комуна закладемо. Хай тоді поскакають. — Сипнулися іскри з люльки, золотом обризнули закутане в темряву обличчя чоловічка. — Хай! — рубнув він і посварився кулаком у вікно. Так і застиг з піднесеною догори рукою. Хвилину сидів, охоплений якоюсь думкою. А згодом підвівшись, підійшов до вікна. Руки опустилися, вдарили об поли латаної чумарки. — Дак говориш, там у вас голод великий... мруть робочі...

— Мруть, — відповіла Марія, — і голосу свого не впізнала. Звучав він чудно, ніби з-під землі.

— Голод не тітка...

— Страшний... Іде отак людина на роботу чи з роботи... вугілля ж треба державі. Заводи стоять, паровози.. Хліба

нічим у місто довести, армію на фронті розвозити... і йде отак людина, впаде і вмере... А є й такі—відчує що смерть підкрадається—біжить з дороги в бур'ян чи в канаву, лягає і мре. Страшно.

— Страшно, небого... А щипавки хліба не дають,—і він жадібно палив люльку.

В хаті стемніло. Чути було; як у селі голосно й уїдливо валували собаки. Хатня тиша навівала сум, теплоту, а в голові Марії кулею страшне—завтра. Куди вона піде і що на неї чекає? Може в степу за селом смерть жахна стереже її, виглядає, як гостю, щоб вхопити в свої міцні кістляві обійми, щоб ніколи вже не випустити з них.

Незабаром Марія встала з-за столу, хитнулася. Чоловічок одступив од вікна:

— Спати, мабуть, небого, хочеш. Дорога не близька. Та ще й голодною йти... Лягай отам, у хатині, просто на соломі... А завтра...—(замислився, чухнув потилицю, пихкнув люльку).—Тут верстов за тридцять цукроварня є. Там мій син ковалює. Комуніст. Підеш, скажеш—Онисько Гибло прислав. Може й приділить куди там, на буряки або що... А поки—лягай, спочинь,—і чоловічок повів Марію в сіни, показав на двері, що вели в хатину.

Увійшла вона і впала на солому, обдало її пахощами степу, аж в голові закрутилося, помутніло.

І от тепер, сидячи на табуреті, Марія дивиться крізь вікно в степ і їй пахне житня солома. Чому? Все ж це було аж у році третьому по революції, а здається, ніби вчора.

В уяві повстає далеке, давно вже пережите, страшне і разом з тим тепле, близьке, рідне. І той Онисько Гибло, мрійник комуни у низенькій підгнилій хаті, чого це ві пригадався їй?

Перед очима пропливають соняшні бурякові плянтації, пахучі дні степові, потім шляхи осінні, що пахнуть споришами, потім шахта „Новий день“. Поворот із степів справді був для Марії новим днем. Як п'янючо запахло тоді вугілля, як осліпило очі сизастими відблисками. А далі пішло життя в пориваннях, запалі, повне снаги. Тепле життя, але коротке, мов бабине літо.

Вона, дочка наймички, куховарки артільної, увійшла в нову епоху. Іще. Хто був їй батьком? Та.. яке це має значіння для неї.— Може шахтар якийсь,— повторює вона в думці висновок до якого прийшла вже давно. Кому це потрібно? Марія йде. Важкі ті шляхи, що ведуть в далину майбутнього, круті, все вгору і вгору, все крутіші і крутіші. Та вона йде. Ні... Летить. Ані хвилини відпочинку, віддиху. Мов кліть з глибокого підземелля — дух забиває— такий шалений льот. І нікому вже не спинити того льоту. Нікому! Тинди, Бабкови, Чуркіни, Зімарйови — це ж тільки іржа, що сідає на шестерні, блочки, дротяні линви, кліті. Помітить машиніст, помастить оліонафтою і облетить іржа. Знову кліть піде рівно вгору, все хутше, хутше і хутше. І ні скреготу шестерень, ні писку бочків, вище й вище, з підземелля темного до дня соняшного.

Облетить іржа!

Марія не ворухнеться. А Чалий, упершись ліктями в стіл, що в кутку, палить цигарку за цигаркою. Інколи оберне голову в бік, сплюне в куток і знову нахилляється, палить. Під очима йому вже лягли сині капшуки, обличчя вкрилося шорстким густим волоссям, витяглося, схудло. Сині вугляні краплини на чолі й щоках, а колись опуклий короткий ніс — на кінці загострився, скидається на пташиний дзьоб. Чоло вип'ялося над головою нагорбком.

Цей пережитий місяць так помняв і повиснажував їх. Дні і ночі моталися вони по шахті, як зацьковані, ранки й вечори проводили в нарадах, засіданнях, зборах, словесних змаганнях, спірках. І от така дійсність.— Хіба ж ми помилилися?— каменем б'є в голову Чалого запитання — Хіба помилилися? Аджеж наші доводи не голі. У чому ж справа? Де причина недовір'я до нас? Хіба в тому, що за Дебелім пішла більшість і партійців і робітників. Так, більшість. Але чому пішли? Ми ж фактами, цифрами доводили, що шахта не збиткова. Більше того: вона здатна давати прибутки. Аджеж Печериця знайшов нові поклади вугілля і щоб почати видобуток їх потрібні наймінімальніші грошові витрати. Де ж після всього цього собаку закопано? Де причина? Хіба в Дебелому? Він авторитетний... його

докази... А... його докази. Прочувши про ті поклади, Брус реготав. А Люль відповів шахткомові на всі доводи: — авторитетна комісія, дослідивши поклади, виявила, що там є вугілля сотні півтори тонн, — і додавав: — овчина вичинки не варта.

Брус дивився захоплено Люлеві в рот і тикав при цьому товстим пальцем у видобутковий звіт шахти, що лежав перед ним на столі.

Про змову Тинди, про його намір взяти шахту в оренду Люль і слухати не схотів. Розсердився. Всіх обізвав панікерами, що ми ніби-то тіні чужої перелякалися, що ми хвостаті, плентаємося за гуртком горлохватів, крикунів, які тремтять за власну шкіру, на випадок закриють шахту, які не зважають на загальний інтерес держави й клясові завдання пролетаріату. Морозівну ж Люль просто обізвав провокаторкою, сказавши, що вона намагалася нацькувати на інженерів масу, посварити й полаяти партію та робітництво із спеціалістами, розбити спілку пролетаріату з наукою. — Хіба ми помилилися? Хіба загубили клясове чуття? Хіба сповзли в болото обивателів — людей, що дали власного носа нічого не бачать і бачити не хочуть? Може ми просто заплуталися в лабіринті маневрувань. Так хіба за це нас треба так паплюжити, морально розстрілювати, як це робить Люль. А може він має рацію? Бо ж Люль сумлінний робітник, колишній шахтар, відданий справам революції, своїй клясі. Нарешті, він ж старий більшовик. Його не послухати не можна. Йому не повірити — гріх. І потім — йому ж з рудоуправи видніше... Проте, сьогоднішня дійсність говорить зовсім за інше, за протилежне. У чому ж справа? Якесь зачароване коло. Лабіринт. А до цього всього ще й зникли Обушний з Розмаєм. Загадково. Навіть таємничо. Ось уже більше місяця про них ні слуху, ні духу. Люль каже, що він їх і в вічі не бачив. По казармах, по шахті, на селищі чутки гадюками холодними, ядозитими повзуть. І як послухаєш — голова обертом іде. Неймовірно. Фантастично. Подумати — вони в змові з Тиндою, одержали хабаря, втекли за кордон. Що вони пограбували шахткомівську касу, і нарешті, що вони поїхали до

Харкова в Донвугіль, а коли там не помогло — не маючи грошей, щоб їхати залізницею — помандрували пішки до Москви. Неймовірні брехні. Але все ж таки де вони? Куди зникли? Чому місяць звістки жодної про себе не подають?

Скроні Чалому од напруги болять, голова розвалюється, а хвилювання в очах кров'ю, тьмяносиніми плямами під очами відбилося.

Стрепенувся, одхилився од столу, випрямив низьку, трохи згорблену постать і, заглибившись очима в підлогу, почав швидко й нервово ходити кімнатою з кутка в куток. Не помічав Морозівни, що нерухомо сиділа на табуреті біля дверей, заглибившись у щось думками.

Підлога стугонить од нервової ходи Чалого. Раптом він спиняється і, не підводячи голови, звертається до столика, що стоїть самотньо під стіною.

— Товаришу Кибич... — голос нервово обривається, падає на підлогу, котиться до стін, хвилину дзвенить на шибках, — відповіді не чути. Чалий зводить очі: перед ним сіра, порожня стіна.

Але поруч нього уже стоїть Марія.

— Що вам, товаришу Хомо? — питається й дивиться йому в виснажене лице — Що вам?

— Птьху! — махнув він рукою, — чорт зна що... Запаморочило. — Нервово обернувся, пішов у глибину кімнати, і знову сів край столу, — ще й цей йолоп устряв у цю історію, — подумав. — Але хто його переслідував. Хто цькував. Ставши перед фактом, що його як сина пана Очманського, викрито, йому боягузові іншого виходу не було. Експертиза його листа, що її здобив лікар Сак, підтвердила самогубство. Але при чому ж тут цькування? Хіба?.. А так, так... Клясовий ворог лишається ворогом до кінця свого життя... Так... Навіть після смерті... Не датись у полон, на посміх і глум — ось причина самогубства. Так, так... — хапає Чалий голову в руки, схиляється на стіл.

— Нерви, товаришу Хомо, нерви... Ясно, таке пережити, скільки хвилювань... Крицевим треба бути, щоб не запаморочило, — тихим голосом говорить Марія. — Мені тепер теж усяке чортовиння інколи лізе в голову. Отак сидиш, ду-

маеш, а перед очима або собака волохатий пробіжить або винирнуть з глибин минулого жовті, смертні лиця жінок і перед очима моїми в корчах умирають з голоду... Страшно... Так же страшно... І чомусь, товаришу Хомо, до мене часто приходять привид моєї матері: змучена, сама смерть. Повірите—в ту ніч я аж з ліжка схопилася, на коліна впала перед нею... потім блимаю, блимаю очима, нікого й нічого немає... Лише ніч темна, темна, важким шматом вугля висить над вікном казарми. Хворі ми... Нерви. А знаєте, з якого часу отакі сні й привиди почали мене одвідувати.

— Відтоді, як скарбницю пограбовано й тебе побито...

— Так, товаришу Хомо. Але... ви всього не знаєте...— і осіклася. Бігала по кімнаті зляканими очима, що намагалися в синьому блиску сховати од Чалого якусь велику таємницю.— Ви ж... здається все знаєте... З того часу сні, привиди всякі до мене приходять,—тремтячим, повним страждання голосом додала Марія, і схиливши голову замовкла.

Так. Вона ніколи й нікому не розкаже усього, що трапилося тієї ночі. Лучче назавжди сховає в собі біль образи, придушить муку, притамує страждання... Християнина? Нехай і так. Власними муками, добром платити за зло? Ганебне зло: так... Але, хто вони? Хто ці люди, що так безжалісно, безсоромно поглумилися з неї. Чия рука показала їм на її тіло. Хіба й тут Тинда? Хіба він, гуманіст, інтелігент, євангеліст-святоша, що цілі вечори проводить за молитвами й співами молитовних пісень, сказав—ідіть, глуміться з неї, розітніть її тіло...

Сині волошки очей знову застигають на вікні. Знову в уяві той вечір. Власне, не вечір, а ніч. Було це третього дня по виїзді Обушного й Розмая до міста в справах шахти. Шахтком уперше засідав під її головуванням—вона заступала Обушного. Засідання було надзвичайне. Приїздили Люль з Брусом. З районного рудницького комітету прислано папірця, що рудоуправа гадає або закрити шахту через нерентабельність, або здати її в оренду і пропонувалося подати з цього приводу думку шахткому.

...Чоловіча казарма повніла робітниками. Там і відбувалося засідання. Марія коротко, як уміла, розповіла про все... Люль не повірив. А Тинда сидів непорушно перед столом, дивився гострими й сторожкими очима їй в лице і лише м'язи щок сухих йому час-од-часу здригали. Під стіною стояв гурт новоприбулих людей. Між ними Бабков, Чуркін і Дебелий. Поруч них окремо Кибич в товаристві коногонів — Дибова й Заруби. Вони, як і завжди, були п'яні, шкірили один до одного зуби, сміялися, брудно лаялись, комусь погрожували. Їх підтримувала й заохочувала низенька людина в личаках. Очі всім їм час-од-часу вгрузали в Марію. Та вона не зважаючи на те, розповідала далі. А коли змовкла, в казармі вибухнув гамір, що згодом перейшов у бурю суперечок, погроз. Одна половина під проводом Печериці кричала:

— Це вам не вигорить! Не дамо шахти! Не дозволимо закривати.

З гурту новоприбулих людей вийшов на середину казарми підштовхуваний Бабковим Чуркіним Панас Дебелий.

— Не смикайся, Печерице... Як то ви не дасте? Адже шахту закриває власть. Чув постанову Раднаркому, щоб збиткові шахти здавати в оренду артілям? Ти, значить, проти влади робочої? — А далі повчально додав: — Раз не вмієш господарювати, збитки державі чиниш, оддай людям, хай хазяїнують та й нас дурних вчать доброму ділу.

— Не сичи. Не сичи гадюкою. Уже злигався? — перебивав Дебелого Печериця. — Не спровокуєш нас супроти влади. Не власть закриває, а шалопаї з рудоуправи. Не розібрали та й... А про хазяїнування, так це ти, браток, не в робочий бік тягнеш. Чули ми це від тебе ще як революцію починали. Пригадуєш, як ти кричав — навіщо одбирати шахту у Хвонбеля? Ми ж хазяїнувати не вміємо, хай буде власть наша, а барон хазяїном. Пригадуєш? Пам'ятаєш? — барон за це тобі ручку в рукавиці білій подав, дякував. Усмішкою теплою та спокусливою обдаровував тебе. Пригадуєш, Панасе, га? — обернувся до шахтарів, рвучко підкинув догори голову. — Давно вже ми, братці не чули

отаких пісень... Ще в сімнадцятому він отакої співав... А це, бачите, знову починає... Хазяїнувати не вміємо, га?— і пальцем у Тинду.— Бачите? Сидить собі святий. А за нього наш брат виспівує... Та солодко ж як виспівує, ідрі його за ногу!— звів він очі на Дебелого і пішов до свого гурту.

Знову знявся галас. Перед столом, ніби з землі виріс, стояв Чуркін. Лисина на голові йому горіла червоно, ніби кров'ю її хто облив. На скривлених вустах грала роблена усмішка.

— Чи ви чули? Печериця обізвав людей, що сидять в рудоуправі, товариша Люля, виходить, комуніста—шалапаями. Це що таке? Га? Всі ми довіряємо комуністичній партії, а значить і владі. Йдемо з нею нога в ногу, а він... Що це, я вас питаю? Це ж... ну, контрреволюція! Він плямує наших високопоставлених керівників. А про Петра Гавриловича що він каже, га? Ви чули? Власть і комуністична партія кажуть і пишуть в газетах, щоб спеціалістів берегти... щоб і се і те... бо вони ж будують, ну... храм культури й соціалізм... серед отаких, як Печериця... ну, а цей Печериця своїм свинячим рилом підковирює той храм і соціалізм. Що це, таке? Та гнати таких! Раз власть розпорядилася закрити шахту, значить вона лучче знає, що робить..

— Годі тобі співати, облизаний песику,— кинув хтось із-за плечей Печериці.

— Що—о?!?—і Чуркін підскочив до гурту.— Що ти сказав? Хто сказав!?— Хто сміє мене ображати?.. Хами. З вами хіба соціалізм будувати..

— Не хамкай... будівник який найшовся,— усміхнувшись, відказав Печериця.— Бач, ображений...

Поверх наговпу метнувся капелюх Дебелого і застиг над головами шахтарів.

— Товариші...

— Знову старої?..— вибухло кілька голосів разом.

— Послухайте!— крикнув Дебелий і видерся на чнесь ліжку, що стояло під стіною.— Тут десятник Чуркін, людина хазяїновита, уже сказав вам. Він справді говорив до діла. Він має рацію...

— Провокувати? — обірвала Дебелого Марія.

— Ні... Він краще за тебе, краще Печериці та його кумпанії розуміє політику партій й влади, — відказав Дебелий. Казарма насторожилася. В печерициному гурті хтось обурювався, тупотів ногами. Та дзвінок закликав усіх до порядку і Дебелий говорив далі. — Я вже казав, і казатиму знову: раз ми не вміємо хазяїнувати — треба поступитися... хай люди похазяїнують і нас доброго діла навчать... А так, куди нам? З голоду накажете вмирати? Чи як, на твоє, Печерице? Шахту закриють, так що нам... Зуби на полицю, значить? А то вже що-що, а на шмат хліба заробимо. Я пропоную в оренду... артілі конешно...

— Спі-і-вай, співай, соло-о-вейко, на зорі раненько. Твоя пісня дуже гарна, аж в'яне серденько! — затяг Печериця, а його половина вибухла шаленим реготом, що аж вікна казарми забряжчали. Довго реготали. А як притихли, на ліжку, де стояв Дебелий, виріс Печериця. — Перепрошаю... Тут не до сміху, братці. — І, впіймавши очима Дебелого, що, сховавшись у кутку за натовпом, пригинався, ніби на нього хтось замірявся вдарити, крикнув йому. — Панасе, Панасе, і напхали ж тебе ідейками, мов лантух той половою. Ще теля в гузні, а ви вже з ложками молозиво їсти, га? Тут говорять — чи закривати шахту, чи ні, а ти вже галасуєш про оренду? Е-е-е... тут щось не тее... Зрозумійте це, товаришу Люль. А ти, Панасе, як був колись зрадник, такий і залишився. Прохвост, скажу я тобі. Пригадуєш, як ти колись кричав: не страйкуйте! Ладом та миром просіть прибавки заробітку. П'ятакував... і страйк нам провалив. Пам'ятаєш?

— Брешеш! Я тоді, ти демократ був! — кинув Дебелий.

— Егеж... Панас та не для нас, Маковій та не мій... Були в кума бджоли, та загули! І Тинда був тоді демократ для Хвонбеля. А для нас — кат!

— Чуєте? Чуєте, люди, що про спеціалістів говорять?! — засичав Чуркін.

— Егеж! — говорив далі Печериця. — Оте, що я сказав до слова прийшлося... Ріжні були демократи... Довго я

носив отут...—ударив він себе в сухі груди кулаком,— довго носив думку, що свій же брат, робочий і може той... А воно бачите — помилився.

— Спитай його, Печерице, у чію він дудку грає.— Кинув з гурту Тиміш.

— Звісно, в чію... Та він ще не грає... Свистить та й то погано. У вухах коле од того свисту. А грати ми їм не дамо... Ви всі слухали тут, що казала Морозівна. На мене— так усе ясно, як літом небо при сонці. І я кажу: хай ще раз Люль пощитає. Нерентабельність—брехня! Тут є нові поклади. Вугля тут стільки, що вистачить запалити всі домни України на цілий рік. А голодом ти нас, Панасе, не лякай. Більше бачили... Не провокуй! Страшніше пережили...

І знову знявся галас. Кричали всі. Не можна було нічого добрати. Голоси билися, наче люди в пропасниці змагалися, який якого перекричить.

...Так. Це був перший одвертий виступ Тинди. Але чому Люль обізвав нас провокаторами. Хіба він не відчув цього виступу! Хіба ми помилилися?

Марія одриває од вікна волошковий цвіт очей, хвилину дивиться на Чалого.

...Галас зростав і як вона не намагалася ввести дебати в нормальне річище, з того нічого не вийшло. Так і розішлися, кричучи та погрожуючи один одному.

Незабаром по тому Марія сиділа в шахткомі за столиком, писала доповідну записку в рудком. Почувала себе розбитою, тонучою в морі хвилястої дійсности. Гадала, що робітники вплинуть на Люля. А вийшло навпаки. Люль зробив висновок, що й її виступ, і промови Печерицині, і галасування робітників— все це інсценізували, заздалегідь підготували вона з Чалим... Люль договорився навіть до того, що вони, мовляв, розбиваючи висновки рудоуправи, намагалися похитнути його авторитет, хотіли його скомпрометувати.

Мізок працював невгамовно, напружено, вишукував мотузочка, соломинку, щоб ухопитись за неї, довести Люлю вірність своїх поглядів. І коли з якогось куточка її голови

промінцем осяювалась нова думка, нова риска, чи хоч найдрібніший факт, Марія нагиналася знову над столом і знову писала. Куций уламок олівця плигав по папері, робив закорючки. Літери лягали нерівно, одні вискакували вгору, інші падали вниз. Тремтіла рука. Хвилини йшли повільно, повільно перетворювалися в годину, другу.

За вікном стояла тиша. Через розчинену кватирку вікна в кімнату лилося свіже повітря, що пахло, дуже міцно пахло, прийдешнім ранком. На столі вже лежало кілька густо списаних аркушків. Марія уважно перечитувала їх, поволеньки водила стомленими волошками по рядках. В очах рябіло, віі злипалися, хилило на сон. Все ж дочитала. І, склавши в шухляду столу папери, тихо вийшла з шахткому.

За порогом її зустріло квинління паровозу, що мчав по далекому степовому обрію. В лице війнули пахощі вугля. Легкий вітер поцілував їй шию і, обдавши струменем прохолоди, сховався між вуглянні штабелі, ніби соромливий юнак.

Недалеко порога вона тоді спинилася, повела очима навкруги себе і раптом причаїлася, притамувала дихання, напружила слух. За рогом будинку стояв таємничий шепіт.— Щоб воно таке,— подумала. Ще більше напружила слух, Але шепоту вже не було чути. Усміхнулася.— Ну да... це ж нерви... в голові шумить. Скроні й мізок від напруги болять, от і здалося...—заспокоїла себе, розправила руки крилами, ніби збиралася знятися і полетіти. Та тільки потяглася. Солодка втома сковувала її. Ой, як хотілося впасти, отам же на землі, як і давно, давно, колись ще маленькою—падала на спориш. Хотілося заснути міцним сном. Відпочити. І ніч така була тиха, повна сяйва золотого, свіжости. Ніколи ще Марія так не відчувала краси нічної, як тоді.

Хотілося спати і Марія пішла в казарму. Поминувши будинок контори вона повернула за темний ріг. Ступнула кілька кроків. Раптом на її голову впала якась ряднина, заховала од очей небо, зорі. Блиснула думка:—дівчата жартують, а може Тиміш,—і хотілося їй засміятися на

повні груди, крикнути: — Не жартуйте. Я так натовлена, так натовлена... Тимку. — Але мить і міцна рука затулила долонею їй рота. Почула шкваркий шепіт, що засичав, мов розпечене залізо, полите водою: — Мовчи... а то тут же й каюк...

...Двоє тримали її, а третій, обхопивши голову пхав у рота пальцями якусь масну ганчірку. Ще мить і вона відчула як все її обличчя та голова були обплетені поверх ряднини мотузям, що гарячим дротом врізалось в щоки, щелепи, шию. В голові все переплуталось. Дихати було важко... Ляк паралізував тіло, одняв силу пручатися. Голова йшла обертом, затьмарювалася. Думала, що от-от загубить свідомість, серце от-от спиниться. Мука... Жахлива мука... От-от заб'ється в конвульсіях, корчах, задихнеться... В голові вже помутніло, кудись зникла свідомість. І раптом: в ноги й руки полилася міць, рештки сили. М'язи напружилися. Метнулася, рванулася вперед, похилилася і підкошеною стеблиною упала на землю.

...Руки й ноги тепер уже їй були зв'язані. Хотілося кричати. Так кричати, щоб степ задимлений почув її голос, щоб селище сполошилося. Але смердюча ганчірка лізла в рот глибше, затуляла найменші щілини до віддиху: от-от задихнеться... Удари серця затримуються, обриваються...

Відчула: кліщами вп'ялися пальці невідомо чийх рук в її тіло, підняли вгору, розгойдали, і мов лантух, скинули на широкі плечі невідомої їй чоловічої постаті. Вузьке кістяве рамено в'їлося їй в живіт. Серце забилося.

Невідома постать несла її, невідомо куди. За нею, шепотом розмовляючи, ішло ще дві. — Хто вони? Чого хочуть від неї? Куди несуть? — думкою питалася Марія. Але пізна тиха ніч не відповідала.

Мізок тьмарився, свідомість губилася. Темінь...

...Прокинулася і відчула що лежить вона горілиць, на вогкій землі, вкритій здротянілим споришем, зв'язана. Але де. Ряднина, що міцно охопивши голову, ніби крізь сито проціджувала їй на очі синьку неба й золото зір. Далеко горів ехідно усміхнений місяць, а над нею стояв таємничий шепіт. Напружила слух, затаїла дихання, намагалася вловити хоч би одне слово, почути голос.

Наче постріл у скроню тоді вдарили слова. Похололо в грудях. — Гвалтуватимуть? — Тілом повзали холодні гадюки жаху — Гвалтуватимуть... — Здавалося — рушаться і падають на неї стіни великої, кам'яної будівлі. От-от затріщить, загуркотить, повалиться, роздавить її, розчавить череп і вона одійде в небуття.

...От-от впаде...

...От-от од нервової напруги розірветься серце.

В мізку спалахнув жовтий вогонь, потім туман, сивий, густий і темно, темно...

Коли прокинулася, руки їй були розв'язані. Тіло од болю нило. Ноги одерев'яніли. Тремтячими руками розв'язала на голові брудне ганчір'я, зсунула його з обличчя. В очі вдарила передранкова рожевінь. А навкруги ще стояла мертва тиша. Підвелася, хитнулася і знову впала, мов зрубана береза, забилася в тужно розпачливому, придушеному риданні. Вмерти хотілося—таке було почуття. Горнулася до землі:—згвалтували... хто так бридко поглумився з неї?

З далнини степової прилетів гомін.

Підвелася. Обперлася ліктями об землю. — Де я? — Повела навкруги себе очима. А з них жах смертельний глянув на дорогу, біль невимовний, гнітючий, розпач і сльози. — Де я? — питалася вголос. І чула: він не її. Чужий. Замогильний голос:—Де... я... А-а-а-й-й-й... О-о-о-й-й...

Тиша.

...Підвелася, сп'ялася на ноги. Довго стояла на однім місці, хитаючись.

Знову летів гомін з степової дороги. Стрепенулася. Тремтячими руками кинулася до кишень кофти. Пальці довго й нервово бігали по куточках.

Нічого не знайшовши опустила руки й знову стояла, щось думала. З очей виглядало передсмертя.

Раптом нахилилася. По тому місці, де лежала—бігали її долоні, очі вдивлялися в спориш.

А гомін на шляху степовому ріс, зростав: далеких, із селищ ішли на роботу шахтарі.

Ніби лозина самотня на березі бурхливої річки, стоячи гойдалася Марія.

Немає ключів і зошиту з записами... ключів од шахт-комівської каси...

— А-а-а-й-й... Ой-ой...

Рванулась з місця і щосили побігла до шахткому.

Вибігла з яру, навпростець проскочила зритим полем, засипаним купами породи, поминула сад, вибігла на дорогу. Бігла, перемагаючи біль, і одчай. Відчувала що тіло налите чимось важким, ноги оббризані бридкою слиззю, терпли, підламувалися, ледве ступала. А бігла.

Біля дверей спинилася, побачила: на них висів замок, так, як вона його й лишила замкнувши. Віддихнулася. Одліг од серця ляк. Знову шарила руками по кишенях кофти, але ключів не було. Кинулася до вікна, заклала в одчинену квартирку руку, поодщіпала гачки, розчинила рями і, пригнувшись, полізла через підвіконник у кімнату.

Електричне світло бризнуло на стіну, підлогу, вкриту недопалками. Знову похололо в грудях: вона побачила на підлозі, по столах валялися розкидані папери, потоптані ногами. Кинулася до шухляд столу: одчинені. Протоколів і її доповідної записки рудкомові немає.

В очах замерехтіли метелики непритомності.

— Хто?.. Чиї руки?.. Хіба Тинда?—похилилася на стіл.— Хто?—звела очі в куток, де стоїть залізна шафа—каса шахткому.—Одчинена! Жах вогнем обдав її. Хитаючись, підійшла, глянула в сховища:—порожне... 10.000 робітничих викрадено...

Опустилася на стілець. Перед очима плавали зелені, золоті, червоні й голубі кружала. Сиділа закам'яніло, думала не знати про що. Горіла, догорала. Відчувала, що життя от-от кине її тут серед порожнечі й розкиданих паперів. Так лучче. Прийдуть ранком люди й скажуть:—грабіжники, свої, мабуть, тому взявши гроші, забили й її.—А інакше: що вона скаже робітникам про все це? Чи повірять?

Тонула думками в ту ніч. В уяві пропливало безліч облич, постатей. Ось згорблений, закам'янілий Тинда, гострий погляд його очей і сухі закушені губи. Ось поруч Дивова й Заруби Кибич. Далі Бабков і Чуркін. Обличчя всім

зло усміхнені. Он строкаті, зосереджені лица шахтарів. Але хто з них... Жадібний зір кибичових очей... Ті очі... З них так і лізе пан Очманський. По кількох днях перед тим на Маріїну заяву його було виключено з комсомолу й знято з роботи в партійному осередку. Може тому так по звірячому й дивився на неї?

... За вікнами шахткому тоді почулися їй кроки сторожкої ходи. Та Марія не підвела голови. А коли нитка думки доходила того місця, що за казармами в яру вкрите рудими споришами—вдари серця притихали, морок огортав голову. Знову нили ноги... Бридко.

Тепер вона вагітна. Сказати Чалому? Вилити перед ним горе? Вона... в майбутньому буде матір'ю дитини від невідомого батька... Вона...

... Хтось біля вікна спинився, на неї дивиться, хіхікає. Підвела голову і в очі їй упало масне широке обличчя Бабкова. Крисастий картуз городовито стирчав йому на голові.

— Рано, рано, товаришко, хе! вийшла на роботу,—вицідив він крізь зуби.

Підвелася Марія, помітила: за спиною Бабкова, зігнувшись, тоді стояв Зімайров. В очах йому світилася не то розрада, не то співчуття до неї. Він дивився так, ніби хотів сказати їй слово заспокоєння, поради. Очі його, вловивши її погляд, винувато впали, униз.—Він знає... подумала Марія.—Бабков теж знає, що трапилося ніччю. Але чом його очі гасають зрадливо так по кімнаті? Тулуб його аж через підвіконник хилиться. Чому?

Мовчить Марія.

— Що це воно товаришко, хе! трапилося? Спитав Бабков і всунув у вікно голову. Запитання повне ехиди впало в кімнату. По павзі він здивовано знизав плечима, обернувся до Зімарйова.—Ось, гляньте, Франце Йосиповичу.

Миттю злетів біль з висхлих старечих вуст, вогники співчуття в очах погасли, довга згорблена постать підійшла до вікна, теж перехилилися через підвіконник, засновигала безцвітними очима по підлозі й столах кімнати, кинула погляд і на залізну шафу, і, хитнувши головою, мовчки одступила в бік.

— Що це... Як ви гадаєте, Франце Йосиповичу?

Та Зімарйов мовчав. Помітно було, як йому в очах відбивався жах, що проти волі сходив у ньому. Губи тремтіли, хоч як він силкувався тримати їх міцно. Поморхлі щочки упали в щелепні виямки.

Рука Бабкова лягла йому на плече.

— Я гадаю, що вона...—ткнув другою рукою у вікно, пограбувала касу... наші гроші. А може вже й видала кому. Ті ж два, Розмай і Обушний зникли, почувши, що шахту закривають. Може видала їм... Хотіла й собі слідом за ними,—обернувся лицем до вікна.—Га?

Марія мовчала. Бабков глумився.

— А так, так. Не криви, не криви губів. Обшахрувала, значить, шахтарів, га?

Почувала, що от-от знову знепритомніє.—Чому ми не залізни! Чому не з гарту!—Ноги тремтіли, підламувалися, й вона хилилася додолу.

А Зімарйов... Йому теж на губах запікся біль. Постаць його тремтіла, пружилась так, ніби він от-от вибухне риданням, чи криком зойкним. Сухі груди, видно, дихають важко, заплющені очі звелися до неба.

Бабков обернувся до нього, захопив руками за плечі.

— Що, що вам, Франце Йосиповичу?

Голова Зімарйову похнюпилась додолу.

— Хворий,—відказав, а голос тремтить, мов охляпла струна на скрипці, мов осінню нетривкий лист на тополях передшахтного саду, де в будинку колишнього короля задимлених вугільних степів барона фон-Беллі живе Тинда.

— Пусте. Пройде,—заспокоював його Бабков і задріботів скороговіркою. Не марнуймо часу... біжіть... хутко... Франце Йосиповичу. Скажіть Картоплюкові.. Негайно біжіть... хай іде... перевірити касу... заарештувати... видати її шахтарям... хай самі судять... Біжіть бо... Ну?..

Та Зімарйов навіть не ворухнувся. Саме тоді в ньому—(так видалося Марії)—змагалися якісь дві великі сили. Одна тиндина. Так. А чия друга. Хіба наша? Хіба в Зімарйова є хоч крихта нашої? Ні... То... гуманність, людяність. Перемагає ж клясова сила. Тиндина, або наша. Гуманність, лю-

дяність у клясовій боротьбі зникають, їх заступає жорстока сила, що веде або ж до смерті або ж до перемоги.

— Та йдіть же бо, Франце Йосиповичу.

— Ноги мене не несуть. Дух забиває. Хорий... не можу...— відказує той і хилиться на вікно, ловить руками повітря, обпирається об лутку, глибоко дихає.

Та-ак... Ну, стережіть її.. Я сам...—Одірвавшись од вікна Бабков що сили побіг через дворище шахти в напрямі контори...

А як постать його потонула між шахтових будівель, Марія похитуючись, тихою ходою підійшла до вікна, вхопилася руками за налишники.

— Ви... Франце Йосиповичу... ви знаєте, що сю ніч трапилося...—тремтять її слова. І суха постать Зімарйова тремтить.—Правда знаєте?—Але він мовчить. Голова йому схилена, безцвітні очі дивляться в землю.—Скажіть, хто так поглуївся з мене?—і Марія заплакала, гіркими слізьми умилася.

З очей Зімарйова теж покотилися сльози. По хвилині він одвернувся од Марії і його кістляві плечі затремтіли, пересмикувалися, ніби хтось снігу на них сипнув. Він теж плавав. Гірко. Хливав. Щелепи на лиці дрижали. Але мовчав.

За рогом знялися галас і крики. У гомоні тому перемогав голос Бабкова, дразливий і лайливо брудний.

Зімарйов миттю випрямився, похапки витер хусткою заплакані очі, обернувся лицем до вікна. Марія пішла в глибину кімнати і схилилася на стіл.

Галас на шахтовім дворі зростає. Тупотіло безліч ніг. Хтось кудись біг... А Бабков викрикував вже близько вікна.

— Ні, ні, товаришу Картоплюк... Подивіться, що тут робиться... Гроші викрадено! Спіймали ми її саму. Обушний і Розмай встигли втекти... з грішми.

Дворищем тупотіло безліч ніг. На крики й галас з усіх кінців до вікна збігалися люди. Зімарйов тремтів. Його плечі витанцьовували якийсь химерний танок. У вікно вже дивилося з десять облич. Очі всім гострі. Поперед усіх вертівся Бабков.

— От вона, о! Іч, зігнулася, мов невинна овечка.

Підійшовши до вікна, Картоплюк мовчки плигнув через лутку й спинився біля Марії:

— Що трапилося? Пограбування? Вони,—показав у вікно на Бабкова,—кажуть, що ви...

— Пограбували,—відказала Марія і в голосі прозвучав одчай.—Гроші з каси... в мене...—В очу жах. Смерть в обличчі.—Мене пограбували... ключі...

— Що там вона шепоче... Давай-но її сюди! Ми її примусимо заговорити. Кайлами гадину!—пролунав над вікном голос Дибова.

Картоплюк обернувся до вікна:

— Граждани, розійдіться. Чого понависали... Я тут поставлений допитувати. Розійдіться, прошу...

— Як то розійдіться?—засікорив Бабков.—Чуєте? Щоб ми розійшлися. А чи не перепала і йому сотняга. Як ви?..

— Давай! Давай її сюди!—кричав Заруба,—Тягни!

— Ми її самі допитаємо!—пирснув Дибов.

— Кого тягни? Кого допитувати?—повисло над головами запитання і, розсуваючи натовп, до вікна підійшов Печериця. В одній руці йому гойдався „Вольф“, а другою він притримував кайло, що лежало йому на плечі.—Що трапилося. Чого галас такий зняли?—питався.

— А то ти й не знаєш!—кинув ехидно Бабков.—Товаришка, хе... он вона... ваша... касу... грошики наші підчепила.

Ця звістка приголомшила Печерицю, болюче кольнула в серце. Він навіть на мить розгубився. Очі чомусь блиснули виновато.

А Бабков крутився біля нього і сичав.

— Спіймали голубку на гарячому... Я спіймав! Он, бачиш?

Печериця зник через лутку в кімнату, бою вікно.

Натовп загремів, захвилювався. Ревів, галасував довго, а згодом почав танути й стихати.

Незабаром біля вікна лишився сам Бабков. Він гадюкою звивався, присідав, пригинався, витягав шию, прикладав до шибок вуха, слухав. А Марія голосом напівмертвої людини розповідала Печериці й Картоплюкові те, що трапилося з

нею тієї ночі. Одного лише не розказала. А тепер... лист Кибича, експертиза лікаря Сака... Свідчення Бабкова, Зімаройва... Нарешті й лист Люля до слідчого з характеристикою її поведінки на останньому засіданні шахткому, все проти неї. Все говорить за те, що вона вчасниця пограбування каси—видала гроші Обушному й Розмаю... Скоро має стати перед судом. Теміш, Печериця і Чалий взяли її до суду на поруки. Їхніх свідчень слідчий чомусь не бере до уваги. Чому? На них теж падає підозріння.

Вона буде матір'ю. Але: хто батько? Скажуть—Тиміш. Розказати Чалому? Не повірить. Подумає—винувата, плутаю. Питатиме: чому сховала це од партії. Чому не розповіла того ж дня. Чому не розказала. Адже цей факт відіграв би не абияку роль в усій тій заплуганій справі. Помилилася. Злочинна помилка перед партією, товаришами. Ввела в оману й себе. Куди кинутися? До лікаря Сака, щоб посвідчив? Але ж він уже посвідчив. Експертиза. Розказати Чалому. Ні... Ні... Це ж.. Хто батько?—і Марія хапає в руки голову міцно затискає її в долонях.

— Ти, Морозівно, хора,—чує вона над собою голос Чалого. Зводить до нього очі.

— Так, товаришу Хомо,—відповідає вона. А сама почуває, що очі їй од напруги вже не вміщаються в орбітах, от-от вислизнуть, впадуть на підлогу. Може продзвенять сталлю, може гранатами вибухнуть. Щоб почули всі. Щоб переконався й Люль.

— Тобі б в лікарню треба.

— Треба б... Але сьогоднішня дійсність, товаришу Хомо, говорить зовсім за протилежне. Нам треба бути в Харкові.

— Харків не допоможе. Треба на місці, тут, довести негідність дій рудоуправи.

— Але як?

— Отож, як—про це й мусимо дбати. Мусимо винести на показ лице артілі. Що вона, її клясове лице. Хто вони, оті нові люди. Звідкіля прийшли сюди. Показати лице... але як?

— Егеж, як, товаришу Хомо?

Чалий ходить нервово кімнатою, з кутка в куток, довго. На чолі йому збігається шкіра од напруги мозку.

— За день-два ні ворога, ні друга не впізнати. Придивлятися, вивчати, нотувати кожен їхній крок маємо.

— Так говорив і Розмай та й договорився.

— Йому заговорили зуби. Маневрував та заманеврувався. Не на ту колю пустив вагончики... Складна штука маневрувати... Бувало—на фронті: там ясно—ти ось, а ворог там. Тут складніше. Тут ворог з усіх боків і з лівого і з правого, і ззаду і спереду. А буває, що й між нами. Кибич, Дебелий. Та хіба мало їх. Тут стеретися треба хіба ж так. Маємо виявити, на кого працює тепер шахта, на нас чи на них. І я, Морозівно, думаю,—Чалий осікся, глянув на Марію трошки підозріло. Але зустрівши — одвертий, чистий погляд, замислився.

— Що, товаришу Хомо?

— Мусимо... Ну, про це потім. А тепер..

Рипнули двері і в кімнату увійшов голова правління артілі Держивані. Спинившись біля порога, він чемно вклонився спершу до Марії, потім до Чалого і голосом, повним владности, переказав постанову правління, щоб помешкання, в яких містяться і шахтком і осередок, протягом тижня було звільнено для потреб шахти.

— Добре! --відказав Чалий.

Держивані попрощався так само чемно, як і здоровався, вийшов.

Чалий узяв табуретку, поставив поруч Марії, сів, запалив цигарку й почав тихо викладати свої думки про подальшу роботу осередку на артільній шахті.

Крізь вікно в кімнату із степу крався осінній вечір, запинав шибки сірими запонами.

Марія жадібно ковтала прості, але важкі, ної сили, волі й упертості слова.

Біль, що пік серце розпеченим залізом, поволі зникав. Тіло наливалось теплим лоскотом. Груди дихали повільніше.

Слухала.

А десь глибоко, як відгук розпачу, ворушилася пекуча

думка: вона вагітна... буде матір'ю... Але хто батько її майбутньої дитини? Хто?..

XIII

Межи шахтових будівель гасав холодний пронизливий вітер, оскарженіло бив об дощані стіни, мняв дим над паровичною, розтирав його на сірий порошок і сердито кидав на землю. А Тинда, повний супокою і поміркованности, сновигав шахтовим дворццем, блукав очима по закутках, обходив, так би мовити, свої володіння. Слідом за ним, мов привида степові, снувалися Держивані й Осика—дідок з русою, ріденькою, як в Ісуса, борідкою, що заступив при Тинді місце Зімарйова. Під ногами їм хрустів перший сніг, який лише минулої ночі вкрив білим покривалом безкрай і холодний степ.

Біля лямпової Тинда, нарешті, спинився.

— Інформуйте: що чувати? Які новини?

— Старе... Та разом з тим і нове,—почав Держивані.—Оті—Печериця і Дерев'янка,—що з вашої ласки, Петре Гавриловичу, вступили до артілі, знову коверзують. Надто Печериця. Сьогодні обляяв мене. Погрожують. Похваляються когось викрити...

— Хай! Попрацюють, зміняться. І Печериці прищепимо нашу ідею. Тільки обережно. Нехай відчує, що він тут більше заробляє, ніж там,—і Тинда показав рукою в степ, засажений сопками терикорів.—Що він краще їсть, краще п'є і зодягається. І перейде до нас. У всякій найскладнішій політиці головну роль грає шлунок. Першу скрипку, так би мовити, в усіх отих людських зрушеннях і бунтах. Він диктує, а не ідея. Дивуєтеся, що я непослідовний? Для них ідея—шлунок. Для нас ідея—розум. Він має панувати. Ми носії гуманности й розуму. Шлунок—в цьому вся їхня ідеологія. Шлунок привів їх і до влади. Він переміг нас. І ми мусимо скористати тактикою комуністів. Засвойте це собі. Вони платять п'ять карбованців денно, а ми шість. Звичайно, не всім... Хай покричить. Незабаром буде з нами. Він зубастий. А нам якраз зубастих, крикунів, упертих, здібних—дезорганізувати їх, трошити, руйнувати підвалини їхньої теорії й практики—якраз дуже бракує. І потім, тут

є новий пласт, ним одкритий. Використаємо його. Не закладаючи нової шахти, попід землею треба пройти чверть версти, і вугіль рікою звідтам попливе. Печериця нам знадобиться.—Змовк. Хвилину про щось думав. Звів очі на Осико.—Між іншим, як там Маргаріта Йоганівна?

Але вихопився Держивані.

— Прекрасно, Петре Гавриловичу. Вона себе дуже добре почуває. Сьогодні був перший урок.

— Я не про це. Чи не казала вона, що хоче мене бачити?

— Ні, Петре Гавриловичу.

— А вам, Осико, не говорила?

— Щось не чув.—пробурмотів той.

Пішли далі. Біля воріт шахти Тинда попрощався з Держивані й Осикою і подався в напрямі саду через вигін, що лежав між шахтою і селищем. Вітер бився йому об поли пальта, хапав за плечі, рвав, ніби хотів роздягти його, ошпарював лице. Та Тинда не видчував цього, він знову тонув думками в пляни. Скажені пляни. Вже ось кілька місяців вони ятрять йому мізок, сушать голову... Йому здається, що всі довколишні шахти вже під його орудою. Він диктує умови Печерицям, Дерев'янкам, Чалим, владі. Він іде до влади, спершу за радника у вугільних справах. Потім... владар вугільного степу... Морозівна? Його дочка?.. Так, так... У бупрі... дочка... Я батько... Але яке сплетіння ситуацій. Яка химера. Вона давить на розум, психіку, розмагнічує. Вона збуджує безліч найхимерніших почуттів...

Іде. Відчуває: ноги ступають по грудкуватому, замерзлому шляху. Підводіть голову бачить: за фірткою стоїть екс-баронеса. Він здаля усміхається їй, а, зайшовши в сад підходить до неї, міцно тисне тонку руку, охоплену замшевою рукавичкою, помічає, очі їй наляті глумом.

Змовчав.

— Для кого ви цю школу заклали?— і в голосі їй дзвонить іронія.

— Для дітей шахтарів,—холодно спокійно відказує Тинда.

Рожевінь виступила на лиці екс-баронеси. В очах блиснули недобрі вогники.

— І це я мушу з ними вовтузитися? Виховувати ворогів? Багато їх і так є. На ворогів витратити енергію, гроші...

— Дитина ви... Школа наша і ми в ній виховуватимемо своїх друзів. Політика, політика, шановна баронесо. Як ви цього не розумієте. Ми цілком радянські люди. Артільна шахта теж підприємство радянське, існує легально. Навіть допомагають нам. Вони ж кричать, що їхня держава бідна, грошей на школи не має. А ми їм: от, наша артіль, власним коштом школу для дітей членів своєї артілі відкриває. І вони з радістю прийняли цей наш захід. Ви знаєте, що вода й каміння добє. Самі ми ні до чого не дійдемо. Нам потрібні люди... Вугіль і люди...

Змовкає.

Екс-баронеса теж мовчить. Переступає з ноги на ногу — хрумтить сніг і одлітає через вигін білим полотнищем на обрій. Екс-баронеса затоплює очі в степову даль.

Сьогодні вона одержала з Парижу, од батьків листа. Між рядків що повідомляли про стан здоров'я її родичів Тинда, цей досвідчений майстер конспірації вичитав... „у найближчому часі... через капітана італійського пароплаву, який прибуде в порт Одеси... Гроші в червінцях...“ Сума, названа в листі, велика. В подальшому так само обіцяють фінансувати почату справу. Але чи вийде що з неї. Може все це самоомана. Адже ґрунт під ногами хиткий, нетривалий. Омана... Довколишня дійсність така жорстока. І лише тут ось, на маленькому клаптику землі існує інший світ. Та чи й існує він? Може цей світ витвір мізків хорих людей, фантазія одірваних од життя.

Білий степ одлітає на обрій, а в ньому тонуть очі екс-баронеси.

Фантазія. Звичайна самоомана. Люди, шукаючи іншого світу не знайшовши, утворюють його в своїй уяві, плекають, і навіть переконують себе, що знайшли той світ і живуть у ньому.

Втопивши погляд в лисяче хутро екс-баронесиного пальта, Тинда теж про щось думає. Чоло, що випнулося бугром над його сухим гострим обличчям, взялося зморшками.

Із шахти до них долітають стукотнява й придушений таємничий гомін. Тепер там нишком встановлюють врубові машини, конвеєри, одержані з-за кордону через рудоуправу. Брус прислав їх сюди заднім числом. Люль про це не знає. А коли й докопається, то в Бруса у голові вже лежить готове пояснення. Він скаже: машини переслано шахті ще тоді, як про закриття її чи здачу в оренду й думки не було.

О, Тинда розуміє, що конкурувати м'язам з машинами безнадійно. А потім: новий пласт. Є там сотні тисяч тонн вугля. Це ж гроші. Що? Інструкції з Парижу? Дурниця... „схороняти все в такому ж стані до повернення барона фон-Беллі“...—Дурниця! Життя йде вперед. Техніка мчить кур'єрським до ще нечуваних вершин. На кайлі не втриматися. Те, що було... „в такому ж стані“... дурниця! Поставити всі шахти на найвищий ступень техніки. Так. А вона під нашою орудою на нашу руч гратеме. Так, так. Щоб машина вигнала з забою шахтаря і кинула його в обійми безробіття, голоду, ось що треба. Знизу рвати. З живих людей починати. Дискредитувати господарську політику більшовиків—найперше завдання. Адже ми тут господарі цифр і плянів. Вони опоєні першими успіхами не помітять зворотньої сторони реконструкції. А це на нашу руч. Нишком будемо цькувати на них живу людську масу. А коли заговорить шлунок і здійметься бунт... прийдемо ми.

Так думає Тинда, тонучи очима в лисяче хутро екс-баронеси.

За парканом зарепів сніг. Обое обернулися. Біля фіртки, на стовпі Осика клеїв оголошення про чергове молитовне зібрання християн-евангелістів, що... „відбудеться сьогодні в домі брата Петра“. Ісусова борідка йому дерлася догори, а в очах вогники фанатизму.

На сухих Тиндиних губах родилася усмішка. Екс-баронеса зрозуміла її. І справді, ходити в машкарі до фанатизму богомільної людини справа не легка. Триматися завжди в присутності чужих людей чистим, незаймавим християнином, по кожному заперечуванню звертатися до бога, мовляв—господь його святий знає... дасть бог... допоможе син

господній...—треба бути кам'яним, сильним на нерви й волю... послідовим.

А коли в саду, за будинком, розтали кроки Осичиної ходи, вона голосом тихим, з нотками глуму сказала:

— Молимося... натягаємо підозру і плакаємо в них до себе зненависть...

— Молитва переможного у найсильнішого, найжорстокішого переможця ніколи не викличе підозріння й сумніву в її ширости. Для них ми фанатики, люди, що, втікаючи од жорстокої дійсности, шукаємо притамовання гострих душевних переживань в звертанні до неіснуючого бога. Для них ми люди, що, загубивши ґрунт—економічну базу—як вони кажуть, змушені кидатися в обійми нереальности, ідіалізму, безґрунтовної, повітряної філософії. Але наше, баронесо, буття говорить за протилежне. Бог, релігія, справді речі неіснуючі, але... як бачите.

Ви справді, Петре Гавриловичу, глибокодумний і далекозорий. Наше буття... ваша практика теж філософія.

— Кожен прошар людський має глибокодумних і далекозорих. Навіть вони... У них Ленін...

— А в нас... Тинда.—не без іронії зауважила екс-баронеса.

— Ви в доброму настрої, Маргаріто Йоганівно. Навіть схильні до глузу.

— Справді?

— Я так гадаю.

— Ви вгадали. Я сміюся бо... плакати хочеться. Я все ж таки жінка... жінка.—Опустила додолу очі. Мовчала.

А Тинда дивився на неї, теж мовчав. В цю хвилину екс-баронесі так хотілося побачити Мотузного. В уяві їй пропливли його променясті великі очі і спокій, що стоїть у них, як стоять води по ставках, непорушно. Спокою хотілося їй. Ось ще тільки два місяці, як вона тут, на шахті, а вже відчуває: грають нерви, вечорами одвідує непереможна втома, Та... де він тепер. Чому не приїздить? Останній раз бачилася вона з ним за день до від'їзду на шахту. Тримався він, як завжди, чемно, увічливо і до теплоти лагідно. Розмовляв трошки підвищеним голосом. А такі слова, як „любовь“, „кохання“, „тихий берег“, до якого він

давно вже мріє причалити свого життєвого човна, звучали на його вустах навіть урочисто. Де він тепер?

— М'якотноле ви створіння, баронесо. Та вам це прощається.

Екс-баронесі плечі пересмикнулися. Проте, вона вдала, що нічого не чула. Нервово заломила тонкі пальці, міцно охоплені замшем, поправила на шиї лисяче хутро, на губи їй спливла загадкова усмішка, рот повільно одкрився.

— Петре Гавриловичу,—почала вона тихо, голосом, що упереджав інтимність запитання.—З Федором Михайловичем Мотузним... ви ніяких зв'язків не маєте? Де він тепер? Обіцяв навідуватися, і...

На екс-баронесу з очей Тиндиних бризнули іскри зневаги. Сухі губи стримано скривилися, щоки затремтіли. Йому було неприємно, що баронеса заради дотику до здорового мужицького тіла, губить гідність свого славетного роду. Правда, спершу це було в інтересах діла, вона офірувала своєю увагою і чемним повадженням з ним заради великої ідеї. Але тепер.

— Мавр зробив своє діло—мавр пішов. Подався з України на північ. Звісно боягуз...—підкреслив Тинда останнє слово твердою вимовою.

— Зробив своє діло... пішов... повторює в думці екс-баронеса.—Значить він більше непотрібний Тинді. Але ж я... Він штовхнув мене в обійми людини, що збудила в мені почуття жінки, яке довгі роки лежало незамайним, роз'ятрив їх, викликав потяг до мужчини, а тепер...

Вона почуває, як невідомо хто обсипає жаром її тіло. Що це? Вона в полоні Тинди? Шахова фігура, яку грач пересовує з власної волі, куди йому вигідніше підчас завзятої гри? Манекен? А потім: цей Люль. Він, наче привід, мало не щотижня з'являється на шахті. І саме тоді заходить до контори артілі, як вона прибуває туди на виклик Тиндин у тих чи тих справах. Чому? І нахаба якийсь... Поводиться просто, до брутальности. Здоровкається. Завжди тисне руку і заглядає глибоко в її очі. А Брус? Чому щоразу, коли приїздить, питається, чи подобається їй Люль? Знову політика далекого поцілу? І взагалі, чому вона має

грати в усьому цьому ділі ролю жінки, через яку Тинда прямує до здійснення своїх намірів. Чому тільки ролю жінки, а не справжню жінку? Аджеж вона жива. Роки йдуть, проходять... Кажуть, що Люль колишній шахтар. Проте, видно людина розумна, з здоровим глуздом. Але ж нахаба, нахаба який. Самовпевнений. І що це ще: називає її не Маргаритою Йогонівною, а просто Марг. Видно жорстокий. Чого він сюди їздить так часто? Договори на поставку вугля складати. Хі! Вона іграшка в руках Тинди. Грає ролю жінки. Ха! Ніби в детективному романі. Хтось за кимсь гониться, хтось когось хоче ввіймати, перемогти. І все через руки жінки проходить. Хо!

...Екс-баронеса ще раз переконується, що Тинда таки сильний, хижий. Він, не вагаючись, послав би мільйони людей на вірну смерть за свої ідеї.

Ось і тепер: він зануривши очі в засніжену далечінь, стоїть повний супокою і рішучости. Про що він думає? Хоче бути владарем задимленого степу? Взяти під свою оруду ген ті-о сопки?

Вечір застав і Тинду і екс-баронесу в голубій кімнаті, оповитий тишою. Вони чекали на початок чергового засідання артільної верхівки.

XIV

Одлетіла жахним, сірим привидом мокра й непривітна осінь, розтала межі степових сопок, вмерла в димках вугляного краю, мов вигнанка в пустелі.

В селищі спинилася біла владарка—зима, і розгулює по вулицях з вітрами та морозами, гасає дворищами, провулками, здіймає хуртовину й заверюхи, день і ніч кричить, гучно й владно, голосами сталевими безлічі паровозів у даях республіки.

Щоранку через снігові кучугури, стежками заметеними брів Чалий на край селища. Доходячи маленького цегляного будинку, степом огороженого, він зникав за його дверями. Тут містилася селищанська рада і всі установи, що при ній. Дні проводив Чалий за столом голови ради та поріжних зібраннях, На все селяще був він лише сам кому-

ністом. Решту райпарком розкидав по степових сопках. Тяжко було працювати. Основна робітнича база—шахта, що входила з своїми людьми в населений пункт селища. Важко було. Тому він щотижня їздив до району, домагався дозволу організувати хоч би маленький партосередок. Головно ж просив дозволу взяти під свій догляд і вплив артільну шахту.

— Але ж в тій артілі жодного комуніста не має. Як же ти будеш впливати?—питалися в райпаркомі.

Справді: як впливати?

За вікном гуляє скажений вітер. Курять сніги. Селищанські вулиці порожні. Холоднеча нестерпна. В такі дні шахтарі не повертаються з далеких шахт до дому. Ночують там по казармах. А жіноче і дитяче населення сидить по хатах й носа нікуди не показує. Тому і в раді порожньо. Сумовінь якась химерна панує тут. А Чалий, схилившись над стіл, перебірає в голові всіх людей, що працюють на шахті, думкою ходить по всіх врубах, печах, штреках і приходить лише до двох людей—Тимоша і Печериці. Лише два. Решта люди нові, невідомі, сіре мовчазне село. Панас Дебелий... Третій? Але ж він... Тиндин... Лише два.

У снігах застугоніло: хтось оббивав обмерзлі снігом чоботи лайливо бурмотів щось на адресу зими. Чалий насторожився.—У таку холоднечу... посланець або хтось у невідкладній справі,—подумав і пришпилів очі до дверей. Мить і вони одчинилися. Мороз увірвався в кімнату білим стовпом пари, а за ним поодинокі увійшли Печериця й Тиміш.

— Ну й лютує ж бісової віри! Повіриш, Хомо, ніздрі змерзаються,—ідучи до столу, говорив Печериця.

— Такої зими я ще не пам'ятаю,—кинув Тиміш, тручи щосили долоню об долоню.

— Так, товариші, зима перцювата. Грійтися он там коло грубки,—показав Чалий у куток, де стояла червона, наче велика пляшка налита кров'ю, залізна пічка ще часів воєнного комунізму.

Печериця Тиміш прилипли до неї, мов мухи, терли

вуха, коліна і, нагріваючись, поволі розтібали верхню одіж. Лиця їм сині, починали червоніти, а граблясті пальці випрямлялися. Лише в кінчиках трошки припікали зашпари.

Раптом Печериця підскочив, мов ужалений, обернувся до столу, за яким сидів Чалий, уткнувши очі в якісь папери.

— Хомо?

Чалий підвів очі: на них хмарка ляку.

— Що? Чого кричиш?..

Знаєш? Мій пласт уже виймають. Вугіль—во! Золото. Чистий,—пояснив Печериця і на хвилину замислився.

Чалий вийшов з-за столу, підійшов до грубки.

— Кажеш виймають?

— Виносять! А який же великий... І скажи нам на милість, з якого це часу, де й коли та й хто нам радив іти шляхами Дебелого? Партія, чи хто йде на поклін до Тинди? Ми ось з Тимошем голови вже собі попродумували і ніяк не второпаємо. Чи може ми не здатні самі хазяїнувати, га? Так на бісового ж батька ми революцію робили, Га? Хомо, скажи...

Сині краплини сховалися в зморшках лица Чалого.

— Не туди, Печерице, гнеш. Де це ти взяв, що ми до Тинди на поклін йдемо? Чого ти допитуєшся, для чого ми революцію робили? Той не помиляється, хто нічого не робить. Ми помилилися. Власне, не ми, а Люль.

— От таке!—ляпнув Печериця долонями об поли.—Помилка, що й казати. А ти чув... Не чув хіба, що п'ять судідніх шахт теж повесні здадуть в оренду.

— Хто сказав? Де ти чув?—розгубленим голосом допитувався Чалий.

— Го-го! Всі говорять. Піди на артільну, послухай. Та що на артільну, все селище вже говорить.

— Очі Чалому впали додолу.

— Не говорять, а кричать,—додав Тиміш.

— Так от, ти скажи нам Хомо, куди ж ми йдемо? Наймаємо Тинд, щоб вони нам будували соціалізм? А ми що ж? Виходить життя одсовує нас назад, га? Революцію он

яку зробили. Все перевернули догори дном. А до соціалізму значить руки короткі? Чи може розуму не вистачає в нас, га, Хомо? Кажі...

Чалий вхопив Печерицю за плечі, пальцями впився у пальто, що лежало наохляп.

— Пострівай... Не туди... Не так говориш. Сором тобі! Ми—робітники, покликані історією будувати соціалізм, ідемо на поклін до Тинди? Ти зглузду з'їхав, чи що? Хто йде на поклін? Опом'ятайся. Не на поклін. Тинду ми примушуємо служити нам.

— Добра мені служба!

— Та не перебивай же! Тинди люті не наші. Але отут у них,—Чалий постукав пальцем по чолю Печериці,—є знання, яких бракує нам. І ті знання ми мусимо одняти в них. Таке завдання... Ми з тобою кайлом покищо вміємо махати. А нам треба одняти в Тинди техніку...

— Нам треба! А він тимчасом уже шахту у нас одняв, о!

— В поганому ти настрої, Печерице. Не одняв, а взяв в оренду. Не в силі держава сама... Маневруємо. Використовуємо Тинд. Хай поорендує рік-два, а там...

— І зовсім до нього привикне шахта?

— Ти... злий! Чорт зна що!—Чалий забігав по кімнаті, нервово пересмикуючи плечима.—Не розумієш... Власне... я розумію. Добре розумію тебе. Але не можемо ж ми отут з тобою анулювати постанову Раднаркому і договора артілі з рудоуправою. Ну... Люль помилився. Ну...—бігав, тер долонею чоло, палив нервово цигарку, видимо напружував усю мізкову систему, шукаючи виходу зі становища.

А Печериця ніби про себе бубонів:

— Хай маневрування. Хай держава ще не спроможна... Хай ми ще не навчилися. Але ж трястя йому в пуп, чому Тинда в артілі пан становища? Чому? Оце мене мучить. Я розумію, що нам без ріжних артілей покищо не обійтися. Так хіба в них мають порядкувати Тинди, Держивані, пройдисвіти всякі? Наша ж артіль, советська...

— Чекай!—і Чалий спинився. Рука, піднесена догори, так і застигла в повітрі.—От що, хлопці... Оце вірно ти сказав—в артілях теж мають бути наші люди, наше око!

От що... Ви мене знаєте, я вас добре знаю. Думаємо ми однаково. Болиємо за одне... От що... Ви б в артілі... Нам треба туди комуністів.

— Казав пан кожух дам, та й слово його тепле. А поткнись. Чи приймуть. Та й де взяти їх?—пожалкував Печериця.

Де взяти? Та...—Чалий ткнув пальцем у Печерицю, — ти раз,—потім в себе—я два,—і в Тимоша,—він...—задумався Хвилину мовчав.

У нього ця погана історія з Морозівною. Він і досі підтримує з нею зв'язки...—Знову довга павза, Але... нічого. Він—три! Всі ми стикнулися на серйозній роботі. Нам потрібен свій осередок. Міцний, щоб як кулак. А я... один в полі не воїн. Подавайте анкети до партії. З артілі вас не викинуть. Це діло їм не вигідне буде.

— Не вигідне? Морозівну ж запроторили аж у бупр. Одсиджується дівчина ні за що, ні про що, як пить дай.

— Там інші обставини. Ми не могли довести її правоти. Та... І я грішним ділом думаю, що вона винувата. Гроші зникли... така ситуація склалася... А тут уже, дзуськи.

Незабаром усі троє сиділи на табуретках коло грубки, розмовляючи тихо. Гула, обдавана полум'ям, бляшана довга трубо, що випльовувала через шибку вікна пасма сірого диму. І тихо гули голоси.

За вікнами гуляла зима і танцював по кучугурах оскажений вітер.

XV

Кімната—не кімната—собача конура. В ній ледве міститься вузьке ліжко, маленький столик набігло пофарбований та одна табуретка. Стеля низенька—голова за сволочок чіпляється. А двері—коли входите, треба удвоє згинатися. Стіни дощані тонкі дрижать, коли вітер, розігнавшись степом, ударяється об них. Холод нестерпний. І все ж Зімар'юв вирішив жити тут, а не там у домі колишнього барона фон-Беллі. Цілі дні просиджує він у конурі. Од дум з голови йому вже волосся обсипалося. Шкіра на лиці позбігалася в безліч зморшок, щоки повпадали глибоко межі щелепи.

Справді-бо, ось уже кілька років він перебував у яко-

мусь чаді, загіпнотизований Тиндою, його буреломними ідеями, захоплений його поривами, корився його твердій надлюдській волі і робив те, що наказував Тинда. Робив— як тепер йому здається— злочини, сліпо, безрозсудно працював, як машина з волі робітника, не задумувався над жодним своїм вчинком.

І все було, ніби ві сні. Тепер прокинувся. Хто збудив? Кому він має дякувати за розбуд його з летаргійного хи- мерного сну?

І пригадується сірий осінній ранок. Зімарйов того ранку стояв біля вікна шахткому, а в кімнаті сиділа бліда з глибоко запалими очима, змучена, зганьблена, згвалтована дівчина.— Де ж людяність, гуманність, любов до ближнього, Де поділися людські почуття? Камені. Брудні дії... Брудні люди...— подумав тоді він. Потому довго мучився. Здавалося, нервовість закатає його. Пішов до свого старого, старого друга— селищанського лікаря Сака. Благав. Просив. Чому благав? Адже й так видно, що він хворий і потребує лікування. Сак дивувався. Бачив Зімарйов, як в очах йому світилися вогні невіри, проте, взявся лікувати.

— Нерви,— сказав він, оглянувши Зімарйова.— Вам потрібний абсолютний спокій.

— Злочини... І потім: навіщо все це? Дрібні злочини... Пекельні Тиндині пляни... Хіба їх можна здійснити? Історії пляном не повернеш у нове річище. Не спиниш її вигадками. Проти закону рухів людського суспільства не попливеш... Ні. Вони вловлять у свій нестримний вир і сильного Тинду, і мене, і безліч нас, закрутять, змішають в одне ціле... Для чого пручатися? Щоб перед смертю довести, що ми проти течії? Погану славу, славу гальма на колесах паровозу, що так нестримно й шалено везе життя вперед, лишити по собі в майбутніх поколіннях? Стати в очах цілого прийдешнього людства епігонами дурощів, ворогами великого прогресу? Лучче добру лишити по собі славу... А може ми не здібні на це? Може ми не можемо лишити доброї тому намагаємося хоч би яку поганеньку аби славу...

Думає Зімарйов. Сиплеться йому з голови волосся, падає просто на стіл перед його старечі, безцвітні очі. Повз

вікно конури—він бачить—часто проходять поодиноці поста-ті в кудих засмальцьованих кожушках, на ногах їм личаки, стромляють пильні спостережливі очі у вікно. А інколи проходить і Гроза. Особливо вечорами та рано ранками. Появляється він перед вікном невідомо звідкіля, з якого краю, мов привид, усміхається крізь шибки до Зімарйова якимсь хоробливим сміхом, здоровається, прощається миттю зникає...

За вікном конури вже повно розцвів білий ранок і Зімарйов, зодягнувшись, іде в лікарню. Вулиці селища ще порожні, під ногами репить мороз. Чорні, прокіпчені, овіяні вугільною пилюгою хатки розбіглися яром, над ярами, стоять у білих капелюшках, повні спокою, лише з-під піль їм волосся голубе кільцями покручене—вранішні дими.

Лікар Сак стрічає Зімарйова в своєму службовому кабінеті привітно.

— Драстуйте, Франце Йосиповичу.— тисне руку.— Як себе почуваєте? Здоров'я..,

— Спасибі, драстуйте. Безсоння все мене мучить, катує, друже.

А незабаром вони вже сидять на канапі, і між ними точиться розмова. Стара. На ту ж тему, що й учора, що й позавчора, хіба тількищо в новому пляні.

Все ж таки, чому ви, Франце Йосиповичу, кинули працю в артілі? Хвороба не заважала б...

— Ах, друже. Ви ж повинні мене зрозуміти. Тільки вам скажу, по секрету—артіль справа нечиста.

Як то?— дивується Сак.— Декрет Раднаркому... Статут владою стверджено.

— Формально— так. Насправді ж, легко кажучи, там усяке крусієство. А я, ви, друже, знаєте—старим хазяїнам чесно служив... Чому ж я маю бути дрібним шахраєм у нових? Правда, тоді ми були панами становища. Принаймні, так нам здавалося. Культура, техніка, а ми творці їх, провідники в життя. Так нам здавалося. А насправді... Ви, друже, подумайте, що було насправді. Ми з вами, і багато нас, тисячі, були дрібними служками, останніми лакеями при дворі його величності капіталу. Останніми, кажу тому, що

продукт нашого розуму — гроші, їжу, владарі одержували з рук справжніх своїх лакеїв і за те, що добре, з шиком подавалося, владарі дарували їм хоч теплу усмішку. А ми й того не мали. Ми — продукт чийого розуму їв і пив пан-владар, так само, як він пив і продукт людських м'язів. А ми в чаді од слів — інтелігенція, цвіт землі культури, техніки — ходили... Робили. — Потім бах — колесо історії на мить спинилося, взяло зворотній хід — прийшли більшовики. Ну... спершу були хитання...

— В кого їх не було, — притакує Сак, співчутливо хитаючи сивою, аж срібною головою.

— Думалося — як узяти владу вони — чорна, жорстока маса... Вони — без культури стануть гальмом великого прогресу, пропа-а-ло все. Надбання техніки, культури, все полетить у повітря з димом за пострілами. Загине промисловість, завмре життя, і підемо, покотимося ми назад, аж до стану варварів, первісних людей, до рала — в полі, до старого кайла, замість свердла, врубової машини, електролебідки в шахтах, до власних ніг, волів і коней замість залізниць... Думалося — кому понесу свій розум, знання? Кому потрібен буде гірничий інженер, хоч би й з вищою освітою. Нарешті на якого біса я вчився, просидів за партою найкращі роки юности, молодости? Для чого? Щоб понести все це на віттар стихії? Заскорузнати, не віддати надбаного людству прогресу?

Багато нас так думало, — зідхнувши, притакнув знову Сак. — Пам'ятаєте тиф... черевний, сипний... Тисячі мерли од нього. А ранами покалічених... Живі смерділи, а лікувати нічим. Здавалося, летимо в провалля, йдемо шаленим темпом назад. Опускалися руки...

— А тепер, друже мій... — Зімарйов віддихнувся, мов хорий по одступі смерті, — не те я бачу. — Очі йому раптом налилися розтопленою міддю. Він весь спалахнув вогнем пориву й по юнацькому крутнувся, обернув лице до Сакового профіля. — Ось, тут... на артільній шахті, є люди: Печериця, Дерев'янка, Чалий, дівчина Морозівна. — Осікся. Опустив додолу очі. — Була... Та... безліч їх. Врубарі, одкатники, лопатники, сортівниці... Звичайні робітники спокон-

віку всі.—Очі, зведені на Сака, горять. — Підійде до тебе і лагідно питається, як те зробити та як зрозуміти он те... Розкажуєш, а він, ну просто ковтає твої слова. По кілька разів перепитує, коли чого не розуміє. Робить так, як ти сказав. Дивишся і радієш, що знання твої перетворюються у вугіль, у мільйони тонн продукту, що гонить паровози по коліях, пароплави по морях і океанах, рухає заводи, фабрики, дає тепло мільйонам людей найхолодніших північних міст, несе життя буйне, радісне... Від цього приємно на душі, інколи радієш, що аж самому сором тих радощів... мов дитина. І от, як бачите, друже... не працюю.

— Колесо історії повернулося. Це так... А ви б, Франце Йосиповичу, на іншу шахту.

— Е-е-е, друже...—змовк.

Ні. Він не сміє вслух продовжувати далі думку, що так раптово винирнула йому в голові з глибини його єства. Та це ж згоріти од сорому, докорів старого друга. Жах! На старість років він злочинець... вбивця... Вмерти й сховати з собою злочини... Скільки злочинів.

Очі Зімарйову розплющуються широко, впиваються в Сакове лице, спинаються на його сивому волоссі, голові:—

І він старий... Хіба й він? Сак? будучи експертом, видав суду справку, що ніякого погвалтування Морозівни не було. Може старість його зрадила? Адже він чесний, гуманний. Ні, ні...

...На підставі вивчення її духовного й фізичного стану виявлено, що вона завагітніла підчас цілком нормальних полових зносин з мужчиною“,— так сказав на суді Сак. Йому повірили. Хіба й він, старий, сивий, як і я... там.

— Все ж таки, чому б вам не попрацювати ще,—перепитує Сак і палить цигарку з мундштука янтарю жовтого, прозорого, як його очі.—Ви так захоплені сучасністю...

— Ні, друже... Почувсю—мій розум зістарівся вже. Думаю—кинути працю. Годі,—просто збрехав Зімарйов.

Та й виходу іншого не було. Йому здалося, що Сак випробовує його. Адже посвідка, посвідка...

Думки плуталися, заглиблювалися в справу Морозівни. Як це? Сак, людина з тих старих руських інтелігентів, що

Й Зімарйов. Перебуваючи ще за шкільною партою, потім студентами і, нарешті, діячами науки, вони мов садівники плекали глибоко в душах своїх прекрасні квіти людяности, гуманности, любови до простого народу. Плекали тихо, потай, ховаюч сь з ними од зіркога ока жандарської Росії. Як сьогодні, пригадає Зімарйов той пікнік. Було це по закінченню Саком і Зімарйовим навчання. З'їхалися вони в маленькому провінціальному місті холодної півночі. Сак на тому вечорі промовляв: — Панове! — говорив він. — Европа прогресує. Дуже швидкими кроками йде вперед. Европа в повному розквіті цивілізації. А нам жандар — цей символ консерватизму й заскоружлости руської, наступив брудним чоботом на горлянку й давить до землі. Затримує ходу вперед. Народ наш темний. Висить над ним одвічно чорна північна ніч. Ми цю ніч мусимо розвіяти... Світло мусимо понести народові. Знання... Але як? Жандар не пустить нас в народ... Мусимо — люди науки всі — ми, вимагати конституції. Прав народові...

— По що так замріялися. Франце Йосиповичу? — перервав Сак думку Зімарйова.

— Просто так... Знаєте, пригадав вашу промову. Пам'ятаєте, на пікніку, коли ми з'їхалися по закінченню навчання.

— А-а-а... так, так. Гріх молодости. Лібералізм...

— Гріх молодости — повторив у думці Зімарйов — Чому гріх? Аджеж народ випередив нас, наші думки про нього... Він пішов далі... аж до скинення жандаря... до влади. Гріх? Це ж хто, Сак говорить? А може й він там... У Тинди? Може він, старий друг, ховається од нього з власними думками? Конспірація? Друзі, що в часи грізні й хмарні, душі свої ділили напополам, тепер не вірять один одному? Може він, Зімарйов, помиляється?...

Народ! Як гордо звучало це слово в устах Сака за тих давніх часів, за нашої молодости. А тепер... Народ скинув з себе чорне покривало руської ночі, збив нас із своїх ніг, як гальмо і йде до того світла, знань. А ми знову гальмо?.. Химерно. Хіба ми, інтелігенція, люди, повні протиріч? Ми хочемо повернути назад, пустити колесо історії на старий

хід? Дивовижно! Та... де початок, де кінець нашого химерства? Од якого коріння, на якому ґрунті ми виростили? Що ж тоді ми взагалі? Чого хочемо? Людяність, гуманність... А божевільні ідеї й пляни Тинди? Од якого коріння вони виростили? На якому ґрунті? І там... Сак, старий друг.. Кому ж вірити?

Мовчать.

Сак палить цигарку з жовтого, прозорого, як його очі, мундштука, а Зімарйов, схиливши голову, думає про ніщо. Голова спорожніла, на душі розташувалася пустеля. Думає.

А коли зимове сонце, одкочуючись за обрій, спалахнуло на західньому небосхилі золотою пожежою і вдарило холодними проміннями об шибки вікна, службового кабінету лікаря, Зімарйов, лагідно попрощавшись з другом, попен-тався селищанською засніженою вулицею до своєї конури.

XVI

Держивані, підсмикуваний Тиндою, тупцював по шахті героєм лялькового театру. Щоденно він вантажив сотні вагонів вугля замість двадцяти, коли шахта була державна, і посилав їх на різні адреси просторої республіки. Артільна бухгалтерія, керована самим Тиндою, працювала на його руку — половину видобутку не записувалося, і половину сум від продажу вугля теж не записувалося, а лягала просто в Тиндину кишеню. Прибутки росли. Проте, офіційно у баянсі, ледве сходилися кінці з кінцями.

Гроза тепер уже десятникував на сортівні. Похожав у чоботях і кожусі синьому межи штабелів. Лице йому поповніло, гладко виголене, червоно горіло на морозі. Бачучи це, ватага приведених ним на шахту селюків, мовчазнішала, знизувала плечима, вкритим дрантям. Працювали вони од раннього рання до пізнього вечора, без віддиху вимахували лопатами, а заробітку ледве вистачало на харч та тютюн.

Під землею селюки часом сходилися купами по врубах, штреку, крадькома і озираючись навкруги себе, один в одного шепотом питалися: — Коли ж?—Що?—Та... прибутки, коли ділитимуть?—Через рік, кажуть.—Що?—Те, що чуєш.—Як же це... обіцяли ж... ось обносився.. Ганчір'я на тілі...

Тоді біля них, мов із землі виростали-з'являлися Печериця й Тиміш.

— Обіцянка—цяцянка! І через рік візьмете в обидві жмені. Або: два білих, а третій як сніг... Іч! Прибутків захотілося. Як же то ви гадаєте, задарма богові за вас молиться святий брат Петро, га?

Од цих слів Печериці самому ставало болюче й гірко. Але, що він мав робити? Говорити з ними одверто. Не дійде ж. А так—удар подвійний. Міцний. Печериця бачить, як пригинаються вони, ніби уникаючи справжніх фізичних ударів.

— Да-да... ви не дуже до прибутків той... Дякували б за те, що вас годують та на курево дають. Іч!—підсилює Печерицин удар Тиміш.

На губах селяків закипає біль, в очах займаються вогники гніву, але вони мовчки розходяться по врубах і із спущеними до ніг кайлами, довго ще стоять безжалісно і гнівно скребучи потилиці.

В глибині штреку спалахнув жовтавим саявом „Вольф“ і селяки миттю кинулися у вруби, гатили кайлами в тверду породу.

Час ішов повільно, тягся, мов липке, густе вариво, довго, якому, здавалося, ні кінця ні краю.

Рубали селяки, а поміж вдарами кайл, бурмотали про щось.

Жовтава зірка „Вольфа“ наближалася. Глухі кроки ходи зростали. Печериця й Тиміш миттю кидаються з вирубу й попід стінкою швидко плазують на животах до свого вибою. Ще мить і вони юркнули у вруб, вхопилися за кайла, впали на коліна і тільки замахнулися, щоб ударити в чорний іскристий пласт, як почули над собою хитрий смішок. Обернулися. Світло „Вольфа“ вдарило їм просто в очі. Освітило й лице ґабкова, що тепер працював за штайгера.

— По чужих врубах, товариші, хе! шпаціруємо. Агітуємо значить? Проти радянської, значить, артілі... Як же воно так. комуністи, члени партії, значить, що біля влади стоїть, і, значить, проти своєї влади? Та хіба вам після цього місце у комуністів? Та ви ж... ну... контрреволюція ціла! Напишу.

Небезпременно напишу про це в райпарком. Та вас за таку агітацію... на Соловки спровадять, о!—докінчив він, війнував перед собою „Вольфом“ і подався далі в глибину штреку.

— Чув? Алілуйщик... га? Вартовий нашої влади... Еге, бестія...

— Хитрий, мов змії,—відповів Тиміш.

— Ого! А ти глянь, як ловко машкару зодягнув ві Люди... Боротьба... хитрий ворог. От такого, як ти впізнаєш? Та він тебе сім разів купить і продасть, не зчуєшся й коли. О, Тихомо, скільки ще ворогів у нас. Причаїлися вони, тихі, лагідні, навіть за нашу владу... І пошукай, одкопай їх. Вдень з огнем не знайдеш. Бестія...

Рубали.

А незабаром по штреку йшов і Чуркін, що тепер теж працює за штайгера. Він спинявся напроти кожної печі, врубу. Підносив догори „Вольфа“, вдивлявся в постаті врубників, гримав, підганяв до роботи.

І він і Бабков були тепер у шахті очима й вухами Тинди. Щовечора й щоранку вони приходили в голубу кімнату й інформували його про все, що чули й що бачили, про настрій артільних. Тинда вислуховував їх уважно, дещо нотував до кишенькової книжки, про дещо перепитував і, не обдарувавши жодним словом похвали, випроводжав їх завждишнім: Ідіть.

В кімнаті тоді знову ставало тихо. Тинда витягав з бюрка власну бухгалтерську книгу, робив підрахунки. Цифри з сторінок невеликого зоши а і тепер, як і раніше говорили просто: в зарплаті з державними шахтами конкурувати не можна. А щоб вийти з боротьби переможцем, потрібне первісне нагромадження, таємне, невловиме податковими інспекторами. Селюки, приведені Грозою—стояче море і ти сміливо можеш у ньому купатися, раптового шторму чекати зайве. Не втопишся. Потрібна велика буря. А Печериця і Дерев'янка—це покищо легенькі вітерці, що буває знімуться в степу, пролетять, вдаряться об стіни-мури твої, розіб'ються й розвіються.

Очі падають на другу сторінку, ловлять запис. Брусова

думка: „Шахта № 1
№ 3 восени...“.

Шахта № 2 влітку... Шахта

Так, так. Це ж саме думав і він.

Тинда миттю схоплюється, йде в куток, знімає образ— розпяття Христа в срібній рямі, одхиляє на зворотній стороні картонку й витягає з-за неї папірня. Опинившись у кріслі перев бюрком, він жадібно впивається очима в зашифровані числами слова.

...„Грунт підготовлено. Потрібні надійні люди. Раджу перекинути на № 2 Зімарйова. Ще двох я сам підшукаю і пошлю на № 1 і № 3, ніби для підсилення цих шахт спеціалістами. Офіційно артільні шахти будуть самостійними...“

Далі Брус повідомляв, що він тепер посиленням темпом засилає на ті шахти закордонне устаткування—головно, врубові машини та одбійні молотки. Частини до отих машин поставлено не тих калібрів, що треба, і вони першого ж дня, як підуть в роботу, попсуються.

„...отож“—читав далі Тинда— „ідею механізації буде скомпрометовано. Думаю, що в льохах їхнього наркомфіну не вистачить золота на подальшу закупівлю машин, якщо кожна партія їх негайно псуватиметься. Вони тиснитимуть на м'язи робітників, а тиснення, як відомо, дає два наслідки: або призводить до спрацьованости тиснутого або ж воно, напружившись, рве стінки, натисну пробку, вибухає...“

В кінці листа стояв „P. S.“, а під ним ще кілька слів: „...тоді ми скажемо: от ваша американізація. Азія ми. Отож врубові машини будуть—бо викинуть їх, як непотрібне. Ясно, що рудоуправа по цьому реалізуватиме частини до них. Я передбачливо замовив їх до біса. Ми їх за півціни купимо. Дійте...“

...В коридорі човгали ноги: то до Тинди йшли Бабков і Чуркін з черговою інформацією.

XVII

Харків засипає. Тоді порожніми вулицями гасає пронизливий вітер, обдає колючими, як голки сніжинами, стовпи електро-магістралі і холодні кам'яні стіни будівель. А Банний провулок не спить. Тут з вітром змагаються п'яні пісні. Він їх шматує, рве на клаптики:

Тра-ля-ля-ля-лі-ля... Трім-тілі-лям-трата. Гоца-ца! ца!—
нотують вуха перехожого.—Ех... пупсік Ах.. душко!—Хви-
линна тиша і знову:

По-над ре-чі-каю
Ди да-лі-на-ю;
Закрутіл мой щіплюнок
С А-ку-лі-і-наю
Га-ля... ла-ля-ля-ля
Га-ля-лі-ля... Го-ца-ца!

А вітер скаженіє, бушує, рве пісню, рве спідничину і
обшмалює колючими сніжинками ноги.

Серце скніє. Зи серце ссе болюча тоска. Та що поробиш.
Їсти хочеться. Дуже хочеться їсти. Хоч і шкваркий мороз,
хоч і вітер через міст з базарного майдану, через Лопань в
тіло голками льодяними впивається, шлунок кричить:—ї-ї-ї-
їсти-и...

Вітер скажений. Дме дуже. До серця проймає.

Тепла і їжі просить тіло дівчини, викинутої із задимле-
них степів між сірі, холодні й непривітні мури кам'яного,
спокійного до горя людського, міста.

І самота невимовна.

Кинувши степи, Оленка зустрілася в невеликому про-
мисловому місті з хлопцем. Був він незнаний їй, мандрівний
актор, чи що. Гирі двопудові у клюбі нархарчу виважував,
потішаючи наївних глядачів. Розбивали на грудях йому,
широких і міцних, важкими молотами камені великі. Цю
частину видовища виконували молотобійці з ковальського
цеху тамтешнього заводу. Здорові хлопці. Сильно били. Аж
дівчині у серці тьохкало. Очі затуляла долонями, щоб не
бачити, і тислася до стіни. Уха затуляла, щоб не чути ко-
ротких і твердих ударів по каменю. Сипалися іскри, камінь
коловся на дрібні уламки, а хлопець підводився, усміхався,
кланявся до аудиторії, що несамовито плескала в долоні й
одним голосом, будучи в екстазі, просила повторити номер.
І хлопець повторював. Знову били молоти по каменю, що
лежав йому на грудях, над самим серцем. Потім хлопець
на своїх широких м'язах гнув товсті пруті, веселив гляда-
чів, показуючи надприродну силу м'язів. І познайомилася

дівчина в клубі тому з хлопцем незвичайної сили. А за кілька вечорів він їй сказав:

— Поїдемо, детка, в столицю. Отам зароблятиму — хіба ж так. Там клубів. Там театри, цирк. Там...

І кинула дівчина кухню нархарчівської їдальні, куди вона встряла по втечі із степів задимлених, по довгих мандрах у пошукуванні роботи. Здавшись на милість таланту мандрівного циркача, „всесвітнього силача-борця“ Ваньки Змейського, поїхала дівчина. Приїхали. Спершу жили на те що заробили по клубах Донбасу, а далі... В цирк Змейського не приймали, по клубах гастролювати заборонили... Далі Ванька виважував гирі двопудові на базарному майдані. І тут йому на грудях молотами важкими розбивали кам'яні брили, і тут він гнув на в'язях своїх товсті залізні пруди. А дівчина... Вона помагала Ваньці, обходила туго зімкнуте коло глядачів, несла на долонях рук своїх кашкета і, часто спиняючись, тихо говорила, навчена Змейським.

— Пожертуйте люди... за показ таланту актора цирку, відомого всьому світові силача Ваньки Змейського... жертуйте люди... шановні глядачі.

Кидали в кашкет—хто копійку, хто и п'ять. Але більшість нічого не кидала. Так і заробляли щодня на два дешевих обіди та пляшку пива. Жили упівголода, на далекій околиці в темному чуланчику.

Потім Ванька якось сказав дівчині:

— Я й сам, конешно, зумію збирати в кашкет гроші. А ти шукай роботьонку. Такої... всякої не знайдеш. Ні. Ну, служницею там, чи що. Ні. Погана й тяжка робота. А от...

По короткій павзі Ванька розповів, що Харків місто багате, грошовите, дуже грошовиті люди в ньому живуть. Мужчин тисячі. Грошей у них повні кишені. І що в Харкові є провулок Банний та Катеринославська вулиця—скорочено Катінька.

Дівчина спершу не розуміла слів Ваньчиних, а коли він вдруге й докладніше пояснив їй—заплакала. Плачучи й заснула на солом'яній матці, в темному чуланчику. Під ранок прокинулася. Вогкі й запухлі з плачу очі не знайшли біля себе Ваньки.

Плачучи, ждала день, ридаючи ждала вечір, ніч — Змейський не приходив.

Ждала ще тиждень, виплакала очі, схудла. Голод жахний підкрадався до неї. А господар чуланчика щоранку заходив і гримав:

— Строк минув, за квартиру час платити. А ні, то викидайся під всі чотири вітри.

— Та куди ж я... Ось пошукаю... найду роботу.

— Е! То колись буде. Вибирайся. Хоч на вулицю, не моє діло. Або плати...

Голод, холод—вигнали дівчину на вулицю. Так і потрапила вона на Банний.

І тепер, як тільки зимовий вечір блесне над містом лихтарями, дівчина вже у провулку. Ходить ним з кінця в кінець, щоб не примерзнути до бруку.

— Тра-ля-ля-ля... тім-тал-лям-монько... ля-лям.. тірі-тірі-таля-лям... Навалісь, по п'ятаку... Ех... муштинки...

Вітер свистить, гуде в дротах електромагістралі.

Підеймо?

— Ні.

— Ну й катісь ковбасою українською!—і йде далі, до мосту,—тра-ля-лям-та-та...

Мой мільонок комуніст,

А я комсомолочка...

Гоп! ца!

Дрі-ца-ца...

... колючая голочка.

— А-а-а... ось іде. Може візьме...—і стала посеред тротуара, розіп'яла руки, мов птиця криля одубілі, примерзлі до землі. Хоче летіти, а вони не володають, сили тріпонунти немає. Мороз холод, голод одняли силу.

— Муштинка...

Постать у пальті хутровому, голова в комір високий схована, спинилася. Пожадливі очі втупилися в бліде лице дівчини. Але провулок темний і тільки запалі обриси шок силуетом на кам'яній стіні вимальовуються.

Дівчина узміхається до муштинки податливо. В очах їй голод жовтими кружалами грає, постать в хутрянному паль-

ті двоїться, троїться, мерехтить, наче десь далеко, далеко в затуманеному степу.

— Хі-хі-хі-хі—...котік... Ну, як?

— Поїдемо?—питає мушинка.

— Поїдемо,—відказала,—Тільки, щоб їжа... У бар, га? Гарячі котлети... і водка, га? Грошей не хочу. Їсти...

— Та вже нагодую...

Широко розплющила очі дівчина—у вухах їй прозвонив знайомий голос. Де вона чула його? Коли? Пригадалося—давно десь чула, а де кому той голос належить—згадати не могла. Глянула в обличчя мушинки—воно сховане у високий комір, лише ніс стирчить химерним пагорбком. Може таки тут же, у провулку й чула. А чому здається, що це було давно, давно. Чому?

— Пхе... Єрунда, хі-хі-хі-хі... холодно. Поїдемо, погріємось. Правда, котік?

— Ва-ань-ко!—обернувшись гукнув мушинка до валки візників, що стояли на розі готелю „Спартак“.

І знову у вухах дівчини дзвенів знайомий голос і таки справді чутий нею давно, десь у степах задимлених, чи що.

Підкотив візник.

— Хі... на дутиках!—зраділа дівчина й плигнула в кабриолет. А слідом за нею вліз і мушинка.

Притулилася до теплого хутрового пальта. Візник, проскочивши майдан Рози Люксембург, погнав замерзлого коня у Вірменський провулок, а відтам по вулиці Першого Травня вниз, через міст безіменної ріки.

Їхали мовчки. Згодом кабриолет повернув у провулок і по кількох секундах спинився.

Прийняла їх тепла й повна світла, кімната. Дівчина пройшлась якимось танком по підлозі, крутнулась, підбігла до мушинки, звела на його лице запалі очі й остовпіла. Повіки злякано блимали, вії тремтіли.

— Ой!—вирвалося їй з рота.—Ви...

Мушинка пополотнів. Кліпав очима. Але мить і він усмінувся, прибрав міну, повну спокою.

— Чого ти... злякалася? В чім справа?

Дівчина звела дух, подалася [назад.

— Ви...

Лице мушинки зашаріло. Він вертівся, ніби муха в окропі, не знав що робити. І дівчину охопило замішання, вона бігала очима по знайомому обличчю. Але... може це їй здається? Може... У неї в роті уже другий день, крім води та диму від цигарок „Змичка“ і ріски в роті не було. Може... В очах тьмариться, до горла підкрадався голод. Зодягтись і знову кинутися на вулицю, в обійми морозу лютого, вітру колючого?

В мізку туман?..

тремтіла Оленка, а поті

— Ви... Коля Кибич?

Мушинка твердими кроками підступив до дівчини.

— Хто, хто? Що ти мелеш. Який Коля? Хто той Кибич?— і, підійшовши до неї.—Може тобі що погане сталося, голову запаморочило. Ти ж давно не їла. Скільки днів?

— Ні... Ви Коля' Кибич,—опустивши додолу очі, казала.—Пригадуєте шахту. Я Оленка... на одкатці й сортівні працювала... пригадуєте?... А ви були за писаря там... у ком'ячейці... де й Марія.

— Е-е, то ти хора, як я бачу. Чи може це сниться тобі? Ніколи й ні на якій шахті я не писарював. Ти, очевидно, Колю того дуже любила, от він і ввижається тобі. Мелеш, сама не знаючи що. Ти хора... Одягайся, дівчино, і йди... до лікарні. Не хочу я мати до діла з хорими! Одягайся!—і мушинка, діставши з вішалки її потерте старе пальто, сердито сказав:—Ось. Давай руки, одягайся.

Оленка зводить повні бланна очі на мушинку.

— І справді... хі-хі-хі-хі... я обізналася... котик. Не жени мене... хі... хороший... хі-хі.

Вечеряли. пили.

— Ха-ха! Яка глупість. Я... м-м-м-да-а... ти хочеш знати, хто я? Моє ім'я?

— Хочу пупсік...

— Ха! пупсік. Та я тобі доведу, що ти таки да обізналася!—Мушинка поліз до кишені штанів, витяг жмут паперів.—Скажи, у грамоті ти щонебудь кумекаєш, читати вмієш?

— Трошки вмію,—відповіла Оленка.

— Так ось, читай,—подав папірця.—Услух читай, дєтка. Понюхай хто я і що я.

— Пред'явник цього,—читала дівчина тремтячим гололосом,—є студєнт першого курсу інституту народнього господарства, Микола Гай,—змовкла, звєла очі на Гая, бачила як той, занурич пальці в довге волосся своєї голови і одкинув його назад. Оленці очі позакруглювалися. Мить і вона вхєпила його за руку, вся її істота налилася якимось радїсним тремтінням.—Звини котїк... Я й до і думала... У того Колі на голові було біляве волосся, і брови у нього були руді, руді та погані... брррр... А в тебе чорні і голова й брови. Тепер я бачу, що обїзналася. Тїльки от лица—твое і його як дві каплі води з одного колодязя. І голос твій схожий на його, але в тебе товстіший... А-а-а...—Оленка вихопила з-за пазухи маленьке люстерко, подала Гайові,—ось, глянь. У нього на голові було отаке біле волосся, як оце в тебе кущик за лївим вухом.

— Ха! сонце... Ото влітку так вилиняв чуб. Ходжу літом без кашкета. Спека така...

— А то правда. Бо й у мене, як на шахті працювала... бачиш—брови чорні, а за літо ставали як молоко. І теж від сонця...

...Вечір одійшов із провулку в безвість. Надходило тихе північчя. Мушинка лежав на канапі, блукав п'яними очима по кімнаті, зводив їх часто на дівчину, що сиділа поруч нього і гугнявив пісню:

І будеш ти царицей міра
Зануда грешная моя.

Вже скоро ранок, а дівчина знову ходить по Банному! Пообїцяла вдень сплатити комірне хазяїнові чуланчика.

Вітер колючий пронизує їй тіло, втикає в оголені ноги холодні голки.

— Тра-ля-лям... ца! ца! лям-ца-дрі-ца! ца!

Через міст у провулок простує постать мушини.

Стала посеред тротуару, розтавила руки, мов птиця летіти налагодилась.

Вітер б'ється об стіни кам'яні.
Вітер тужить в дротах телеграфних.

XVIII

Вибите з колії колесо котиться, скакаючи по грудках, купках, схилах і пагорбках наддоріжніх, зменшує покіт, хитається, от-от впаде. Але сила інерції все ж гонить його. Колесо, злетівше з осі, котиться, кидає позад себе воза на трьох колесах. Але ж Тинда досвідчений, вже випробуваний фурман. Що ж, коли Зімарйов злетів з осі його воза, можна знайти іншого і їхати далі. А він, Зімарйов... Одірвався й інерцією підштовхуваний, похитуючися через пагорбки власних поглядів все ж таки котиться. Чи докотиться точки, на яку він розрахував свої сили и воління? Далі він котиться не хоче, досягти б тільки наміченого. А там інші, сильніші, підхоплять його свідчення і колесо покотиться далі.

Котиться колесо, лише інерцією підштовхуване.

... Повернувшись од лікаря Сака, він тепер сидить у своїй холодній конурі, охоплений напругою вичікування. Сьогодні вже рівно тиждень від часу його зустрічі з Картоплюком. І сьогодні той, наївний, простий і одвертий юнак, в міліційській одежі, має прийти до нього прочитати листа, одержаного з бупру від Морозівни.

Зустрілись тоді вони за таких обставин: над селищем стояв голубий морозний вечір. Попрощавшись із Саком, Зімарйов плентаючись ішов кривими вулицями селища до дому. Під ногами хрустів сніг, що годину тому табунами білих мух сів на землю. Коли пройшов яр повернув у провулок, почув:

— Драстуйте, діду.

Спинився, побачив—перед ним стояв Картоплюк, палив цигарку і винувато, трошки розгубленими очима повзав по снігу біля своїх ніг.

— Здорову сину,—відказав Зімарйов.

— Од лікаря?

— Егеж.

— Помагає!

— Ні, сину. І я так думаю, що вже й не pomoже. Старих кісток не зробиш молодими,—бив на простоту в поясненнях Зімарйов.

І то правда,—одверто, без найменшої тіні глуму, чи то загадковости, відказав Картоплюк, підступив на крок ближче.—Тут таке діло, Франце Йосиповичу. Морозівну... Марію знаєте?

Наче раптово із степу потягло міцним морозом, вітром колючим і овіяло кістляву спину. Зімарйов зашарів очима по Картоплюку. Але після зашпарів тіло завжди починає тепліти, бо кров кидається в бій з морозом, підступає до шкіри. Тоді робиться тепло. Дуже тепло зробилося Зімарйову, аж піт виступив на чолі. Здалося, що тепер він докотився наміченої точки. Ось цей юнак, зараз візьме його, поведе до району на допит і він там скаже все. Він у своїх показах буде щирим, одвертим. Адже він освічена, гуманна людина і лише випадково встряв у всю цю негарну, бо навіть злочинну історію. Просто встряв з поваги до своїх колег з фаху—Тинди, Бабкова й Чуркіна. Не міг же він бути неввічливим... А тепер... він інерцією докотився. Так.

— А якже... якже, знаю... Все знаю, сину.

Картоплюк глянув у старечі очі трошки сторожко. Мовчав, думав, що той говоритиме далі і мо скаже щось нове. Але Зімарйов змовк.

— Одржав я від неї листа,—сказав згодом Картоплюк.
—Пише...

— Що й я?..

Картоплюкові поширшали очі.

Над степом зірвався зойк паровозу і тився білими просторами.

— Егеж... славна дівчина. Пише--занапали...

Зідхнув Зімарйов по довгій напрузі. Останнє слово болючо кольнуло його в серце.

— Як то?

— А так, Франце Йосиповичу. Безневинно, мабуть, запровторили дівчину до бупру.

Слова Картоплюкові, ніби шматки вугля, летіли згори, падали на голову Зімарйова, болюче били. Він аж пригнувся, хитався то в один, то в другий бік, боячись влучання ударів.

Тепер жеде. В грудях скніє якесь химерне передчуття. Од стін дощаних віє холодом і пустельністю. За вікном уже вечоріє. Зімарйов підводиться з тубаретки, розпалює маленьку залізну грубку й підсувається до вікна, дивиться через шибку в синій степ. На сніговому полотнищі іскрами зорі виграють. Там уже гуляє легким павутинням передвєсіння. Од душі одлягав біль, і лише напруга чекання натягувала нерви.

Ніби з-під землі виріс, раптом напроти вікна спинився Гроза. Хвилину стояв, насупивши брови, потім усміхнувся, привітався крізь шибку й так само таємничо миттю зник за причілком конури. Може то й справді привид Грози одвідує Зімарйова. По зустрічі з ним осінньої ночі біля забутої шахти і дотепер його обличчя стоїть в очах старому. Може й справді привид.

За вікном білів степ снігами, пахло передвесі сніговому полотнищі іскрами вигравали зорі.

Ухопивши в долоні голову, Зімарйов слухав Картоплюкове читання. Голос юнакові тремтів, часами стишувався. Морозівна розповідала про життя бупру і раптом:

„...мені здається—так підказують почуття—що з усієї тієї гопкомпанії Зімарйов найчесніший. Це я помітила давно. І цю мою думку підтверджує його поведінка на суді. Я бачила—по моїй розповіді—він витирав з очей сльози й тремтів увесь. Його плач—то була промова свідка, не записана на папері. Словами він говорив одне те, чого хотів Тинда, слізьми він говорив те, що хотів би насправді сказати. Але він, як і всі інтелігенти, міський, мов глина з болюяного берега ріки, не має сили стати одвертим. Та нехай. Вітай і його від мене. А Хомі, Печериці і Тимкові ще раз вітання. Напиши, що чувати взагалі. Бувай здоровий... Та... здоровий! Яка чепуха. У нас, у бупрі кажуть—честь праці. Отже,—честь праці! Морозівна“...

Змовк. Згорнув листа, мовчки поклав у кишеню, запалив цигарку. А Зімарйов й досі сидів з ухопленою в долоні головою, закам'янілий.

— Такі то діла, Франце Йосиповичу...—випустив разом

із димом слова Картоплюк.—Тепер уже видно, що понапра сну законопатили дівчину.—А, допаливши цигарку, встав.— Піду. Так привітати її й од вас?

Зімарйов схопився з тубаретки, підійшов до Картоплюка, поклав йому на міцні рамена свої сухі руки.

— Вітай. Напиши Зімарйов спокутує гріх свій... Зімарйов—напиши—визволить її, бо він усе знає... Так і напиши, сину...—і з очей йому покотилися сльози.

Знизавши плечима, Картоплюк вийшов з конури. А коли за причілком розтали кроки його ходи, Зімарйов знову сів на тубареті, схилився на стіл і заплакав.

Так плакав він перший раз у своєму житті.

XIX.

Тихий стукіт у двері покотився кімнатою, задзвенів на шибках вікон і стих. Люль одірвався од паперів, що лежали перед ним на столі, повів стомлено очима по стінах.

— Можна.

Двері одчинилися і на порозі спинився Брус. Вигляд серйозний, очі випромінювали загадковість. В руці жмуть ріжно-кольорових паперів: пляни шахт.

— Доброго ранку, Даниле Овсієвичу.

— Доброго и вам—відказав Люль.—Проходьте, сідайте.

Брус наблизився до столу.

— Поперше, вам привіт.

Люль здивувався.

— Від кого б то?

— Угадайте,—інтригував Брус, вмощуючись у кріслі, що стояло перед столом.—Особа...

— Від Чалого? Морозівна може...

Брусові на чоло спливли товсті зморшки. Крутив головою.

— Тоді від кого ж?—з цікавістю допитувався Люль, хоч і намагався приховати це.

— Подумайте. А втім,—перейшов Брус на серйозний тон, махнув у повітрі жмутом папірців.—є справи на ваше вирішення.—Його лице прибрало строго діловий вигляд.—Ось повідомлення,—почав перебирати жмут паперів.

А Люль кинувся на вздогадки:—Знову шахти недодають програмових тонн,—подумав насторожився. Але думка

перекинулася на привіт, що його переказав Брус. Від кого б? Чому Брус сховав це? Пальці міцної Люлевої руки затарбанили по столу.

— Кажіть...

Брус одірвав очі од паперів.

— Невеличка неприємність... Місяць тому ми заслали на шахти врубові машини...

— І забули частини до них послати?

— Ні, не те,—простяг до Люля жмут паперів.—Всі вони поламалися. Ось відомості. Ці акти, до речі, складені інженерами за участю робітників, всі говорять одне: машини куплені в Німеччині збраковані.

Брови Люлеві, мов спалена гума, збіглися на носі, з очей бризнула лють. Хотів схопитись і вчепитися пальцями в спокійне, навіть, вдоволене Брусове лице. Але, тренований довгими роками, він втримався. Лише долоні стислися в кулаки та глибокі рівчаки прослалися від очей через усе лице, аж на підборіддя.

— Хто ж винен?

— Оточення. Час. Все...

— Як го оточення. Конкретно—хто?

Брус одхилився од столу, почувуючи, як глибоко дихає Люль, як пащить з нього лють, вогнем обдає всю брусову істоту.

— Конкретно?

— Егеж.

— Всі ми... Я, ви... вони, що в центрі, вони, що по врубах. Всі... А загалом—оточення. Час. Рано почали в шовках ходити. Люль одкинувся на спинку крісла.

— Що ж тепер? Аджеж кайлом не видамо програмових тонн.

— До машин робітників немає. Машина, як панянка та вередлива,— їй потрібен дуже ввічливий кавалер. Інакше зрадить. А от кайло, воно ніколи не зрадить. Азіятчина? Правда, від кайла тхне екзотикою, проте, воно вірне шахтареві, аж доки той має силу тримати його в руках. Не зрадить його, аж поки він здібний бити ним.

— Кайло? Азіятчина... Ви товаришу Брус, забуваєте, хоч

і носій ви технічного прогресу, що не людина примушує себе поважати машину, а машина примушує людину поважати себе. Це ж абеткова істина. Проте, що ж робити? За завданням кожна наша шахта має дати щодоби півтори тисячі тонн, хоч кров з носа. Темп! І ніяких змін... Чуєте?

— За теперішнього устаткування?

— Так!

— Це фантазія далека від дійсності й життя. Що вони з розуму з'їхали? А подумали вони, що...

— Не з'їхали й подумали, Я сам визначав ці цифри.

Брус підвівся, розвів руками.

— Тоді... тоді, я не знаю... що...

Люль і собі підвівся, глянув на Бруса.

— Сідайте.

— Прошу вибачити... але...

Умостившись знову в кріслі, він сидів мовчки, бігав очима по папірцях, що лежали перед ним, нервово пересмикував плечима. А Люль, одвернувшись у бік, угруз в шибку вікна:—Машини... Що ж тепер? Машини... вибагливі панянки... їм потрібні дуже ввічливі кавалери... А образи думання які в цього... гм... вибагливі панянки... Кайло не зрадить. Кайло—азіятчина... Шахтарі азіяти? Неввічливі кавалери... Філософія... Але—сьогоднішній день. Може фантазія замкнених... далека від життя? Може цей... гм... має рацію? Він так твердить...

Справді Люль не перевіряв можливостей, визначаючи цифри. Захоплення, воно, як хвороба, прищеплюється людям. І вони, мов п'яні, мов сліпі, галасують: давай! бий! А протверезіють, почухають потилиці: якого чорта я поліз в ту бійку...

Спершу, читаючи щоденну пресу, він просто розгублювався, хапався за голову, вона йшла йому обертом. А розум, чуття, вся його істота кричала, питалася: що це? Такий темп. Гасла Троцького перетворюємо в життя? Не перевіреною колією і так мчати... Потрапити в урвище? Зірватися і застрянути на півдорозі, рятуючи машину, що безумовно поб'ється, якщо не розіб'ється зовсім.

Та й що вже тут ховати. Адже так думав Люль ще

тиждень тому. Ні. Він і сьогодні так думає. Але... оточення винувате. Час... І на Люля оточення впливає. Над його мізком, хоч йому вже й біля сорока, переважають чуття. І він ще й тепер може, як справжній юнак, часом запалитися вогнем якоїсь нової ідеї і горіти, вкладати в ту ідею нерви, всього себе, розум тоді тьмариться, панують лише чуття. У підпіллі теж було так. Було так і в часи, коли він палаючи, вів тисячі людей в наступ і перемагав. Перемагала революція. І сьогодні так. Адже тоді теж колія була не перевірена. Навпомацьки йшли і перемогли. Але... півтори тисячі тонн на добу... На м'язи тиснути?

Обернувся.

— І все ж... мусімо дати.

— Легко сказати—мусімо,—ніби вгадавши про що тільки но думав Люль, Брус вирішив продовжувати наступ.

Він гадає, що так або так, все ж обставини примусять Люля думати й діяти, як вони того хочуть. Вода і камені довбає хоч і падає на них лише краплинами. Хоч і ріжними шляхами, а все ж вони припливуть до однієї пристані. Люль (хай іде!) під марші революційного патосу, зодягненого в теорію тривалости переходнової доби, а Брус затемненими, вовчими, як кажуть, тропами, кривулястими. Що трапиться підчас їхньої зустрічі на тій пристані ще, невідомо. Правда, Брус уже тепер з певністю може сказати, що Люль нахмурить брови, в очі йому спалахнуть вогні юнацьких поривань і він, кинувши пристань, поверне вліво, піде далі. Але й Брус поверне. Піде. І знову зустрінуться. Люль тоді вже буде перевтомлений, Люль захоче відпочити,—так думає, уткнувши в жмут паперів очі, Брус.

Люль нервово палить цигарку. На стіл йому, переломлені шибками вікна і пофарбовані склом у фіолетовий колір, падали проміні весняного сонця. Сидючи, він почував, як під черепом йому борсаються різні думки, в душі борються дві якісь сили, волохаті, безформені. Брус дивиться йому одверто в очі, ніби читає ті думки, ніби спостерігає боротьбу тих двох сил. А коли помітив—напруга з люлевого лиця спала, вирішив прийти йому на допомогу.

— Дуже легко сказати—мусімо,—повторив він твердим

голосом. Але за того устаткування й системи... Треба переозброюватися.

— Як то переозброюватися?

— Хай живуть кайло і м'язи.

— І ви, інженер, жрець техніки, не соромитесь таке твердити. Ви, що пропагуєте і мусіте пропагувати машину...

— Як бачите, а й трошки не червоніючи кажу—сьогодні хай живуть кайло і м'язи, Вони ніколи не зрадять. До машини треба привчити, примусити полюбити її. Але тимчасом завдання, що ви їх визначили самі ж, мусімо виконувати...

— Мусімо. Кров з носа, а мусімо.

— Я так само розумію. І для того є лише один шлях. Якщо дозволіте...

— Прошу, прошу...

— негайно мусімо здати половину шахт в оренду.

Люль аж підскочив у кріслі.

— Що ви!?

— Не жахайтесь. Це єдиний вихід. Як вам відомо, на наших шахтах працюють по врубах шість годин. А по артілях... Тут власник шахти держава, а так таки вони і працюють стільки, скільки вони хочуть, ясно, щоб більше заробити... Це єдиний вихід.

Сиділи мовчки. Люль записував собі щось до бльокноту, Брус мняв у пальцях папірці, почував, що зерна слів його впали на родючий ґрунт, був задоволений. Адже він давно вже виплескав у собі цього пляна та не було слухного часу. А тепер Люль притиснутий до стіни. Люль мусить виконати ті цифри, що сам подав. А до того ж Брусів маневр з машинами болоче вдарив його і він не сьогодні завтра прийме, мусить прийняти пропозицію, передати видобуток артілям.

— Вибачте, що потурбував цією пропозицією,—підводячись, сказав Брус.—Вона, здається, ні до чого,—і пішов до дверей. Спинився. Обернувся. Хвилину стояв, встроївши очі в Люлеву постать, що сиділа, зігнута за столом.—Даниле Овсієвичу, ви так і не здогадалися?

— Що?

— Від кого вам привіт.

— А-а,—вихопився з-за столу і простягся йти до дверей.—Скажіть...

Але Брус тихо причинив за собою двері. Кроки його ходи розтали в глибині коридору.

Люль стояв хвилину вражний цією поведінкою інженера, а потім рушив назад до столу.

— Чорт-зна! Інтрига. Незвичайна поведінка. Але хто? Від кого привіт? Чому так настирливо домагався він, чи вгадаю...

Хвилини йшли повільно. Знову схилившись над столом, Люль закреслював написане, місцями ставив знаки запитання, оклику, просто хрестики, товсті й тонкі лінії. Тепер його думка, збуджена пропозицією Бруса, розгорталася в цілу, якусь нову, навіть чудну для нього ідею. Спершу він намагався позбутися її, переносився уявою на далеку артільну шахту, примушував мізок хоч на хвилину спинитися на Маргариті Йогановні, химерній і до того ж складній, як на його думку, натурі. Але нова ідея витискувала з голови постать цієї жінчини і ставала перед ним у всій своїй актуальності і злободенності.

Теорія і практика... В стоячому озері вода гние. Це так. Але ж хода! Така хода... Тиснути на м'язи? Сьогодні хай живуть кайло і м'язи. Чи довго за такого темпу на м'язах витримати? Порвуться...

Друга ж думка заперечувала цю.

...Людського матеріалу вистачить. Кайл є доволі. Вистачить. „До соціалізму дорога через найвище розвинений капіталізм“—пригадав Люль теоретичну фразу. Але в буденній роботі, в повсякденних клопотах за зайву тонну вугля забув, кому вона належить. Та це ж теорія. З практикою сьогоднішнього дня вона не поєднана. Далека й од завтрашнього. Мчемо неперевіреною колією. В урвище? На м'язах. На півдорозі загрузнемо... „Розгорнутим фронтом у наступ“...—впіймали його очі заголовок статті з газети, що лежала перед ним на столі. Занурих очі в текст: „...в наступ на капіталістичні елементи... підняти маси... повести в бій переможний...“ На кого? Де ворог?.. „Тепер, як ніколи,

питання хто кого набрало актуальности"... Хто ж кого? М'я-зами—хто кого? Та... нервами брали... масою тіл... Але ж там, на воєнному фронті, справа вирішувалася просто. Робітник віч-на-віч стикався з ворогом. Знав, де він. А тут?.. Газети трищать, галасують. А де ж той ворог клясовий? Посадити поруч державної шахти приватну. Поставити лице-перед-лице робітника з справжнім буржуа. Тоді хто кого? Батіг цей хвиськатиме здорово.

Потом облилося обличчя Люлеві. Власних думок, що так несподівано виринули йому з невідомо яких глибин, його ества, він злякався. Але хто їх вдмухнув йому? Звідкіля ці чужі думки? Чому вони втиснулися в нього?

Утерся хусткою.

... Поставити робітника віч-на-віч з ворогом. Ну-да. Так. Це ж увіллє в масу революційний ентузіазм. Схитне її, вда-рять, як холодний струмінь і здійме бурхливі хвилі. Тоді стій, скеровуй їх у потрібне річище і потече вугіль. Болю м'язів тоді не почуватимуть.

—Ать!—майже скрикнув, вхопив телефонну трубку.—Альо! Центральна... З'єднайте сім тридцять сім. Дякую... Що?.. Партійний комітет?.. Секретаря, прошу...—Хвилину мовчав, заглибивши очі в нікелеву головку трубки, в якій відбивалося його трошки довгобразе лице.—Ти Сергію?.. Ага... Так слухай, сьогодні я одержав з усіх шахт повідомлення, що врубові машини, послані нами, всі поламалися... Причина?.. Браковані куплено... Що?.. У Німеччині... Що робити? Є інший вихід... Але він потребує санкції бюро комітету... Так от, коли я можу доповісти?.. Що?.. У нас завдання—довго чекати... Що?.. Добре... Що, що?.. Коротко повідомити?.. Справа складна і трохи непевна, але іншого виходу з становища, в яке ми потрапили, я не бачу... Добре... Бувай.

Поклавши трубку, Люль ще довго тримав на ній руку, обдумуючи й справді прикре становище рудоуправи.

Весняне сонце било у велике причілке вікно, одкочуючись на захід. Тепер Люль опрацьовував проекта доповіді. Основна теза: поставити питання—хто кого—на практичний ступінь. Примусити ворога працювати на пролета-

р'ят. Сам того не помічаючи, ворог у гонитві за прибутками спрямує свої господарські здібності в соціалістичне рiчище. Артiлi на шахтах, як форма комуністичної праці, відданості і т. д. і т. інш.

Продзвонив дзвінок телефону. Одірвавшись од писання, Люль взяв нервово трубку.

— Слухаю!—сказав сердито.

Мить і в очах йому вспалахнули іскорки, обличчя розплилося у м'яку усмішку.—Що?.. Ні, не пізнаю,—вдавано відказував він.—Егеж... голос знайомий, але не пригадую де я чув цей ніжний голос... Що?.. Справді, цілком серйозно. М'який, дуже ніжний... Що?.. Я з вами зустрічався?.. Де?.. А-а-а... Так, так... Пробачте, Маргаріто Йоганівно. Дуже прошу... Знаєте, така заклопотаність, що й рідного батька забудеш... Що?.. Ви прибули в місто?.. Ага... На довго?.. Так, так... Сумно?.. Немає знайомих?.. Шкодуєте?.. Що, що. Можу... Так...—витяг з бокової кишені годинника, глянув на циферблят.—О дев'ятій. Добре?.. Що?.. А, так це од вас привіт?.. А я ламаю голову... Нездогадливий... Дуже... Куди?.. Централь?.. Гаразд... Тисну руку... Добре...

Потер долоні, усміхнувся сам собі, чомусь мимохіть поправив краватку.

І знову заскакав олівець по паперу, біг швидко з кінця в кінець, лишаючи по собі повні спокою рядки майбутньої доповіді на бюрі партійного комітету.

XX

Прокинувшись, Марія звела очі на столик, що стояв поруч ліжка. На поверхні його, пофарбованій у білу, мов сніг, блискучу фарбу, грали соняшні зайчики, що плигали з шибок великого вікна в дзвінку палату лікарні.—Як вона сюди потрапила?—повстало їй миттю в голові питання. Вії знову накрили очі. Задумалася й згадала: вчора ввечері їй зробилося дуже погано, знепритомніла і її з бупру привезли сюди. Адже лишилося всього два тижні до пологів.— Два тижні...—сказала пошепки й усміхнулася. Розплющила очі—в палаті вона сама. Дістала тремтячою рукою з столика дзеркальце, глянула собі в обличчя: бліде, в змор-

шках, схудле. Шкіра під очима взялася темцями. Губи пересохли, сині, сині. Волосся на голові скошлане, висне на очі.

Поклала дзеркальце, поправила під головою подушку, знову заплющила очі. Відчула—на серці неозрима пустеля. У голові теж. Жодна думка не приходить їй, мізок притупився, розучився працювати. А може перевтомлений. Восьмий місяць одсичує вона в бупрі. Чому? За що? Просто—за здорово живеш. Восьмий місяць. І ще чотири сидітиме. Жертва помилки? Та всі ж докази були проти неї. І протягом восьми місяців вона прищепила собі думку, що таки й справді брала участь в пограбуванні каси шахткому. Останні місяці вона навіть розповідала бупривчанам, як все це сталося. Розповідь її походила на детективний роман, і слухачки-товаришки по камері з захопленням слухали її. А в час скукоти навіть прохали повторити розповідь. Та й як! Вона, Марія, закохана в хлопця, любить його, не почувуючи себе, п'яніє од любови, губить часами розум, а він, відчувши це, каже їй:—украдь гроші і ми втечемо з тобою далеко, далеко. На південь, між гори скелясті, до моря. Втечемо, оселимося там і житимемо повні кохання, щастя—далеко від людей, бруду життєвого... І вона вирішила, дала згоду. Не могла не дати—сильно кохала. А сила кохання перемагає все, штовхає на найнеприродніші вчинки. Сказав би він, її коханий, птицею полетіти і полетіла б... Вона вирішила, вкрала гроші, передала коханому, а він їй і, прощай не сказавши, зник. Невідомо, куди подівся. Її, ввіймали. І тепер вона страждає, сидить у в'язниці. Чи стріне його коли.

Слухали бупривчани цю розповідь, зідхали. Бо між них і справді були такі.

Раптом одчинилися двері, увійшла сестра жалібниця.

— Вам лист. З бупру принесли,—подала в руки Марії і вийшла.

Тремтячими пальцями розірвала Марія конверта, впилася очима в незграбно написані рядки:

„... марні надії. Ходив до каррозшуку, по міліціях лазив, одна відповідь всюди—немає і, мабуть, не знайдемо. Хома

Й Печериця теж сушать голови. Дійшли до того, що навіть погоджуються с висновком суду. А поговір і досі не вшу-хає. Вже говорять, що і я брав участь у пограбуванні. З дня на день чекаю, що й мене покличуть до слідчого. Стрічав цими днями райначміла, питався: що чувати з цією справою. Каже: бачте, втекли. А ви ще хотіли взяти її, цебто тебе, Марія—на поруки. Отоб, каже, устрили в хале-пу. Вас—цебто мене й Печерицю—тягати б довелось. А ви ж, каже, хлопці такі хороші. Мало й вас вона не ошукала. Ось побачите, вийде з бупру тільки й бачили ви її, шукай вітра в полі... Егеж... так Хома й Печериця, кажу, знижують плечима на мої домагання клопотати, щоб тебе випустили, мовчать. Про хлопців ні слуху, ні духу. І де б вони запропастилися? Десятий місяць, як у воду канули, Та я чуткам отим, поговорам не вірю. Я ну просто й боюся подумати, щоб ти була причетна до пограбування. Не вірю. А в нас тут усі однієї думки, навіть і Хома—що ти вагітна од мене, а погвалтування вигадала. Я мовчу. Що я можу відповісти їм на це? Та чи й повірять. Одхрещуватимуся—ще більше говоритимуть і в'язнутимуть. Мовчу, Маріє. Сьогодні вранці причепився Хома, скажи та й скажи чесно, як комуніст—Марія вагітна од тебе? Кажу—ні. А він—брешеш!—Не віриш?—питаю.—Не віриш?—Брешеш—каже, Тимку. Скажи просто—од мене. Заболіло мені під серцем. Вилявся я, грюкнув дверима й пішов із рудницької ради. Він вискочив слідом, гукав, хотів щось сказати, а я пішов, не оглядаючись. Догнав він мене аж за селищем.—Тю, дурню—каже—тікаєш... Винуваті завжди—каже, сердять й тікають. Доводять, що вони не винуваті. Од тебе ж?—питає. І я сказав—од мене!—Плюнув йому в лице й пішов далі. А тепер мені й ніяково. Оце пишу тобі й думаю, скажуть—ти ж сам признався. Дуже боюся, що ти сердитимешся. Чого, мовляв, беру на себе чужий гріх. А про мене, Марійко, хай! Не споганилася ж миска від того, що з неї кіт їв чи собака. Нехай. Може, Марійко, я завдав цим тобі горя, болю, то прости. Напиши мені, чи вірно я зробив. Остогидло бо і болюче мені, що всі плещуть так про тебе язиками, обплывують тебе. Напиши, чи по комуністичному

я вчинив. Ага, от що, Марійко. Недавно в нас нова ячейка утворилася. Хома, Печериця і я. Рука з трьома пальцями. Райпарком обіцяє прислати ще з десятків хлопців, таки ж на артільну шахту. Будемо воювати. Війна тут така розпалюється. Селюки вже крекчуть, бурчать, а це на нашу руч. Тинда і його братія пом'якшали трохи. Лише Гроза—е такий десятник—предводитель селюків, скося на всіх поглядає. Десь там восени перевибори правління, так ми готуємося. Щоб зламати—надій мало. Центр за них стоїть. Нас три, а їх уже аж триста три. Прощай, Маріє. Чекаю від тебе вісти, як ти там... Теміш Дерев'янка“.

Одірвала очі, хвилину вони застигло дивилися в стелю. І раптом до горла підкотився біль, до очей гарячі сльози, схотілося схопитися з ліжка, пробігти коридорами лікарні, вирватися на вулицю і кричати до стін будинків, до сірих мурів: повірте хоч ви, коли живі люди не вірять, коли товариші вже зневірилися.

Відчула приступ якоїсь хвороби. Забилася в ліжку, заридала голосом повним розпачу, одчаю, знепритомніла, тонула в забуття. Чула: біля неї шаріли люди, щось говорили, але що—вона розібрати не могла. Свідомість одійшла в невідоме, мізок потьмарився. І побрела вона в тумані густому, не знати куди, полетіти з птицями разом через гори й ріки, через ліси й степи..

Хвороба діяла.

XXI

За чорним замузаним селищем сходила весна пахуча й ніжна. Вбирала в зелень степи, балки, долини й придоріжжя. Квітла, мов дівка повногруда, купалася в промінях теплого сонця, гралася дитиною, бовталася в струміннях вод, що котилися з узгір'їв степових у яри. І щодня, з рання до вечора Зімарйов сидів під своєю конурою на лавочці, дихав весною, ковтав повітря чисте. Він уже тепер не ходив до лікаря Сака і не про що не думав. Адже й так його мізок протягом цілої зими не вгавав. За той час він пройшов думками вздовж і впоперек роки свого життя. Все передумане не вмістилося б у многотомні мемуари. Але в усьому він не знайшов жодного зерна, що з нього могла б прорости

й розквітнути хоч найменша ідея, потрібна майбутнім поколінням. Так! Жодного здорового зерна. Було йому дуже шкода, така шкода. Всю зиму він шукав заспокоєння в довгогодинних розмовах із своїм старим другом, лікарем Саком. Гадав, що з його допомоги, серед хаосу думок і прожитого знайде хоч маленький уламок свого „я“, що випромінить ясний шматок життєвої дороги. Та все було марно. А тривога в ньому щодень росла, починала через вінця литися, здавалося от-от вона візьме його й кине на самогубство. Тоді до його конури несподівано заходив Картоплюк і так тепло віяло від слів його простих, незграбних, але повних поривань, життя. Вони притомували біль Зімарйову. Заспокоювали його. Од серця й мозку одлягала гострота, почуття м'якшали. Та коли Картоплюк, попрощавшись, зник, на нього знову насувалися страхіття, жах перед завтрашнім днем, жаль за себе. І він такі не стримався. Вчора, прийшовши в лікарню, розповів Сакові все про Тинду, Марію, про свою участь у химерній, безгрунтовній й дикій змові. Слухав його Сак, палив цигарку з товстого мундштука янтарю жовтого, мовчав. Потім Зімарйов докоряв другові його помилкою, посвідкою, що він її видав судові. Почував, що Сак приймає всі докори спокійно. А коли Зімарйов змовк, Сак на всі ті докори навіть з усмішкою відказав:

— Аджеж і ми, лікарі, теж не гарантовані від помилок. Всі ми помиляємося. І як ваші, так і наші помилки часто усуваються людьми, ціною їхнього життя. І в цьому немає нічого дивного і надприродного.

Зімарйов погодився, що це й справді так. Він пригадав, як давно, давно його помилку в плянуванні нової шахти, власне нових проходів, було виправлено ціною життя півста шахтарів. Їх привалила порода і вони загинули, всі до одного. Після того Зімарйов плянував проходи в інший спосіб, більш обережно, і все ж траплялися обвали, хоч уже й не такі смертоносні. Та все ж він тепер спокійний. Біль найвразливішої рани притамував.

Спершись на стіну спиною, Зімарйов тепер сидить проти сонця, огорнутий задумаю, п'є чисте, легке повітря, вбирає

в себе очима степову просторинь, що одлітає од селища все далі й далі, аж на обрій. А ген — дорога через долини й балки послался стьождкою чорною між степових оддоріж тягнеться. Чи доведе вона Зімарйова туди, до міста? Адже він сьогодні вирішив...

Тремтячими пальцями шаріє Зімарйов у спідній кишені пальта, дістає з нього конверт. Очі падають на адресу, довго дивляться, пестять кожну тонку лінію літер, написану його рукою. В рядках цього листа, адресованого Морозівні, лежить усе те, що так мучило й ламало Зімарйова протягом цілої зими, все те, що він передумав по тому часі, як кинув працю на артільній шахті. Цей лист — так він думає — відкриє Марії двері у новий світ. По довгих муках і стражданнях — вона знайде там спокій і працю. Лист поверне її до бадьорости, до тих юних, повних горіння днів, що них у неї вкрадено.

Сонце вже хилиться на західній небозвод. В промі його горить прапором червонастий обрій.

Раптом Зімарйов зайшовся рвучким, тріскучим кашлем, ухопився за груди руками і згадав, що він не попрощався із своїм старим другом, лікарем Саком. Адже хто й зна, чи побачиться ще. Та й з Картоплюком треба зустрітись, поки стемніє.

Витерши хусткою лице, що вкрилося росинами поту від кашлю й напруги, підвівся і, опираючись на палицю, подався знайомими провулками старого шахтарського селища.

Невздозві він ввійшов з лікарні і здалося йому, що його підхопили хвилі оскаженілого моря й понесли од берега в пропасть все далі й далі. Він напружує м'язи усього свого тіла, щоб таки повернутись назад але сила стихії перемагає, несе його ген-туди, де лише чорторії та води холодні... Ніг під собою не чуває. В уяву вгрузла холодна й загадково усмішка Сака. Чому він так довго тримав у своїй руці руку Зімарйова, нервово тис її й довго дивився в запалі висушені очі? Чому й слова поради чи розради не вимовив. Тільки палив цигарку з мундштука янтарю жовтого та плазував очима по його постаті, од голови до ніг, а в них горів вогонь первісної людини.

— Вечора вам доброго, Франце Йосиповичу, — окликнув Зімарйова дзвінчастий, як весняне повітря, голос. Свильований він спинився, а назустріч підійшов Картоплюк. — Добра весна... Як здоров'ячко? Ми покурімо?

— Дякую тобі, юначе. І як це все склалося добре. — Похалцем дістав з кишені листа, подав Картоплюкові — Оце... писулька... Передаси отій дівчині, Морозівні, як повернеться. Не шли поштою, а сам... просто в руки. Дуже вдячний буду тобі, сину. І... прощай, — похалцем, нервово потис руку й скоро ходою пішов далі.

Картоплюк здивовано, навіть розгублено глянув йому вслід. А коли Зімарйов сховався за рогом у вузький провулок — схилювався. — Щоб могло трапитися? Чому не розпитав, куди так поспішив старий? — Хотів бігти слідом, але тільки махнув рукою, подумав. — Завтра... — і теж пішов своєю дорогою.

Гуск весняний вечір, а Зімарйов, крадючись, ішов до своєї конури. Дійшовши не спинився, щоб віддихнутися, поминув, подався попід парканами, згорбившись, місив грязюку ногами, озутими в глибокі чоботи. А коли повернув на дорогу — подався просто в розлогий, вкритий присмерками тихого вечора, степ.

До міста сорок верстов. Тільки б до міста. А там... в рудоуправу, до Люля, розказати йому все. Тільки йому. — А може й він? — блиснула думка, обдала холодом старече тіло. — Може піти до прокурора... Або просто в бупр до Морозівни... селище одходило на захід, а назустріч йому ніч і степ.

Зімарйову здавалося, що перед цим Люлем він, поперше, нічим не завинив. Подруге прокурор, може його затримати, візьмуть на допит і на нім лішиться, до кінця його життя, пляма хочби й одноденного арешту. На нім, людині гуманій — пляма! Просто неприємно буде перед друзями. До Морозівни ж піти, він жахався. Очі вискочать з чола, коли зустрінеться з нею. Адже вона напевне знає, що Зімарйов так чи так, а приклав рук своїх до того, щоб збезчестити, знеславити, зробити її злодійкою, завдати стільки горя й страждань. — Ні, ні. Тільки до Люля.

Іде скорою ходою, відчуває сила якась гонить, підштовхує його, ніби вітер теплий дме в спину. Легко.

...Розповісти все. Він більше не має сили нести на собі тягар злочинств. Довго лежало в ньому, ніби в холодній землі, зерно цього рішення. Довго не сходило. Кілька літ. А прийшла ця весна, розтопила промерзлу душу і зерно зійшло. До рішення цього прийшов Зімарйов, розламавши себе на двоє „я“. І тепер, ідучи відчував, що і душа, і серце, і навіть мозок йому оновилися. Легше нести їх у собі.

Вийшов с яру заселищанського, виніс глини на чорнозем за чобітьми. Груз, а легко йшлося. Старечі пригаслі очі ловили в темряві дорогу, що тепер уже тяглася чистим степом. Прислухався. Не чути, щоб хто їхав, чи йшов. Хотілося, щоб ходи його ніхто не бачив, щоб тільки ніч темна була йому подорожницею.

Так і було. Ішов. Тільки він та вона, ніч тиха, плюскотіла водами весняними по рівчаках придорожніх. Повітря густе, парке й пахуче било йому в обличчя.

Ішов...

Не зчувся, як йому за плечима, наче буря вихорова знявся топіт кінських копитів. Хтось мчав слідом за ним шалено, гикав і, гикання те отдавалося диким жахом у груди Зімарйова. Присів до землі, обернувся, вп'явся очима у пройдений шлях, побачив: горбом просто на нього летів вершник. — Хто! — різнуло в голові — Може гонець з якої шахти пошту править на місто. Може де трапилися катастрофа. Адже тепер не проходить дня, щоб там або там кого не привалило у врубі... кліті обриваються. Та... мало хіба є спішних справ у людей...

Підвівся. пішов далі.

Розбризкуючи навкруги грязюку, кінь ніби жахнувся Зімарйова, одскочив на бік і раптом спинився. Вершник блискавично злетів з нього. То була низенька вертлява людина. Тягнувши за повід коня, він ішов просто на Зімарйова. Дійшовши, спинився. Очі в очі, обличчя в обличчя.

— М-да... Тікаємо? Доноса, значить, несемо...

Холодною млостю обдали Зімарйова ці слова. Він роз-

крив рота, щоб сказати щось Грозі, але так і застиг. Перед ним блиснув нікель бравнінга.

Ударив постріл.

Метнувши вкруг себе, Зімар'юв тихо, тихо почав хилитися і, впавши ниць на дорогу, витягся довгою лозиною ногами до шахти, головою й руками на місто.

За кілька хвилин серце йому перестало битися.

Кінь шаленно мчав назад, розсипаючи степом лопіт к та розбризкуючи навкруги грязюку.

XXII

Сестра жалібниця зникла за дверима, щоб зодягтися і провести Марію до ізолятора немовлят. На самоті Марі зробилося моторошно. Порожня прийомна, пахощі ліків, білі фарби стін, стільців, столів, — все це утворювало в її душі якийсь химерний коловорот, гаму всіх нервових хороб, що є, були й будуть. Вона раптом рванулася, вислизнула в'юном у коридор, повернуло ліворуч і швидко-швидко побігла східцями вниз, юркнула в розчинені двері на двір.

Пробігши між безліччю корпусів, спинилася аж за хвірткою, що виводила з лікарського містечка на комунальні городи. Важко дихала. Тільки тут подумала, що вдіяла погане. Бо ж там пошукуватимуть її, зчинять гвалт, скажуть — втекла. — Але справді: чому вона сховалася сюди? Чому втекла? не хоче бачити дитину? Мати...

Над нею у бризках соняшних промінів грало молоде листя гнучких верб. На вітах їх грала тоскню прелюдію весна. Над городами стояв пахучий червень, а з степу налітав теплий вітер, пестив кінчики білої хустки під Маріїним оборіддям.

Чому втекла?

По місяцю після пологів, по довгих муках, вона вирішила сьогодні хоч одним оком глянути на дитину, пригорнути по матерному до своїх висхлих грудей. І втекла. Та й що з нею взагалі твориться? Так, так... То ж вона видала гроші Обушному й Розмаю. А тепер цілком справедливо несе кару. Вчора вона одержала листа від Тимоша. Пише,

що її виключили з партії, як карний елемент. Так і треба. Хіба після всього цього вона гідна носити звання комуністки... Нестиме заслужену кару терплячо. Ще чотири місяці сидітиме в бупрі, тихо, мовчки. А те, що її пускають саму до міста — просто ласка наглядачки жіночих камер. Вона жінка. Вона так само відчуває материну тугу. Та й поводить себе Марія у бупрі бездоганно, точно виконує всі вимоги тамтешнього режиму.

...Похитуючись, Марія йде назад, до головного корпусу лікарні. Почуває: серце от-от вирветься з грудей або трісне. Вона за кілька хвилин побачить дитину... — Синок у вас вийшов... — так повідомила її сестра ще місяць тому. Синок... чий? Мій... І я так вийшла... батька не маю... не знаю. Хто батько йому? Не мій?... Але ж маці мене любила... вигодувала, на руках виносила... Мати!

Ледве ступаючи, човгала черевиками по східцях на другий поверх. Моторошно пахли ліки. Зійшла й похилилася на перило. Голова йшла обертом, от-от зойкне, упаде й розпластається в коридорі. Чує до неї наближаються кроки дрібної ходи. Розплющила очі: перед нею сестра. На обличчі острах. Зморшки на чолі зійшлися в один довгий рівчачок.

— Куди ж ви поділися, товаришкьо? Я шукаю вас, пошукую, бідкаюся...

— Погано мені сталося, от вийшла на повітря. На хвилину... — відказала Марія.

— Я так й знала. Слабі ви. Та й повітря в нас тут важке. Без привычки скрутить.

Ішли алейкою через старий сад у другий кінець лікарського містечка поруч одна одної. Повернули на доріжку, подалися в напрямі білої будівлі, що горіла на сонці блиском великих вікон.

— Здається вперше побачити... вронила обережно сестра.

— Не пускали. Ледве одпросилася... Наважилась...

— Так. Я й забула. Ви ж не вільні у бупрі, — сторожко говорила сестра. А в голосі їй дзвеніли ласка й любов, біль, туга жіноча. Вона співчувала Марії і щоб затьмарити слово „невільні“, що проти волі зірвалися з її вуст, взяла Марію попід руку. — А воно ж там таке здорове. Сміється

вже і, ніжками дриг-дриг. Ручками володає швидко. Енергійне дитя...

Од слів цих сестриних віяло теплом, нігою. Марія відчула: од грудей їй одлягає холод, пустельна порожнеча зникає, серце сповнюється радістю. Але чуття, сторожке, лякливе, непевне. Химерне чуття. Серце в грудях просто борсається. Адже така зустріч.

Чистий довгий коридор дзвенів од їхньої ходи. З розчинених дверей неслися м'які й ніжні голоси малечі.

Спинилися у просторій кімнаті, уставленій десятком білих маленьких ліжок. Сестра взяла Марію за руки, повела в куток, залитий сонцем, до ліжка, Марія заплющивши очі, ступала вперед. І чомусь так хотілося рванутись, побігти, щоб скоріше або ступнути й провалитися в безодню, одійти невідомо куди. Химерне почуття.

Торкнувшись колінами табуретки, що стояла коло ліжка — Марія спинилась. Не могла розплющити очей. На губах їй зацвіла матерна, повна поривань і гордошів, усмішка. Сестра мовчки одійшла, зникла, а за дверима. Тремтіли вії, бреніли, мов трава, розплющувала очі, наче людина, що роками сиділа в темному підземеллі, боялася — вдарить світло денне — осліпне Марія. Охопили її радість і жах. Якась мішанина почуттів. Тремтіла. Чоловічки танцювали, вертілися і раптом очі застигли двома синіми вуглинами, повіки поколотилися під брівні дуги. Ляк посунувся на лице. Розгубилася. Постать її одубіла. Руки прикіли до залізних перілок ліжка. Заклякли... В очі їй лице дитини розпливається, міниться і перед нею стає на весь зріст усміхнений Кибич... Так... Він... Ніс продовгуватий, гранчастий... Кутки губ запалі, верхня губа ховає під собою нижню й трошки одвисла... Щоки округлі...

Марія безсило опускається на стілець. Плечі їй перемикує дроз, а згодом всю її охоплює невимовне тремтіння. Голова хилиться на бильце ліжка, губи сохнуть, до горла тиснеться гуля болю. Так сидить довго, тонучи в глибіню свого дитинства. Витирає з очей сльози рукавом білого халата, що зодягла при вході в ізолятор, припадає ними до обличчя дитини, а воно дивиться на неї невинними й наїв-

ними очима, усміхається, чує інстинктивно, що вона його мати. Хіба вона розуміє її болі, її всю?

Дитина усміхається перед очима Марії знову стає Кибич.

Взяла на руки ніжно, матерньо притисла до грудей, перший раз погодувала, а на серці було тепло, в тілі лоскотно, торкнулася повноти матерніх почуттів, топилася, наче віск на вогні.

Прощаючись із сестрою за порогом ізолятора, Марія пообіцяла навідуватися щотри дні і пішла між корпусів, опустивши до долу очі. Ішла не знати куди. Голова важка, просто давить на неї всю й так тяжко нести її на плечах.

Гілки дерев ронили на стежку, посипану білим піском, везерунчасті тіні, що вигравали найскладнішими сплетіннями й на лиці Марії, одбивалися на очах то хвилиним затьмаренням то іскрами сонця.

Спіткнулася через корчу дерева і підвела голову. Помітила — йде вона в протилежний бік лікарського містечка. Корпуси вже лишилися далеко позаду. А тут, де тепер стоїть вона, густий парк сплівся вітами берестів, акацій, кленів і дубів. Напроти неї голубий дім парканом високим обнесений, колючим дротом обснований. Обернулася. Ступила кілька кроків і знову спинилася. Вуха її впіймали крик, що вирвався з вікон голубого дому і дико задзвенів у повітрі.

— Га-гей... Ха-ха-ха-ха... бачиш? О! Летять. Он!.. аж онно вони... З наганями... Руки до-о-овгі-і... Чуєте? Вони стріляють... А-а-а-й... — ловили її вуха незрозумілі слова. Але відчула в словах тих дзвенять нотки знайомого їй голоса. Рванулася Марія, підбігла до паркану, припала очима до щілини. Перед нею було розчинене загразоване вікно. Де вона чула той голос? Коли? — Стріляйте... не боюсь... Ось мої груди... Комунари вмирають одверто... ха-ха-ха-ха! — І знову стояло в голові важким каменем запитання. — Чий голос? І що там... Катівня може яка. Але ж... обернулася, щоб глянути, де вона. Той же парк. Ген — корпуси радянської лікарні. А там он вихід через хвіртку на вулицю Ар-

тема... Де чула вона нотки цього голосу? Особливо знайомо звучить „комунари“.

Посунулась далі попід парканом. Ось одхиlena дошка. Просунула голову, побігла очима по стінах, вікнах заготованих, голубого дому. Мить і в очі їй впала жовта вивіска з написом „лікарня для божевільних.“ — А, так... — З розчиненого вікна знову виривалися незрозумілі слова, галас і крики. Це дало можливість Марії ще раз перевірити свою слухову пам'ять. І все ж брєніли знайомі нотки голосу в тих криках. На хвилину задумалася. Потім усміхнулась. — Щодня думаю про них от і здається... Роздратована слухова уява починає сприймати ніколи не чути голоси за знайомі. Так буває завжди... Побігла очима од жовтої вивіски по голубих везерунчастих карнизах до вікна, з якого вилітали крики. Вп'ялася в залізні ґрати. Впіймала лице, вкрите густим чорним волоссям. Воно, протиснуте крізь два пруди, здавалося плякатною головою, одтятою мечем і вивішеною на кам'яній стіні Пейпину або Шанхаю. Повіки заковчено високо, з очей віють холод і жахна смерть. У них загускли передсмертні муки й страждання.

Роззявлений рот Марії раптом зціпився. Очі, що досі розглядали цю картину, як справжній живий плякат, наповнили лице ляком, туманом, полізли з орбіт. Почувала — обличчя їй перекошилося, щоки, губи затремтіли, мов перед приступом божевілля.

— Ой! — вирвалося їй і миттю її долоня упала на рот. Пальці вгрузли в лице. — Він?... — І знову припала очима до ґрат. Тепер там уже висіло дві голови. — Вони?..

Потьмарилася голова, мізок танув, перетворювався в туман. Галюцинація. Здається, вона тільки що думала про них, от і з'явилися два привиди, витворені хорою уявою. — Ні... де б... чого б вони сюди потрапили, — засполювала себе Марія. — Чого б у божевільню здорові люди потрапили... Ні... ні.., вони?.. Так, так... вона ж їм видала касу. Так. Вона.. десь... де тепер вона? Далеко... в степу... на шахті... Скоро піде до них... Там десь житиме... Піде з синком маленьким на руках,..

Ой у полі три доріженьки різно

Та ходив козак та й до дівчини пізно, --

заспівала раптом Марія тихо, тихо. Чула вона од матері цю пісню і сподобала дуже її. Потім чула од дівчат на шахті.

Ха-ха-ха-ха... На демонстрації співають! Чуєте? Стріляють і співають... ха-ха-ха-ха.

Мов зі сну глибокого прокинулася од слів цих Марія. — Я співала? Що це? Хвилеве божевілля? Наближається може... — Кинулася од паркану на стежку і, не чуючи ніг під собою, біжить поміж корпусів! Тікає. Чує за нею женеться божевільний сміх, а в ньому звучать знайомі нотки голосу, що вона його чула десь давно, давно.

XXIII

З моря тягла пахуча липнева теплота. На бульварі Фельдмана людей щохвилини більшало. Гомін зростав. Деревя вже шуміли по вечірньому і слали через вулицю до готелю „Лондон“ довгі кучеряві тіні.

Саме тепер Люль повертався з Австрійського пляжу. Пройшовши розкидану Портову вулицю, він повернув ліворуч і, ледве ступаючи, поплівся на гору. Хоч і довго він плескався у важких хвилях моря, довго лежав на піску в тіні полотняно-смужастої кабінки, та не прийшов до спокою. Навіть надзвичайна веселість Марг, її цілодений сміх не могли одвернути його думки од тієї справи. Лист, що сьогодні ранком прибув спішною поштою, вибив Люля з курортної колії, наче вихор зніс із нього спокій, безтурботність, забуття буденних справ. Уверх дном повернув усі його пляни. Ідучи, Люль вже погоджувався на те, що написати чи сказати йому про ту справу партійний комітет мусив. Але ж не в такий грізний спосіб, не тоді, коли партієць перший раз по революції, що вщент зруйнувала йому здоров'я, розсмикала нерви, поїхав лікуватися. Партія ж відрядила Люля відремонтувати розхитані нерви, поправити здоров'я, щоб він мав змогу працювати напруженіш, кипіти не википаючи. Навіщо цей тон? Чому так грізно, крикливо пишуть?

Слабе Люлеве серце давало себе знати: йдучи нагору, він часто спинявся, глибоко віддихувався. Капці ледве пересувались по розпалених бруківках, біла сорочка-майка липла до спини. Лице під тінню широкополого солом'яного бриля, купленого на пляжі з рук якогось парубійки селянського походження, надавало Люлеві дуже вже вайлуватого вигляду.

Пройшовши бульваром, він згодом вибрався на другий поверх готелю і, не спиняючись, вийшов на балькон, що, вилетівши з кімнати крізь скляні двері, повис ніби урвище. Тихо сів у плетене з шелуги на білопофарбоване крісло. Очі торкнулися портових споруд, що здалеку здавались краплинами, ковзнулись по морю хвилястому й пахучому. Крадькома витяг із кишені листа. Йому дуже не хотілося, щоб про цей папірець, що з нерівно написаних рядків так одверто сипав на нього обвинувачення, знала його тиха, але вражлива Марг. І потім, він теж воліє хоч на місяць потонути в забутті, ні про що не думати, „пожити для себе“, як каже філософічно Марг. Та чому і ні. Адже він має за своїми плечима десять років підпільної напруженої праці. Ось уже біля десяти одкритої, тяжкої. Пройшов майже усі fronti громадянської війни.

П'ять років на господарському посту. Відроджував двадцять шахт. Дні й ночі в напрузі. Тепер республіка дихає рівніше. Чого б уже і йому рівніше не дихати. Тим більше, що власного, особистого життя до цього літа він і не нюхав. А в ньому ж стільки красивого й теплого, ще більше спокусливого. Та... старі дуби не бояться бур, а тим більше легеньких вітерців, що, пролітаючи, пестять їхне гілля, цілують листя, ласкають огрубілу й потріскану кору. Він спокійний. Його вже ніколи не зламають найспокусливіші речі. Просто захотілося трошки затишку. Після великого шторму і море шукає відпочинку, на день-два стишується. І вода перевтомлюється. А він—жива істота, м'язи, м'ясо, кістки, нерви... Двадцять років шторму, а всього має щось близько сорока. Літа вже позначились йому на лиці тонкими зморшками, поклали на чоло суворий відтиск бур. Хочеться, щоб розправилися зморшки, розпливлися в річці

спокою, хоч на годину, щоб подобрішали очі строгі і впала з чола похмур. Хай лучче про лист Марг не буде знати. Всього ж тільки два місяці, як одружилися вони і втягати її в ці справи, щоб і вона разом з ним нервувалася не варт.

Закинувши ногу на ногу та за звичкою запаливши цигарку, Люль ще раз глянув на конверта.— Два дні, як вийшло з Донбасу,—подумав чомусь, нібі дата відіграла тут вирішальну роль чи що. Розгорнув густо списаних два аркушики і знову почав перечитувати, але читав уже більш уважно. Вії час-од-часу аж бреніли над очима. Знову як і ранком, його охопило тремтіння.

...ти допустився грубої політичної помилки, здавши в оренду шахту. І не тому, що здав—на це в тебе є формальне виправдання.—а тому: кому здав. Більше того, цю помилку ти вперто, без жодних застережень поглиблюєш. Твою доповідну записку читали майже всі члени партійного комітету. Всі дивуються: як ти міг усього цього допуститися. Адже ти проповідуєш і захищаєш якийсь артільний соціалізм (!) чи то комунізм (!) Твоя доповідь не що інше, як п'ятформа найзавзятіших анархістів, навіть не анархокомуністів, а анархо-власників. Твоя ідея участі робітників у прибутках артільних шахт, щоб зацікавити їх підвищувати видобуток вугля, припускання процентних винагород од прибутків спеціалістам—це ж вирощування лихварства, капіталістиків найгіршого гатунку, здиричників, рвачів. Адже так. Твердження про те, що задача в оренду половини шахт рудоуправи поставить ясніше і чіткіше питання—хто кого, поставить робітників лицем до лица клясового ворога, що поверне їм загублені вже революційні перспективи—просто дитяча вигадка, при чому схоплена якщо не в анархістів, то в інших ворогів нашої партії. Виходить, що й ти тої думки, ніби революційні чуття робітництва притамувалися. Взагалі, твоя доповідь це якийсь отруйний венігрет. З неї видно твоє повне сповзання з клясових позицій у якусь страшну багнюку...

Далі не читав. Голова опомрачіла. Сповзання з клясових позицій... отруйний венігрет. Його доповідь п'ятформа

анархістів... Це він? Значить платформа контрреволюційних елементів, що є в робітничій клясі? Адже він читав деяким робітникам і ті погодилися. На артільний шахті Панас Дебелий аж вхопився за цю доповідь... Це він, Люль, що береже, мов очей власних, клясових принципів у всій своїй роботі вже протягом двадцяти років? Це він... А невиконання програми видобутку вугля це що ж—революція чи контрреволюція? І раз контрреволюція, значить треба виконати в який би там не було спосіб, артільний чи не артільний. Вугля немає—заводи стоять. Так це що, революція чи контрреволюція? Контрреволюція! Вугіль дати в який завгодно спосіб—революція.

— Йолопи! Люди з курячими мізками... Заводи стоять... Наші-ж... соціалістичного сектора заводи... Вугля просять. Не дати—контрреволюція! Чи подумали над цим спершу, ніж писати отаку писульку. Йолопи. Навчилися політиканствувати, а діла клясової політики, загально-державної в усьому тому ні на копійку. З якої ж вони дзвіниці споглядають життя і поступ? Не розуміють, що сьогодні—організація артілі теж революція. Ха! Написали... Дуралей!—аж зойкнув Люль і вхопив обома руками листа з наміром розшматувати його. Але відчув: над ним миттю простяглися руки, вхопили його нижче ліктів.

— Даньо... що ти?—чотири руки застигли в повітрі—що це, Даньо?—продзвенів тривожно над його головою голос Марг.—Лист... Від кого?

— Це... від приятелів. Друзі з Донбасу пишуть...

Що пишуть? Дай почитаю. Новини які там?—І Марг стала поруч нього, спершись на перила балькону.—Дай...

Люль завагався.

— Лист про справи... нічого інтересного. Просто...

— Але ж я можу прочитати? Думаю секретної постанови політбюра там не описано?—тримаючи довгими тонкими пальцями за крайок конверта, говорила Марг.

— Чепухою голову морочити... Навіщо.

— Даню... я запідозрюю... Цей лист...—випустила кінчик конверта з пальців, рука обвисла просто додолу, очі вбрали в себе зніяковіле і повне вагання Люлеве лице.—Од жен-

щини? Ти так і скажи. Навіщо ж ховати. Коханка в тебе є...

— Марг!

— А чому ж не хочеш, щоб я почитала? Чому? Ясно, що лист од жінщини.

— Мене заподірюєш? Я коханець?

— Так! І це дуже нечесно. А крім цього, ти боягуз... ховаєшся з коханням..

Ще хвилину вагався Люль. Але не дати листа, значить посяти в Марг невіру до себе. Дати—зневажити себе. І потім, як тихо зайшла вона в кімнату. Дуже тихо. Що діяти? Мить і він мовчки подав їй листа.

Метнувшись вітром, Марг миттю винесла на балькон з кімнати ще одно плетене крісло, поставила поруч Люлевого й почала голосно читати.

Лист в її вустах звучав ще сильніше, як то здавалося Люлеві, звучав саркастично, глузливо. А високо повчальний тон його ставив Люля в дуже неприємне становище. Він почував себе учнем першої групи, що саме слухає повчання вчителя за недобру поведінку. Марг читала. Акцентувала вона на словах, що найбільше вражали його, найбільючіше дошкуляли. Аж холод гасав поза спиною. Люль не чув ні лагідного шуму дерев, що плавав над бульваром Фельдмана, ні голосів галасливої Одеси, що вже вся висунула з кам'яних стін будинків показати себе морю, ні гами що знімалася над портом, перемішана з чіткими вигуками: майна! віра! майна! віра! Він зосередив весь слух на тонкому голосі своєї дружини, просто ковтав вичитувані з листа слова, мов розпалені камінці.

Дочитавши, Марг здивовано подивилася в спохмуріле Люлеве лице.

— І чого ж ти, Даньо, посумнів?—спитала вона.—Подумаєш! Є з-за чого в тугу вдаватися.

— Я теж так думаю. Але я ще думаю, що цей лист чепуха. І тобі б не треба було його читати.

— Чому ти так думаєш?

— Просто... ділова, суха справа.

— Та й то правда, але я гадаю...—вона ніби просячи дозволу, глянула на Люля. В очах їй вогнем горіла образа.

— Що ти гадаєш? Кажі...

Марг згорнула листа, обережно вклала його в конверт і так само обережно, з вишуканою урочистістю подала до рук мужа.

— Я гадаю, що цей лист нахабство, якщо не більше з їхнього боку,—і вихопилася з плетеного крісла. На лиці—чи то готування до полеміки чи до мудрого вислову.—І от,—казала Марг далі,—людина, що написала тобі оцього листа, на мою думку, дуже обмеженого розуму. Адже твої дії центр схвалив? Тоді постанову Раднаркому про утворення організації Промвугіль треба теж кваліфікувати, як поступку якомусь там клясовому ворогові, хоч, даруй мені, я в тих клясах нічого не розумію, і вважаю... Раднарком схвалив, а виходить анархізм... Чи так, Даньо?

Люль мотнув головою. Тепер він згадав, що й справді є така постанова. Глянув очима, повними одвертости й захоплення, в лице Марг. Справді, яка вона пам'ятлива. Він про це й не подумав. Адже там люди далеко глибшої клясової упередливости. Це так. І вони схвалили постанову про можливість здавання в оренду нерентабельних шахт. Правда, в постанові одверто не сказано, з якою метою. Основне настановлення там економічне. Та ж ми, більшовики, ніколи не одкидали політики од жодного явища. З тієї постанови само собою випливає ясне політичне настановлення: поставити робітника віч-на-віч перед ворогом. Марг! — скрикнув Люль і вихопився з крісла, підскочив до неї.—Ти... ну, просто здивувала мене. Ти нагадала про цю постанову. Я дивуюся з твоєї проникливости. Це ж така гармата для захисту моїх позицій, Марг...

— А як на мене, то не має з чого, Даньо, дивуватися. Тебе дивує, а мені весь цей лист видається звичайною склокою, що її хочуть утворити навкруги тебе. Ясно ясншого. І я ще гадаю, що ти повинен... ну, показати себе. Не дадися на глум. Партія поставила тебе на господарський пост... і на витівки людей, яким, власне, немає чого робити, крім писання всяких там тез, постанов та листів, не треба зважати. Хіба не ясно, що вони од безділля дошукуються в тебе цих самих... клясових викривлень,—говорила она піднесе-

сеним тоном. І спинившись лише на мить передихнути, глянула в небо.—Який анархізм? Що значить словзання з клясових позицій. Просто смикають. Притамовують здоровий глузд. Адже всі оті люди, що в них вбачають клясових ворогів, всі вони працюють на державу. Вони безсилі, дрібні і цілком лойяльні до влади, примирилися. Тепер вони цілком радянські, збагачують державу, дають їй цінності... значить вони теж будують соціалізм.—Обернулася до Люля підступила, поклала на плече руку.—Знаєш, я б просто не зважала на цього листа і все. Тепер ти відпочиваєш.

Люль не вірив власним вухам, не вірив, що все це він чує од ніжної й наївної Марг, од людини, що перш за все вважає себе за жінчину, а решту справ за речі другорядні, скучні й сухі. Блимав очима, водив ними навкруги себе, заглиблювався кудись думками. Але факт лишався фактом: говорила Марг.

Коли ж з моря до порту підступив свіжий вечір, а на маяку зійшов червоною зорею лихтар, Люль ішов поруч неї східцями вниз. На порозі штучного тропічного саду, оточеного з усіх боків стінами готелю, їх зустріло бумкання піяніна та дзвін двох мандолін. Сіли за столиком у затишному віддаленому кутку. Люль мовчав. Відчував, що в глибині душі йому й досі лежить якийсь гнітючий намул.

До столика підійшов офіціант і, шохвилини вклоняючись, приймав замовлення Марг на вечерю.

— Чи ці люди позбудуться рабських звичок?—ніби сам себе спитав Люль, коли офіціант зник у дверях готелю.— Вічні раби...

— Ти, Даньо, сьогодні в недоброму настрої, якийсь чудний, знерівноважений. Нервуєшся цілий день. Адже його життя залежить од тебе, мене, он тих багатьох, що сидять. Він раб життя, як і ти, як і я...

Порт щодня приймає чужоземні пароплави і висипає з них на гарячий берег республіки сотні матросів. Зголоднілі за місяці життя на воді, сумовиті вечорами й ночами гасають вони містом Нової Землі. Люль і Марг мали й сьогодні нагоду милуватися з старшин корабельних команд чужоземних пароплавів. Сиділи вони поза столиками, пили

каву і палили люльки. Он офіцер італієць. Сидячи в колі якихось місцевих купців, він ламаною руською мовою розповідає їм пригоди останнього рейсу. Його очі повні несподіванок, як і море, але хитрі, снують поміж столиків, плигають з лиця на лице людей повітря, що з великою гордістю носять ім'я одеситів і й одеситок.

Поведінка італійця дразнила Люля. Він намагався не дивитися на нього. Але голосна розмова врізалася йому в вуха й примушувала слухати себе. Чудно. Перші дні ці люди—італійці, греки, французи—в галунах, в блискучих гудзиках здавалися йому оперетковими героями. Їхня неврівноваженість, вертлявість і галасливість під блиском електрики ще більше підкреслювала цю Люлеву думку. Огида спершу брала над ним верх. А потім звук.

— Чудно. Дуже чудне це місто. Тут сходяться люди двох світів. Сидять поруч, п'ють каву. Дивляться один на одного. Розмовляють тихо, мирно. Люди двох світів...

— А й справді цікавий збіг—вороги—друзі. Оригінальні, я гадаю, почуття і в тих і в тих. Каламбурні,—сказала Марг і чомусь раптом перевела розмову на те, що сьогодні оркестра грає лучче, ніж учора, і що грек (таке ім'я носить мешканець Одеси, людина повітря, постійний одвідувач всіх кафе міста)—далеко краще вторить оркестрі своїм барвистим свистом, аніж учора. Змовкла. Голова її метнулася в бік, очі вгрузли в постать, що спинилась на порозі.—Між іншим, Даньку, я забула тебе попередити: сьогодні до Одеси прибув Петро Гаврилович... теж відпочивати.

Люль насторожився. Лице йому ще більше посмутніло. Цінуючи Тинду, як інженера, Люль ненавидів його всіма клітинами свого ества, як людину. Не любив його улесливості, поміркованості, холодного реагування на найгероїчніші прояви робітників. Люль бачив, що, в цій людині сидить або ханжа або вовк в овечій богомільній шкурі, та щоб зрентися раз і назавжди зустрічів з ним, не мав ніяких підстав.

— Ти могла б і не говорити про це Марг. Що я маю з ним спільного. Фанатик релігійний... святоша якийсь. Ідіот...

— Даньо, не смій... Ну, ти там ненавидиш його. Але ж чемним до нього ти мусиш бути. Це навіть твій службовий обов'язок. Я вже не говорю про людяний... — відказала повчально Марг і знову звела очі на двері, де ще й досі стояв Тинда. Помітила—його погляд упав на офіцера італійця, брови зійшлися, ліве око примружилось. Той кивнув йому головою і Тинда, одірвавши від офіцера очі, знову блукав ними поміж столиків.—Повертаючись з пляжу, я зустрілася з ним на портовій. Не ловко ж — драстуйте і прощайте. Попросила одвідати нас,—говорила Люлеві Марг, а потім обернула лице до дверей і тихо гукнула —Петре Гавриловичу.

Стиснувши руки Марг та Люлеві, Тинда вмовився на стільці і, як завжди закам'янів. Розмова не клеїлась. Люль намагався довідатися, що тепер діється в Донбасі, та одержував відповіді загальні, сухі й короткі.

Вечеряли цього вечора Люль і Марг довше, як завжди. Цьому було дві причини: підвищений настрій Марг, і пляшка токайського вина, випита з нагоди приїзду Тинди. А, прокинувшись другого ранку, замість дружини в ліжку Люль знайшов на столику писульку;

„ДАНЬО“1

Прокинулась рано голова болить. Знову приплив крові. Хотіла збудити тебе, але ти так солодко спиш, така ніжна усмішка лежить тобі на вустах і не посміла такий прекрасний сон перебивати. Тим більше — після вчорашніх нервувань. Пішла на пляж освіжитись в морі, щоб стати здоровою. Вода одтягне кров. Скоро повернуся. Снідати- мемо разом. Марг.

Поклав папірця на стіл. Знизив плечима.

— Химерно. Чому—поснідаємо разом. А хіба досі різно снідали?

Нерухомо посидівши в плетеному кріслі. він дійшов висновку, що Марг, пишучи писульку, просто спішила. Потягся, вхопився з крісла. За старою, набутою ще в казематі царської в'язниці, звичкою, він зробив кілька гімнастичних вправ, взяв рушника і все до умивання, вийшов із

кімнати. А коли повернувся, застав у кімнаті й Марг. Сто-
ячи біля вікна, вона була трошки схвильована.

— Що тобі?

— Нічого, Даньо... Просто—не доспала...

По сніданку трамвай ніс їх за місто на Ланжеронський
пляж. Люль дивився, як проскакували повз них будинки,
скверики, провулки, граючи різнокольоровими фарбами в
проміннях гарячого вранішнього сонця. Мовчав, і Марг мов-
чала. Сьогоднішнє її побачення з офіцером італійцем, а фак-
тично французом, компаньйоном барона фон-Беллі (членом
акційного товариства „Український Вугіль“, що недавно
утворилося в Парижі), одержання від нього грошей і пе-
редача їх Тинді—все це було таке неймовірно складне. І
все ж завдання Тинді вона виконала. Але ще й тепер хви-
люється. Чому? Адже Люль не абияка запона. За ним схо-
ватися можна на випадок якоїсь неприємности. А що, коли
ні? Що коли він дізнається про все це?—мигали блиска-
вицями в голові їй думки. Тремтіла. Боязко одхилялася
од Люля.

Трамвай йшов з гори швидко.

Від легкого вітру море барашковіло. Вода була теп-
ла—припливала з лиману. Сидячи на береговому пагорбку,
Люль милувався з морського краєвиду, стежив за хвилями,
що, здоганяючи одна одну, бігли до берега, і з шумом роз-
бивалися об уламки скель, перескакували через них на бе-
рег і, втікаючи поміж щілин каменів у море, тягли за собою
й пісок.

Чомусь здалося, що сьогодні й він маленький уламок
великої скелі, безпорадний проти сили життєвого моря.
Налетить хвиля, підміє ґрунт і потягне його за собою, щоб
сховати у водах моря назавжди.

На хвилях гойдалося сонце, вигравало золотим бли-
ском.

З пляжу до нього йшла Марг.

XXIV

Сіра смуга зап'яла вікно, в яке вже заглядала осінь.

Понахилившись над столом, люди сиділи мовчазно, чу-

хали потилиці, скребли підборіддя. З грудей їм час-од-часу виривалися глибокі віддихи. На лицях, в очах усім лежав відбиток пригнічености, безвихідности, власне, вихід був, але ризикувати, віддатися на „може що й вийде“ Чалий не хотів. Тим більше, що не всі члени осередку були переконані в правдивості Печерициних Тимошевих тверджень.

І сьогодні вже третій вечір сидить весь осередок, а до будь-якого висновку ніяк не може дійти. Лист Люля з припискою секретаря партійного комітету „дотриматися найжорстокішої демократії“ зовсім збив з пантелику всіх, зруйнував пляни. Проте, виходу з становища треба шукати. Одтягати перевибори правління далі не можна було. Адже той галас, що його зняв партосередок, завдав і партійному комітетові і рудоуправі великого клопоту. Вже навіть газети почали шуміти. І тепер зірватися — просто жах.

„...ясно.: переобрати треба. А якщо ж факти, подані вам не підтвердяться і загальні збори артільних одкинуть їх ми вважатимемо весь цей галас за склоку, за невміння керувати масою і змушені будемо поставити осередок під сумнів “—пише Люль, і далі:—.....більше того, доведеться зробити політичний, а значить і організаційний висновок. Бо ясно, ви плентаєтеся у хвості двох-трьох бузотьорів, рвачів, здеклясованих людей, що дезорганізують виробництво, не розуміють і не хочуть розуміти ролі робітництва, як організатора всіх ділянок державного й виробничого життя. Такий напружений час. Вугля, якнайбільше вугля треба дати, а ви б'єтеся за портфелі... І я боюся, що ви підпали під анархічні настрої декого з маси, стали виразниками їхніх прагнень, ідеологами й керівниками підриву відобутку вугля. Адже ви, не порадившись ні з ким, проголосили на артільній шахті страйк, керувати взялися ним і провалилися... А так можна докотитися аж до контрреволюції. Що значить зривати видобуток вугля, коли кожен фунт його вартий фунта золота, життя багатьох людей. Тепер вугіль вождь! Найсильніший, найстійкіший революціонер! Бо він виводить країну з руйницької смуги, що охопила

найширші простори республіки. Вугіль диктує... Ви повинні зрозуміти це!"

А над кімнатою і людьми, що сиділи в ній, були гегемоном розгубленість, розпач, безпорадність. Чалий і той опустили руки, запитливо і благально заглядав у вічі то Печериці, то Тимошу. Відомо ж бо, що збори одкинуть їхню пропозицію. З партійного комітету його сьогодні повідомили телефоном, що в куспромспілку подано заяву-протест проти перевиборів з чотиристами підписами членів артілі. І лише тридцять не підписалися. Лише тридцять...

Кидався Чалий думками в усі боки. Переоцінював усю попередню свою роботу і почував, що тепер він ненавидить Печерицю, Тимоша і он тих сімьох, що протягом літа ріжними шляхами, геть аж до погроз на адресу Держивані, таки впхнув у артіль. Адже всім їм було дано чітке й ясне завдання: готувати масу, головно привернути селюків на бік осередку. А тепер... Що вийшло. Чотириста підписів під заявою? І тільки тридцять за нас? Ну, хай би двіста. Тоді ясно, частина консервативна, політично відстала, залякана. А так—хто повірить, що чотириста боляться п'ятьох. Хто повірить?

Напруга доходила вершин. Тиха мовчазність давила їх, стіни, здавалося, сходяться, не вистачає повітря дихати й тому дихали всі швидко, ніби намагаючись один в одного перехопити те повітря, ковтнути більше.

— Що ж робити? — придушено прозвучав Печерицин голос, а очі вп'ялися в Чалого.— Доки ж це буде? Мука якась...

Той розвів руками.

— Не знаю... — Докірливо обвів товаришів померклим поглядом. — Думайте! — вирвалося йому з грудей зойкне і страшне. Здалося, що Сталін у рямці на стіні ворухнувся, а на чолі йому поглибшали зморшки, кутки губ стислися, брови посунулися на очі, спохмуріли.— Та думайте головами... Не чухайте потилиць! Навчилися? Хіба вас революція не чухала, га? Потилицями думаете? Оцими котьолками треба! — постукав Чалий себе пальцем у чоло, одірвася од столу, пішов кімнатою.

Руки за спиною одна в одну вчепилися, постать худа й низенька, згорбилася, голова втяглася в плечі, наче хотіла вся сховатися в тулубі його фігури. Очі гасали по обличчях, свердлили їх.

Печериця не витримав, одійшов до вікна і, заплющивши очі, похилився на бокову лутку. Минали довгі хвилини без вороття одходили в історію героїчної доби. А тут сиділи люди і думали. Думали й сиділи.

Чалому терпець увірвався. Він підскочив до столу, глянув всім у вічі.

— Що ж... Га!

Кімната мовчала, як морг, як могильник, по якому розкидано мертвяки.

І от вони посхилювані, застигли, холодні сидять на стільцях з похнюпленими головами і на тверде, разуче „що ж... га?“... навіть не ворухнулися.

— Мовчите?

І знову морг. І знову мертвяки.

Чалий кидається до вікна, вчеплюється пальцями в Печерицині плечі, одтягає, обертає лицем до лица:

— Ти... І ти мовчиш?... Ну?

Печериця б'є руками об поли:

— Провал...

— Провал? Як же? Ти... А ти мені що казав тиждень тому. Пригадуєш? Ти ж точив мене, мов червяк той, зиму й літо. Ходив щодня в раду і їв, гриз мені голову: шахту віддали в руки ворогам! Клясове чуття і лінію загубили в гонитві за вуглем! Це ж ти так говорив... Твої слова? Чи може забув? Мовчиш...—Очі в лица.—Мовчите...Комуністи,—і знову до Печериці.—А тиждень тому, ти ж казав мені отут, за цим же столом що ви,—показав рукою в мертву аудиторію,—підготували ґрунт. Де ж той ґрунт? Немає. Зник, утік з-під наших ніг... і ми тонемо... Навкруги насстоять Тинди, сміються, цілий натовп з ним, а ми тонемо...

— Але хто знав... хто гадав... ми знову помилилися. Нас спровоковано...—ледве видавив Печериця.

Лице Чалому од слів цих покривилося. З очей бризнула лють, він тремтів увесь.

— Спровоковано? Де ж ті твої кожушанники, селюки, що ти приводив їх до мене й казав—оце представники маси, вони хочуть перевиборів... Де, га?.. Чи не гадаєш ти часом, що провокатором є ніхто інший, як Печериця... Ті! Ясно... Тепер видно, чого ти... Тепер... що? Мене на холодне посадили? Виходить так, що користуючись з довір'я партії, ми тут шкідникуємо? Дезорганізуємо шахту? Зменшуємо видобуток вугля? Контрреволюцію творимо? Чуєш... Чуйте всі, ми контрреволюціонери! Хочемо ми того, чи не хочемо, а об'єктивно це так. Ми ж нацькували на себе всю шахту. Нас, порозстрілювати..

Хомо! Що ти?—вихопився раптом Тиміш.—З глузду зійшов. Що ти брешеш на себе. На що це похоже. Хіба це по партійному?..

Чалий закусив губу. Мізок шалено перебирав усе сказане ним і тепер він просто жахався деяких власних слів. Почував—серце скніє і в'ялить голова.

— І хто б подумав... хто б гадав...—бідкався Печериця.— Вам... треба було думати...—цідів крізь зуби Чалий.

— І тобі... в першу чергу... керівник організації...—кинув Тиміш.

— Так! І мені. Я думав. А в твоїй голові, Тимоше, сидить Морозівна. Ти більше думав про неї. А тепер—що виходить? Друга авантюрка? Тільки вже не Морозівнина, а наша...—одійшов од Печериці.—Мій останній вам наказ: до завтрашнього вечора виявити, хто спровокував нас. По врубках понюхати треба... Чуєте? Тільки до завтра..

І, ворухнулися, — аудиторія ожила. Повставали всі, не дивилися один одному у вічі, Соромно було.

Розходилися.

Лише Печериця стояв із заплющеними очима, похилений на бокову лутку вікна.

XXV.

Боязко озираючись навкруги, Марія пройшла лікарське містечко, парк, що на верхів'ях узявся вже позолоттю, поминула ізолятор немовлят і знову спинилася під парканом проти голубого дому—лікарні для божевільних. Скільки разів вона вже приходила сюди, скільки часу простояла, не

зводячи очей з вікна, і все ж не наважувалася зайти в цей, повний страждань і мук людських, будинок. За кілька тижнів вона має кинути бупру, а значить і це місто. Невідомо ще, куди вона поїде, де спиниться, але добре відомо те, що поїде. І коли тепер не довідається, чи то ж справді вони, і як сюди потрапили, то потім напевне ніколи не довідається.

Сонце давно вже на осінь повернуло ходить небом що день, то нижче.

А літо... Ой, те літо! Змучило воно Марію до краю, висало кров, висушило шкіру їй на обличчі. Здається, якби вітер колючий подув, зняв би її з кісток, поніс би, і тонку прозору нап'яв би на кущ придоріжній шепшини або бур'яну. Шохвилини чекає—от-от лусне серце і вона назавжди попрощається з життям. Може це вже й сталося б, та сла-соби Тимкові листами повними завзяття підбадьорює. Правда, його вже обвинуватили за зв'язок з карним елементом і він ось уже кілька місяців не написав їй ні слова. Перечитує Морозівна старі його листи і відчуває: вони на неї впливають, ніби якісь дуже цілющі ліки.

Ще хвилину постоявши біля паркану, вона раптом рушила, дійшла високої фіртки, що напроти дверей голубого дому. Ідучи відчувала приплив чи то жаху чи то хвороби нервів. Та вона йшла просто в двері.

В коридорі натрапила на віконце з написом „вартовий ікар“.

А коли увійшла у вузьку кімнату і боязко присіла на табурет, до неї підійшов ще молодий, високий у білому халаті, з очима теплими й привітною усмішкою на вустах, мужчина.

— Оце перед вами й є вартовий лікар. Чим можу прислужитися. Кажіть, прошу...

Хвилюючись Марія розказувала по що прийшла, а лікар уважно слухав, дивився пильно їй в очі, інколи переривав оповідання і просив повторити розказане. Раптом над дверима вибухнув дрібним дзеленкотінням електричний дзвінок. Лікар схопився з стільця і широкі кроки миттю винесли його за двері. Марія лишилася одна з застиглою незакінче-

ною фразою на вустах. Була нестерпна тиша. Ставало мото-рошно. Адже тут, крім неї та лікаря, кроки ходи якого вже розтали десь у глибині коридору—люди іншого світу. Живуть вони і не знають того. Химерний світ. Якесь осібне безпам'ятне в ньому життя.

Спиною Марії повзе холодний дроз і вона намагається одірвати розбуркану уяву од цієї дійсноти, перенестись думкою хочби на хвилину в ізолятор немовлят, хочби в бупривську тиху й затишну кімнату, що в ній вона живе ось уже мало не рік:

Незабаром лікар повернувся.

Сівши на табуреті, він почав свою розповідь так.

— Довга історія, товаришко, і що в цьому є для нас нового, то це те, що ми й досі не знаємо призвищ тих людей—хто вони, що вони. Та коли вже вас так дуже кортить—прошу... Шкода, що ви часу зникнення своїх товаришів не пам'ятаєте. З вашого оповідання видно, що вони зникли місяцем раніше того, як потрапили до лікарні. Голодна людина найбільше може прожити тиждень-півтора. Отже, цей момент уже спростовує ті припущення, що ви робите. Очевидно, це зовсім інші люди. Та коли вас так цікавить...прошу... Головний лікар викликав мене до лікарні і наказав негайно виїхати в район селищ, що лежать межі шахтами колишнього барона фон-Беллі. Там, бачите, появились скажені собаки і перекусали багато людей, особливо дітвори. Сказ діє дуже швидко і кожна хвилина була дорога. Вирядивши санітарний загін, я того ж дня відбув слідом за ним. Потяг викинув мене на заюшений осінньою слякіттю перон маленької станції. І тільки я простягся до дверей, як мені назустріч вийшла людина середніх років.

— Ви лікар?—питає.—Так,—відказує,—а що?—Я вас повезу в селище. Мене рада прислала,—і повів мене коридором на візницьке стійло. На возі в нього—я спостеріг—лежало двоє вкритих рядниною з лицами чорними, як земля. В очах їм уже грало тихе божевілля. В кутках губ загускла сукровиця, а самі губи кривилися на незвичайний сміх. Я накинувся на візницю. Справді бо, покусаних людей і очевидно за тиждень або й два до того, хтось розпорядився везти назу-

стріч лікареві. Адже три—чотири години тут уже одна мільйонна секунди, рівняючи до того, що вже втрачено.

— Так їх собаки покусали?—скрикнула Марія.—Скажені—і змовкла.

Лікар глянув на неї, хвилину не зводив очей з її лица, що чаїлося в напрузі й чеканні.

— Але...—перевівши дихання, продовжував лікар,—зніжковівши з моєї нестриманости й гарячковости, візник розповів мені ціле оповідання про цих людей, щоб довести, що він, хоч і винен, завдавши мені клопоту поратися з ними, та з людяности підібрав їх. Лежали край глухої дороги, якою, він їхав на станцію, навпростець, щоб скоротити путь.—Їду,—каже,—чую, регоче хтось у ярку. А потім, як закричить, благає порятунку. Спинив я коненят, вискочив на горбок, гульк—лежать двоє, ворочаються. Підходжу ближче, драстуйте, кажу, люди добрі. А вони давай реготати, й показують руками в степ, верзуть щось про глибоку шахту, про холодну воду, про стрілянину. Чудні якісь люди, товаришу лікарє. Побиті, подряпані, рани на плечах, тіла в крові, їх, мабуть, хтось пограбував, а пручалися, то й побив. Багато тут шушвалі всякої бандитської ходить. А вони видно шахтарі або що. Подумав я—не взяти, то й дуба дадуть там у степу. Така ж думка—я ж по лікаря їду, може він їм що й pomoже. Шкода мені стало їх, товаришу лікарє, все ж люди, та ще й живі...

Павза. Довга тягуча павза. Марія дихала глибоко й важко, а лікар дивився у вікно, мружив очі, ніби щось пригадуючи,

— І що ж далі?—не стрималась Марія.

— Далі я візникові не докоряв. Оглянув на швидку руч хорих, одному плече було прострілене, а другому шия. Кістки ніг і рук пом'яті, шкіра на пальцях рук і колінах позлазила. Очевидно, були потрапили у вироблену шахту і довго там лазали... І обом їм від струсу мізків та перспектив смерті, хвилювань—тихе божевілля. Така була моя діагноза. Отак і потрапили вони в цю лікарню...

— Значить це Обушний і Розмай?

— Не знаю. Повернувшись за тиждень до міста, я взнав

що хорим дуже погіршало. Документів—хто вони—ніяких не знайдено.

Марія перевела дихання і, щоб не вибухнути зойкним плачем, закусила до крові нижню губу. Лише в очах їй мерехтіла постать лікарева.

— І як їм... видужають?

— Мало надії,—відповів той, а в голосі йому—це добре вчула Марія—продзвеніли нотки жалю, що, очевидно, лежить важким каменем в глибині цієї м'якої істоти, людини, що, видно, до самозабуття любить свою працю, радується з її добрих наслідків і сумує, коли їх немає.— Медицина, бачите, наука з хаоском. Не точна. І я, кажучи— мало надії,—сам не певний того... Принцип старих лікарів завжди потішати і хорих і їхніх рідних, хоч і справді немає надії на видужання, тим, що хорому покращає, що хорий ще видужає, буде в сім'ї, радуватиметься і веселитиметься разом з нею, працюватиме, користатиметься з життя й молодости, чи старости, цих двох найкращих періодів людського буття... І юність і старість антитези до того буття людини, коли вона буває свідомою свого становища і в суспільстві і в господарстві. От чому і та і та пори життя є прекрасні. А теза—середні роки—то час повної свідомости, час буднів тяжких, боротьби повільної, хоч і впертої. Юність же стрімка, як куля, гаряча, як племінь, поривна, кипуча. Старість тиха, байдужа, холодна, поміркована. Прекрасні періоди... І я принципіально проти старих лікарських методів, цієї професійної болячки—потішати видужанням. Я завжди відповідаю—мало надії. Ця відповідь діє на хорого, як ліки, бо тоді весь його організм, вся воля, думки, сили, кров концентруються біля враженого місця, скеровуються на боротьбу з хворобою. Іде велике змагання... І часто безнадійно хорий видужає. Егоїзм! Тоді він радий, сміється з лікаря. І лікар не ображається, він теж радий, бо досяг свого. Хорий не знає, що він видужав дякувати лікареві... Можливо, що видужають і ці товариші, але я кажу—надії мало... Здатні вони тоді будуть лише для фізичної праці і то неважкої, в полі чи на городах.

Лише останнє зрозуміла Марія. Філософські ж прогно-

зи лікаря купчилися їй в голові якимось заплутаним сплетінням. Жаль болюче ссав їй серце. Подякувавши лікареві, вона залишила голубий дім і його, повну мороком, тишу.

До бупру вулиця йде передмістям, межі одноповерхових низеньких будинків. Марія, похитуючись, пленталася дощаними вибоїстими тротуарами, спотикалася, несла на плечах обважнілу голову, а в очах щось таке, що руйнувало клітини мозку, точило його, мов шашель. Ішла, забувши навіть одвідати дитину, сина од невідомого батька з кибицевою усмішкою в кутиках губ.

Хитався тротуар, хитались акації в очах їй, телеграфні стовпи, будинки. І небо перекошилося, водоспадом сірим лилося на неї, засотувало в грузку далечінь надміську.

— Марійо!—почула над собою.

Спинилася, звела очі, перед нею—побачила—стоїть дівчина. На голові їй рожевий капелюх, а з-під нього на скроні падають золоті кучеряшки волосся. Товсті губи густо покриті карміном, під очима зморшки і синьо, синьо. Талію міцно обнімало притерте вже куце пальто кольору чорного. На ногах шовкові панчохи—дірки постягані білими нитками—і черевики драні, пальці тротуар цілують. Очі Маріїні знову перескочили на лице, піймали усмішку, але холодну, роблену, не з глибини дівчиної істоти, якусь завчеху. Дивиться вона кудись поверх Маріїної голови.

— Оленко... Ти.

Дівчині губи скептика. Очі байдужжя повні.

— Як бачиш...

— Ти... уже заміжня.—нетерпеливилася разом з тим хвилювалася допитуючись Марія.

— Пхе. Чепуха така. Заміжня...

Марія затремтіла, не вірила вухам, очам власним, думала, чи то справді ж перед нею стоїть Оленка. Плазувала поглядом тугим, допитливим по фігурі. Так. То була вона, широкоплеча, ляклива. Але від Оленки сортувальниці в цій дівчині, що тепер стоїть перед Марією, лишилася тільки схожість в обрисах лица та трошки в голосі. Решта було все чуже. Очі дивилися якомсь упередливо, горіли нервозністю. Оленки, в якій все йшло від серця, чуття, що болю-

чо сприймала всі прояви людського трагізму, суму ба навіть заклопотаности, не було. Зникла вона. Де поділася? Розтопилась у якому вогні? Де загинула Оленка щира, тепла, приязна? Може на вулицях з оцими поламаними тротуарами розчавило життя, як нога перехожого муху, що сіла поласувати кинутим цукерковим папірцем. Жахнулася Марія, боязко почала одступати назад. А згодом, пересиливши себе, спинилася.

— Так, ну... розповідай... як живем...

— Дуже просто живу я, Марійо. Як би це тобі сказати... З вулиці хліб їм.

— З вулиці? Тілом заробляєш...

— Не лякайся і не дивуйся. І потім не тілом, а... коханням. Не вмирати ж з голоду. А на шахті ...там смерть моя.

Марія відчула—на неї сунеться якась гора, от-от поверне, роздавить.

— Але... чекай...—задихаючись, шепоче Марія.—Чекай, Оленко.. Як же всё це вийшло... Як потрапила ти на вулицю? Я шукала тебе, питалася, розпитувала по тому зібранню. Тиміш казав, що бачив тебе: бігла на селище. А де поділася... Де ти, Оленко, кажи...

Бачила Марія, як міниться лице дівчини, на мить набирає давнього вигляду, в очах росте гнітючий біль. Хвилини і покотилися щоками діамантові сльози. Закапали краплинами дощовими на тротуар:

— Прости... пробач... мені...—каже вона.—Я не можу... знаю все... хто він... Гроза у вас на шахті... розстріляв мого...—плакала, припавши лицем до Марійного плеча.—Втекла... бо боялася, впізнає... і мене вб'є. Він так страшно дивився на мене...

Задивлялися на них перехожі, знизували плечима, йшли далі.

Виплакавшись, Оленка на прохання Марії, йдучи поруч неї в замістя, розповіла, як утікла вона, злякана Грозою, як ще довго по тому за нею женявся його привид. Розказала про зустріч з Ванькою Змейським, як потрапила до Харкова. Потім розлука, зима, холод і голод, Банний провулок. Про зустріч із студентом розказала. І як перелякала-

ся вона, впізнавши в ньому Кибича. До речі: Оленка ще й досі вірить у бога.

— Грішна я... подумала, що він воскрес... устав із мертвих, той, що покінчив з життям.

Довго Оленка розповідала, а Марія уявляла, як це було... Відчувала, що ця розповідь кидає її в жар, в холод. Ніби мотуззя якесь обплутувало її—борсалася. Почувала, що плетіння всіх цих історій вже не вміщується їй у мозку, ними заповнені найменші його куточки, клітини.

Незабаром спинилися. Перед ними стояв бупр, придавивши землю важкими корпусами будівель. Прощаючись, поцілувалися. А Марія ще й руку Оленчину потисла міцно.

— Приходь завтра от сюди. Побачимося. Розповім і про себе... Життя...

Оленка дала згоду.

XXVI

Спинившись Картоплюк рвучко зняв з голови кашкета і сердито кинув його на стіл. Помітив, з нього випав лист. Підійшов, схилився грудьми на стіл, уп'явся здивованим поглядом у конверт і прочитав—„Марії Морозівні“. Але: хто писав? Письмо не Картоплюкове. Літери, каліграфічно виведені, викликали йому згадку про шкільну парту—в абетці так само було написано велике „М“ таке маленьке „а“.

— Тю... ти, чорт! Як же це я забув послати їй?—Сів на лавку, запалив цигарку, задумався. Довго ворушилися губи, але з такої лічби нічого не виходило й тому він почав загинати один по одному пальці на правій руці.—Либонь уже п'ятий місяць, як ношу його в кашкеті. А в ньому ж мабуть щось важливе. Птьху, отака погана пам'ять. Але, щоб він писав?—Взяв листа, перевернув на один бік, на другий, задивився. З-поміж літер каліграфічного письма уява його викликала суху згорблену постать чудного інженера Зімарйова.—Де він тепер?—повстало в голові питання.—Куди потеліпався того весняного вечора? Вийшов за селище і... не стало... Мабуть, на іншу шахту подався. Ка-

зав же...—проте слідницький нюх родив у серці Картоплюковім тривогу. Адже Зімарйов, прощаючись з ним того вечора, обіцяв написати йому, де спиниться, що робитиме. Навіть у гості запрохував.—Чудний інженер,—подумав і тепер Картоплюк.—Щоб він їй писав?—лоскотав Картоплюка метелик цікавості.—Розклеїти? Прочитати? Може тут уже п'ятий місяць лежить нитка, яка поведе до цілого клубка—справи Морозівни, що так раптово й несподівано виникла.

Картоплюк в душі й дотепер був певний, що в усьому цьому ховається щось таємничо-велике, неосяжне. Він вірив, що Морозівна не винна та жодних доказів, щоб обернути справу проти інших, справжніх винуватців у пограбуванні каси не було. Може тут? У листі?

Картоплюк цупко взяв пальцями за кінчик конверта, щоб дерти його, як раптом застиг. Під дверима кімнати дому для приїжджих зачовгали чийсь ноги. Хтось у двері постукав.

— Увійдіть.—Одчинилися двері на порозі спинилася людина. Картоплюк впізнав, це був місцевий листоноша.—Що?

— Газети й лист. Ось...—і листоноша дістав з шаньки газету, потім листа, подав Картоплюкові до рук і так само швидко зник з кімнати.

Підійшовши до вікна, Картоплюк розірвав одержаного листа, обперся ліктями на лутку і вгруз очима в писане.

„Д р у ж е !

Давно вже не одержувала я й слова-вісточки з вашого краю. Строк моєї одсидки кінчається. Вирішила повертати на шахту. Тепер я не сама, синок є. Та ще... не знаю чий, І Оленка. Стріла її тут в місті. Пам'ятаєш оту сортівницю широкоплечу дівчину, що тепло усміхалася. Оту, що ти казав—гарна. Всі троє й повертаємося. Тижнів за два, може раніше, а може трошки й пізніше. Я знаю, що ти вмієш ховати тайни, прошу тебе про це нікому ані слова. Навіть Тимошеві, Печериці й Чалому не кажи. Тобі, мабуть, відомо, що всі вони одцуралися мене, ось третій місяць ні слова од них, ні півслова. Не кажи нікому, друже. Це я прос-

то вирішила повідомити тебе про свій поворот і як товариша і як представника слідчої влади, щоб було чого знову не трапилось, Оленка теж вітає тебе. Вона... та про це не треба. Потім. Ще раз прошу нікому ні слова про мій приїзд. Бувай. Дякую за всі попередні твої листи разом. Була така заклопотана, що просто не мала часу відповісти. Бувай, чи пак—честь праці! Морозівна“.

Одхилився од вікна, опустил додолу руки, глибоко зідхнув. А хвилину простоявши, підійшов до столу, взяв Зімарйового листа, сховав його знову в кашкет, за підкладку. Запаливши цигарку, він сів на лаву, дістав з столу газету, встромив очі в наголовок. Потім у них мерехтіли літери петіту: хтось десь отруївся... хтось когось пограбував... убив... хтось повісився... вдерлися злодії... руки вгору... пограбували... касу... зникли.

Мерехтіли літери і мерехтіли лица межі них, мов у кіно витворювані Картоплюковою уявою. Ріжні лица—діти, дівчата, хлопці, старі, а між ними Зімарйов, Морозівна, широкоплеча дівчина з теплою усмішкою на вустах.

Картоплюк читав кримінальну хроніку.

XXVII

Це було те, що міг вигадати Печериця. Це була остання міра.

На засіданні бюро Чалий протестував, кричав просто у вічі Печериці:

— Злочин. Провокаторська пропозиція! На зібранні артілі про це знатимуть і засміють нас. Скажуть—напоїли, купили акта за горілку. Це буде потрійний наш злочин. Скажуть, що ми пішли на підкуп. Що, коли так вийде?

Але Печериця був непохитний, мов скеля.

— Іншого виходу немає. Хай розцінюють, як хочуть цей вчинок, але він є етичний і партійний. Адже того вимагають інтереси революції. На цей раз ґрунт я лучче підготував. Голову своєю висувив. Чуеш Хомо, врятувати справу можна тільки так. Інакше, як ти говорив, нас таки й справді треба повикидати з партії,—голомшив Печериця

Чалого. Його слова падали, немов каміння важке на твердий ґрунт, розбивалися об Чалого.

Голосували, і за Печериціну пропозицію було одним голосом більше, бо вона видавалася соломинкою, за яку, потопаючи, осередок тільки й міг рухнутися. Іншого шляху не було. Всі дороги закрито. Тільки одна стежка, вузька, слизька, через скелі, провалля, ніяк обминути її. Це всі добре розуміли і пішли нею. По довгому ваганню погодився й Чалий. А щоб пліток, усяких брезень не рознесено по шахті, щоб партійний комітет не обвинуватив осередок, до протоколу було записано постанову:

СЛУХАЛИ:

1. Про перевибори правління артілі. Доповідь і пропозиція Печериці.

ПОСТАНОВИЛИ:

1. Оскільки всі члени і правління і ревізійної комісії позапартійні і оскільки осередок їхніх доповідей заслухати не може, а матеріал для висновку хоч кров з носа потрібен, бюро ухвалює влаштувати велику випивку, на яку запросити ревізійну комісію, щоб скласти потрібного ревізійного акта, який і стане за матеріал для постанови осередку про стан артілі та перевибори правління. Гроші на горілку й закуски зібрати поміж членів осередку по три карбованці з кожного.

І от тепер, на ослоні між Печерицею і Тимошем, іспершись руками на стіл, уставлений пляшками, сиділо двоє ще молодих людей, селяків. П'яними голосами, перебиваючи один одного, вони розповідали неймовірні історії з діяльності Держивані, Бабкова і Чуркіна. Про Тинду вони були особливої думки, такої ж, як і голова ревізійної комісії, старий Осика. І коли Печериця чи Тиміш хоч одним словом натякали на вдавану святість брата Петра, вони сердилися, намірялися кинути гульбище. Як і Осика, ці два, до речі небожі Осичині, бачили в Тинді святого, часами, в моменти припливу фанатизму, молилися на нього і готові були стерти з лиця землі того, хто насмілювався говорити про нього щось недобре.

Але горілка робила своє. Вона притамувала їм гостроту релігійних фантазій, викликала до життя простоту і людяність, образи й кривди, що приймали вони їх од Бабкова, Чуркіна і Держивані. Печериця умів роз'ятрити ці рани до неймовірного болю, видобути їх з глибин фанатичних істот.

Чалий сидів напроти них, край столу, в розмову не встрявав, мовчав та слухав.

Хилили чарку за чаркою. Тяглася розмова, спершу тиха, далі розгорталася в голоснішу, буремнішу. Печериця заходив здаля, далеким обходом ішов до мети. Гуторили про життя, що живеться не з медом. Підійшли щільно й до артілі. Печериця і хвалив і лаяв її, обсипав фактами дрібних крадіжок, щупав душі й чуття Івана та Степана.

— Заробляють на нашому братові. От ви, мабуть, і на коненят за ціле літо не склали.

— А так,—притакнув Степан.

— Заробиш од жилетки рукава,—додав Іван.

— Ще б пак!—підскочив Печериця і, ніби ховаючись од Тимоша й Чалого з якоюсь новиною, почав шепотіти над селюківські вуха.—Ось... виписочка. Понюхайте,—тикав то тому то тому в очі.—Вони беруть собі по півтисячі щомісяця, а вам платять по сорок. Бачили таке? А ви? Дмуть вас і хвамілії не питають.

Болюче кривляться селякам обличчя. Повідомлення Печериці вразило їх, вхопило за живе. Адже й вони, як і Держивані, Бабков, Чуркін. як і Тинда—власники. Все їхнє єство переповнене тим, щоб більше заробити, більше взяти. В очах обом запалювалася жадова й лють. Тремтіли, мов з перемерзя.

— По півтисячі...—випало важке, інь з Іванових вуст.

— Та невже то правда?—перепитує Степан.

— Факт! Ось, бачиш?—і Печериця знову показав папірця.

Селякам обличчя взялися потом, червоніють, палають.

— Півтисячі на місяць... Та це ж ціле хазяйство... Це ж... скільки коней... боже.

Панує могильна мовчанка.
Згодом Степан усміхається.

— Вчора Держивані казав, що під кінець року прибутки поділять...

— Поділять? А як же! По два червінці дадуть, щоб очі замазати.

— Отаке—о з маслом з'їси,—показав Тиміш дулю.

— Тинда сам казав. Він людина степенна. Його слово—золото,—почав заперечувати Степан.

— Казав пан—кожух дам та й слово його тепле. Гляди, щоб те золото не засмерділо. Візьмете! А вони он... вони вже взяли собі.

Потіли селюки. Вчуті слова про такі великі гроші запалювали їх вогнем ненависти й жадоби. А Печериця вів далі.

— Бачили? Повним збором ходили вони сьогодні по врубках і всі такі м'якенькі, хоч до болячки клади. А місяць, та що місяць—тиждень тому, що було!—І до Івана.—Хіба забув, як штурхонував тебе Бабков під боки? А Чуркін, як гримав. Забули хіба? Тепер м'якенькі, милі та хороші тихі та спокійні.

— То що ж робити?..

— Переобрати їх...

— Як то... Сила, власть у них... Що ми проти власти значимо.

— Тьху! Тьхтії. Проти якої власті.

— Та проти ж... як робочої, значить. Їх же власть поставила, значить.

Печериця змовк. Було ясно—Держивані, Чуркін, Бабков і Тинда обплутали селюків мереживом влади, і евангелізма, і злодійства.

...Під ранок Чалий, Печериця й Тиміш сиділи вже самі в кімнаті. В головах їм шумів хміль, очі злипалися—спати хотілося. Стома боролосся в кожному з останніми силами. Та все ж Печериця радів. Але Чалий не заспокоювався.

— І ти уяви,—казав він,—що оці курятники виступлять на зборах і розкажуть, як вони склали акта, за яких обставин. Що тоді?

— Справді—що тоді?—думав Печериця й собі.—Засміють. А політичний висновок... Це ж покаже наше повне безсилля. Що коли зрадять? Спровокують?..

У вікна дивився вже сірий ранок, бачив—на лавці міцно спало троє.

XXVIII

Вже вечоріло, як візок, запряжений парою худих коней, покинувши місто, поминувши станцію, що стояла за версту од нього, самотньо одкочувався в степ. У задку на соломі сиділо дві мовчазні жіночі постаті. В очах їм цвів сум. В однієї на колінах лежала закутата в теплий платок дитина. В передку, звівшись додолу ноги, погайдувався фурман.

Навкруги розстилався степ, місцями здіймався на горби, зіскакував у долини і мчав на низини, яри. Куріли сопки—шахти, терикори—гори породи—могилами скитськими майоріли на обр'ях.

Візок торохтів, колихався по вибоїнах.

Цьвохнувши батогом по дишлу і по сторонках та кілька разів цмокнувши губами, свиснувши, фурман скинув ноги в передок і вмовчав якнайзручніше. Коненята побігли тупцем, а він обернувся, щоб глянути, чи далеко од'їхав од станції. Побачив, червона будівля розтала в присмерках осіннього вечора, гускла далечінь, затягнута димками. Лише на небосхилі одинока, обшарпана вітрами чорною голкою стирчала тополя.

— Двадцять п'ять верстов, воно таки далеченько, та там під північ будете вдома,—сказав Фурман, коли коненята стишилися.—Тільки мене дивує одне, чому ви не поїхали до Ясиноватой поїздом. Звідтіля б вам було всього п'ять верстов.

Пасажирки мовчали. Адже Марія вже пояснювала йому, що вони просто хочуть проїхатися степом, що вони екскурсанти і мають велике бажання побачити, як уночі виглядає Донбас, як горять золотом по степових обр'ях його вогні.

— Ми ж казали чому,—по довгій мовчанці відповіла Оленка.

Фурман глянув на пасажирок: з екскурсантами в них а ні крихти схожости. То люди завжди легко одягнені, бадьорі, веселі, співають, сміються. Скільки він їх перевозив із станції на різні шахти—не перелічити. А ці—сумні лица осунулися, ніби хорі, валізки теж не пасують до екскурсантів, побиті, брудні та ще й крім них по два вузли, шмаття. Та фурман не заперечував. Цей випадок йому тільки на користь. Так він на день заробляє карбованець чи два, а сьогодні аж цілих п'ять. Та це ж просто щастя.

Він, фурман, власник химерного прізвища—Крутьвертипорох—і ніжного ім'я—Йона—цілих тридцять років працював на шахтах під Юзівкою. А коли з рук почало випадати кайло, кинув шахтарство, купив пару сухорєбрих конєнят і фурманує. Не захотів іти на соцзаб, хоч стара і лаяла його дуже. Та й тепер ще бубонить. Але Йона Крутьвертипорох на все те сказав їй просто й одверто.

— Є ще у мене ноги та й руки володають. Заробляти му. А скільки нам треба. Поїсти хліба шматок, борщу миску та випити кухоль води чи шклянку чаю. Хай каліки йдуть на соцзаб. Я ще не каліка, сили трохи є. А що трапиться сини допоможуть.

Сини у Крутьвертипороха—золото. Один за штайгера, другий за слюсаря працюють.

Сумовито йшли коні.

Проїхали першу балку, вибралися у рівний степ і перед очима пасажирок—Марії і Оленки—повстав, кинутий більше року тому, край. Аж ген, ніби разки золотого намиста—лихтарі й лихтарі. Цвітуть вони і кожен в ореолі голубому, кожен нагадує Марії стоптану тут юність.

Вечір гускне. Торохтить візок. Марія горне до грудей сина, він уже заснув,—глянула на Оленку, усміхнулася. Та відповідала їй такою ж усмішкою, як колись, коли ще на шахті стрічалися. Подих степу і пахощі вугля видно налили її давнім чуттям, поборювали в ній і те, що протягом року всмокталосся в її істоту. Скільки сил довелося прикласти Марії, щоб вирвати Оленку з лабет вулиці, з хижих пазурів темних провулків і тротуарів. Ледве вирвала, кажемо тому, що спокусливі і разом суворі, безжалісні, сір,

міські камені тримали міцно Оленку в своїх обіймах. Випустили лише по довгому вмовлянні, по розмовах, благаннях і погрозах, які забрали у Марії цілий місяць. При самому нагадуванні про поворот на шахту Оленка жахалася і зразу ж згадувала Грозу. А ще більше жахалася вона, пригадуючи Маріїну розповідь—за неї боялася. Та все ж Марії пощастило. І тепер вони їдуть, повертаються на шахту, не знаючи, як то вона зустрине їх. Останні три місяці Марія жодного листа не одержала од Тимоша, жодної вісти. Може переїхав на іншу шахту. Може там остаточно запаував Тинда. Може взагалі справи змінилися і революція йде невідомою дорогою, невідомо куди. Ще вчора Марія думала не їхати туди. Адже однаково де шукати працю, куди їхати. Гадала з міста вдаритися просто на Криворіжжя, на рудню, де вона виросла, де померла її мати, на те місце, де вона впізнала життя, прокоштувала всю його гіркоту. Та згадала—вона ж послала Картоплюкові листа. І потім, на неї натягли чорне рядно грабіжниць, виваляли в злодійському бруді, викинули з партії, одкинули в лави ворогів революції. Вирішила—хай там що—скинути з себе чорне рядно.

Справа в тому, що найсильніший Тиндин козир тепер уже битий. Вона, хоч і випадково, хоч і з великими труднощами все ж одшукала Обушного і Розмая. Це вже спростовує твердження, що вони втекли. Але, як вони потрапили в забуту шахту? Від чого побожеволіли.

Загадка не піддавалася розгадці, з якого боку не підходила до неї Марія. Вона терзала її, хвилинами доводила до божевілля, ночами мучило безсоння, в голові стояли шум степовий або кам'яна мовчазність. Ранками Марія хапалася за роботу на бупрівських городах, працювала—горіло все в руках, намагалася у фізичній праці знайти заспокоєння. І все ж, коли приходила ніч і хоч як вона стомлювалася—добре спати не могла. Зведе було очі на годину—дві, але нервовість давала себе знати, мізок продовжував думку, будив її тіло і вона змушена була вставати серед ночі з ліжка, шукати забуття в читанні книжок, у вишиванні синкові сорочок і тихому матерньому плачу. Згадувала—її ма-

ти Оксана теж у плачу шукала заспокоєння, просиджувала цілі ночі на артільній кухні, вишивала уставки до празникової Маріїної сорочки. Тоді чомусь і Марія—ще дитина—бачачи сльози на очах матері, плакала. Не знала її горя, але чуттям своїм дитячим вже відчувала ту тугу, що охоплювала матір, тугу жінки-матері.

Фурман—лице в зморшках—добродушно поньокував на коненят, цьвохкав по дишлу батогом, попижкував люльку та інколи покашлював у степову ніч.

Вечір синішав. Кришталевіло небо.

— То що 'ж ви, дівчатка чи молодиці, до родичів у го-чи як?

— Кажали ж ми вам, дідусю, що в екскурсію,—відповіла знову Оленка.

Крутьвертипорох прикро й докірливо подивився пасажиркам в очі.

— Молоді, а неправду кажете... Я ж бачу по вас, що неправду. Перевозив я тих екскурсантів ой-о-йо скільки... І вузли у вас і, дитина на руках. Як же ото йдете, куди очі дивляться?

— Похоже на те, дідусю,—сказала Марія і на хвилину задумалася. Обдивилася себе, Оленку. Справді—вони ані крихти не схожі на мандрівних людей. Ніяково зробилося Марії.—По правді кажучи,—продовжила вона,—колись ми на тій шахті працювали. Вона—сортувальницею, а я одкатницею і коногонкою. Йдемо, може знову на роботу встрянемо.

— От так: То чому ж ви мені цього раніше не сказали?—аж підскочив Крутьвертипорох, пустив віжки, обернув свій незграбний сугулуватий тулуб передом до пасажирок.—Я ж бо думаю—бариньки б якісь на прогуляночку йдуть, так ні, не схожі. Далєбі ж сказали ви, що екскурсантки. А виходить—наш брат, вугляр... Дівчатка, дівчатка...—докоряв фурман, цьвохкав батогом.—Ану, детки, подвезніть... Гіть.. ньо-о-о... Шахтарок веземо, детки, чуєте. Ньо-о-о—Коні бігли тюпцем. Крутьвертипорохове лице розпливлося в усмішку, заіскрилася люлька.—Бачите, сказав їм, що шахтарок везу і біжать. Розумні конячата, розумі-

ють слово—шахтар. Я колись теж... А це вже старий ставкайла вже так не двину, як колись. Купив їх з шахтарської стайні. Під землею мабуть стільки ж років, як і я працювали та й посліпли трохи, нюху позбулися, приглухли. Ну й купив я їх. І вони возять. Чують мене, бачать і дорогу. Козак козака впізнає здалека, як кажуть. Старі ми з ними приятелі. Розуміють мене і возять,—розповідав Круть, вертипорох, а в голосі йому дзвеніли велика любов і повага до худоребрих коненят. В шахті навчився Крутьвертипорох любити й поважати коней. Шахтар і коняка під землею—то великі, нерозлучні друзі, люблять одне одного, поважають, розуміють одне одного.—А тепер, як бачу я, виводяться коні на шахтах. Машина виганяє їх, електрика вагонетки тягає...—говорив фурман толосом, повним суму, і додав.—Воно може й лучче. Та все ж коні теж не погано працювали.

Змовк. Замріявся. Ніби щось пригадуючи, дивився в степ, заволочений синявою, покроплений золотими краплинами лихтарів, осипаний сяйвом білого місяця.

— А ви, дідусю, шахтарювали довго?—спитала Марія.

— Тридцять років, небого. І коногоном був, і кайлом гепав, і саночником—тягав шиєю вугіль, аж тельбухи переверталися. Напрацювався. Про Юзівку чули?

— А то ж як. Тепер наше... Сталіне—вихопилася Оленка.

— Егеж, Сталіне. А в нас її так Юзівкою й прозивають. Так ото під Юзівкою... тридцять років. У хазяїв. Сам Юз був агличанин—багатир, ого! А були й поганенькі, миршаві, по дві-три шахти мали. А що вже живодери, сучі сини, мать моя родная... Було оце прийде на селище, маленький такий, вертлявий, у неділю, зайде в землянку—так що Крутьвертипорох, прийдеш на цей тиждень. На копійку дорожче од Юза плачу. І йдеш. Працюєш. А він тобі так і вертиться по врубах, так і лазить, як мара та по штреку. Поденка, знаєте. Все бачив, як ти кайлом б'єш, коли на хвилину відпочити присів. А при рощоті й крутить. Відпочивав у понеділок—п'ятак назад... Запізнився на хвилину у вівторок—гривенник геть. У середу нагорà вискочив на хвилину раніше—ще злот. Отак, дивишся—карбованця й

одчеряпить сучий син. Бувало просиш, просиш, кланяєшся, а він тебе, усовіщати. А бувало що й духу їм давали прихожани. Ті, бачте, не боялися. Як що—бах по писку та й драладалі, кудись там на Сніжнянку, Горлівку чи Ханжонівку. Це вони так... А нам, прикутим до шахти землянкою, жінкою, діворою, сім'єю—було не до того. Ото й працювали. Прихожанам та ще молодим, нежонатим, бездітним—їм що. Не хочеш, то й ми не хочемо, та й повіялися далі, як козаки ті табуном... де ніч застала там і спали... Риба шукає де глибше, а чоловік де лучче. От і шукали. А воно всюди один чортів батько. Всі хазяїни одним салом мазані, одним чортом хрещені.. Ходять бувало—ходять, та й назад під Юзівку повертаються. Отоді вже хазяїни, що вони тільки не виробляли. Глумилися прохвости—жах. Ціну збавляли, робочий день од рання до вечора... Що поробиш. Їсти хочеться—не вмирать же чоловікові, і ставали на роботу, робили, аж очі на верх лоба лізли. Світа не бачили, у сні та в роботі, як у темниці. Тепер не те... наша взяла... Та біда от, постарів, як бачите. І присліп, темінь очі повипивала. Постарів... Тридцять років, знаєте, не плюнуть. О—тепер би попрацювати...—і бренів той же сум у голосі Крутьвертипороха. Аж Марії та Оленці в горлянках гулі виростили, а тіло обдавала холоднувата млюсть, почуття—ніби вони згубили чи де забули по половині власного життя.

Деренчав візок, плигаючи по вибоїнах сухої дороги. Ніч тиха і тихий степ.

— Гіркі то були си,—ніби про себе зауважила Оленка.

— Ви вже, мабуть, не скуштували їх. І добре... Гіркі, що й говорити.—Цьвохнув батіг.—Гіть... ньо-о-о, детки... Ньо-о-о. Шаhtarок веземо,—погукував Крутьвертипорох.

Візок одходив у степ.

На обрїю майоріло золоте намисто лихтарів. Марія впізнала: то над шахтою „Новий День“ горіла електрика.

XXIX

Ніби облитий окропом, із натовпу виходився Чуркін

— От-таке-о!.. виходить, ми грабіжники з великого шляху? Розбійники?

— Го-го-го...—загуготіло в натовпі.

— А ти гадав, що ви будівники храму культури?—пострілом із глибини казарми вдарив Тимошів голос.

— Дякуємо за одвертість. Так би ви й давно. Отепер є про що з вами говорити.

— Панасе, Панасе. Не чіпляйся до слів. Знаємо, що ти провокувати не абиякий спец,—зауважив Дебелому Печериця.

Та Чалий чув не цієї словесної пікіровки, він, зійшовши з нашвидко зробленої з ліжок і дошок трибуни, протискався в людську масу, що злилася тілами, тислася й колихалась. Дійшовши Тимоша й Печериці, спинився, побіг очима по казармі, повній людом, зустрічався з лицами насмішкуватими, глузливими. Було ясно—його промова тільки-но виголошена з таким переконливим запалом, все ж не дійшла ні чуттів ні мізків ось цієї кожушано-ватяної маси. Де-не-де серед сотень очей, що цвігуть ріжними кольорами, блищать вогники співчуття і згоди та й то безвільні, жевріють пригнічено. І не тому промова не дійшла, що її не зрозуміли. Ні. Многорота казарма просто ковтала кожне слово. Але мовчазна постать, що ген сидить за столом, постать Тинди, вона якось магічно діє на свитки. Тинда—він весь—сама божеська справедливість. По шахті і довколишніх селищах ходить легенда, що він посланий самим богом у цей задимлений край, рятувати людність. Святість... Кажуть, він останнього часу на молитовних зібраннях виголошував промови, чи то казав казання за комунізм. Доводив, що і „Маркс і Енгельс і Ленін, як і їхні попередники, творці науки про рівність та братерство, є учні сина господнього Ісуса Христа, що Христос був перший комуніст, брав усякі добра в багатих, роздавав бідним, зціляв—сліпі прозрівали, каліки ставали здоровими. Що син господен проголошував рівність і братерство, закликав—любіть одне одного як мати любить дітей своїх, не властуйте, живіть, як птиці небесні, моліться тільки святому господові, не вбивайте і ви спасені будете.—Та ці гасла першого комуніста—Христа—ми, учні його, зганьбили, топчемо людську душу, встановили владу... А всі ж люди браття і сестри“.

Ватянки, свитки зводять на нього молитовно очі, моляться до нього. Магічна постать. Ось і тепер, він підводиться над столом, просить собі слова, а казарма вже тремтить, нишкне, затаює многогруде дихання, впливається многоким лицем в нього.

З-за столу виходить погорблена постать, сухе лице підводиться догори.

—... а коли так...—гострі очі Тинди ковзнулись по лицах, в кутках губ навіть усмішка заграла.—Коли так, то хай виступлять члени артілі і скажуть,—самовпевнено говорить він.—Хай. Виступіть, почуємо ваше робітниче слово,—давив на „робітниче“.—Але я певен, що крім Чалого, ніхто не посміє сказати.

Сів. Закам'янів.

Казармою полізло шепотіння, зашуміло, мов очерет на болотах восени, мов сухе листя на дубах у передзимовий вечір. В глибині знявся галас, хтось п'яно кричав:

— Не тре-ба-а! Го-ді!! Ми довіряємо старому правлінню.

Слова ніхто не брав. І знову шуміла очеретами казарма.

Нарешті, до столу крізь натовп посунувся старий Осика. Руса ісусова борідка дерлася йому догори. Чуркін вхопив його за полу свитки.

— Брате, говори...

Глянув Осика на нього безбарвними очима й чомусь одійшов у бік.

— Виходить ніхто?..—питався Держивані.—Є пропозиція... хай старе...

— Ось ми...—гукнув товстий голос і з натовпу вислизнуло дві постаті. Були то Йван і Степан, небожі осичині.

Аж підскочив Чуркін. Радість осяяла йому лице. Підморгнувши старому Осичі, він м'ячем перекотився до нього,

— Молодцем старий. Небожів настрочив. Святе діло ти, брате, зробив... Святе діло...

Казарма стихла. Іван і Степан, поскидавши шапки, розгублено бігали очима по підлозі.

— Ми, значить... як би...—плутаючись почав Степан.— Ми ось тут написали.. а читати не вміємо. Хто...

— Я! Давай!—підлетів Чуркін і простяг руки. Але Степан оддавав уже папірця Печериці.

— Бо ми, по правді сказати, так що не вчитаємо...

Тинду обдало вогнем.

— Хто вам писав?—угруз він очима в два кожушки.

— Егеж, хто... якщо ви неграмотні?—пригнувшись, шкварчав Чуркін.

— Потім дізнаєтесь. Читайте!!.—гукали із натовпу.—Послухаємо, що наші грамотії пишуть...

Тинда відчув, як затремтіли йому ноги, підламувалися. Держивані розгублено дзеленчав дзвінком, а Чуркін, Бабков і Гроза скакали навкруг старого Осика, сичали. Ісусова борідка тремтіла, на жовтих щоках, мов на річці, знялася брижа. Він, мов ужалений, вихопився з гурту, простягся до Печериці, але люд зімкнувся колом і він мов оскаженілий бився об спину людей:

— Пу-с-с-стіть... пус-с-стіть...

Печериця читав. Слова його падали кам'яним дощем в аудиторію. Чуркін скреготав зубами і ломав пальці собі на руках. Болісне обличчя Держивані осунулося, його вкрили сотні нових зморшків. Гроза горів люттю й усміхався злим сміхом, а Бабков, упіймавши на собі зір збунтованих очей Тинди, готовий був вибухнути бомбою, розтати восковою фігурою, перетворитися в ніщо, згоріти. Але чому так принишкла казарма, чому не виявляє вона ні радості, ні ненависти, ні люті. Чому закам'яніла? Очі їй світяться нерозгаданими вогнями. Про що тепер думає вона.. Он Осика з борідкою Ісуса родить очима божевілля, випромінює з них іскри фанатизму і зміячу лютю. А он—очі, очі й очі... Скільки їх. Загаслі, туманами повиті. Тиша перед бурею? Які несподіванки ховає вона в собі. Адже один подих Тинди, знак його руки і знову загремить, загуде. Що?.. Він підводиться?.. Ог-от вдарить грім... Кого вб'є? Хто впаде спараліжований електричною розрядкою оцієї густої, аж моторошної, тиші.

Тинда підвівся. Очі—постріли в чола кожушки Печериця читав.

Але Чалий не чув його слів. Спостерігав, як казарма

кимось підштовхувана в спину, тисла на стіл. Сотні рук знялися догори і простяглися вперед. До кого? до Печериці? Тинди? Що?.. Море починає бурунити? Розгойдується? До чийого горла тягнуться оті сотні рук? Чому повисли вони кліщами в повітрі, ворущаються многолапковими павуками. По чийому магічному знаку захвилювалися. Шепочуть... Про що їх шепіт? Моляться?..

Крізь натовп прорвалися дві жінки—одна з дитиною на руках—спинилися перед самим столом. Чалий отетерів. Хвилину він стояв, мов одерев'янілий, чи охоплений стовбняком, а потім теж захвилювався, почав бігати навкруги себе очима, в яких світилися і здивування і допитливість. Адже поява Морозівни—людини, яку вся шахта вважає за злодійку, в такий відповідальний момент вже поспувати все, розбити пляни. Нею скористається Тинда, щоб провалити партосередок на цих зборах. Не знаючи, що робити. Чалий зло смикнув Тимоша за рукав і показав на Марію та Оленку. Побачивши, той рванувся вперед. Але Чалий, вхопивши за піджак, що сили одсмикнув його назад. Тимош не знав, що робити, допитливо поглядав на Чалого, перекидав очі до столу, тремтів, мнявся, важко дихав.

Марія водила навкруг себе запалими очима. Піймала Тимошеве обличчя, усміхнулася, але той вмить схилив голову, сховав очі. Чалий теж не витримав Маріїного погляду. Чому? Може її змучений вигляд викликав у нього жаль? Може дитина, що лежала в неї на руках, родила йому огиду? Може... Одірвав погляд, ковзнувся ним по натовпу, вгруз у Тинду. Що трапилося. Тинді таке здивоване обличчя... Держивані одвернув лице од аудиторії і майже сховався за столом. А Бабков, Чуркін... Де поділися вони? У кутку... Обличчя в стіну... Гроза і Дебелий розгубилися У чому справа? Від кого ховаються? Може маневр, змова...

Старий дідок у довгому піджаці і солом'яному брилі вп'явся очима в президію зборів, приклав до чола долоню (в очі із стелі било світло), не ворухнеться. На щоках йому грають м'язи. Ось він глянув праворуч на Морозівну, ліворуч на Оленку, похапцем дістав із кишені гаманець, витяг з нього окуляри, поперев'язувані нитками, поклав на носа

і знову уп'явся очима в президію. Ось він підступив ближче до столу, по хвилині ще ближче, аж на стіл схилився.

Чалий вихопився з натовпу, підійшов до старого, бачив—за шкельцями окулярів вечірнім присмерком горіли очі, світилися здивуванням, якого аж ніяк не можна було одгадати. Марія теж знизувала плечима, не знаючи, що трапилось. Авдиторія нишкла в напрузі й чеканні. А розгубленість, паніка за столом росли швидко, шалено. Навіть кам'яного Тинду опанувало тремтіння.

А Коли Печерицин голос увірвався, старий одхилився од столу, зняв окуляри, обережно вклав їх у гаманець, сховав до кишені, зняв з голови бриля і витяг поморхлу шию вперед. Чалий з напругою стежив за розгортанням якоїсь загадкової події, за незвичайним, ба навіть таємничим поводженням дідка. Ось він, блимнувши густими віями, поскріб витягнуте до столу підборіддя, рот йому потрошку розкривається, в очах якась завирюха, бо вони помітно вертаються і на мить мружаться.

— Іване Трохимовичу,—викочується йому з рота. Казарму опановує мертвецька тиша. Держивані мнеться, йорзається на стільці. Дідок підходить ближче до столу.— Ви... Державін?.. Драстуйте,—і хвилиться через стіл, заносить праву руку вперед. Хвилина і Держивані обертається до нього, роблено усміхається, теж простягає руку та дідок одсмикує свою назад. Зблід Держивані, одсахнувся назад, крутив головою, кривлячи обличчя.

— Ви...

— Хіба не впізнаєте?

— Н-ні...

— Йону Крутьвертипороха не впізнаєте?

Казарма затаювала дихання.

— Ні... ні... Не знаю... не відаю...—одмовлявся тремтячим голосом Держивані, а сам чим далі все дужче блід.

— Як же... Та я ж цілих двадцять п'ять років на вашій шахті працював. Під Юзівкою, пригадуєте?

Тинда закусив нижню губу, дивився, як Держивані мкне на очах вії і хилиться, от-от впаде.

— А от...—показав дідок пужалном у бік.—Ге! Бабков,

Чуркін... Скільки їх тут?... Та у них я аж п'ять років працював. Чуєте, хіба не впізнаєте?

Ті щільніше тулилися до стіни, вигиналися, присідали, ніби їх поливано холодною водою. Тинда схилився над стіл, мов розбитий, не знав, куди себе діти. В натовпі росло шепотіння, повзло казармою.

Наростала буря.

XXX

Вже з годину, як казарма спорожніла і в ній тепер стоїть загадкова тиша. А на шахтовому дворіщі ще і досі не вчує галас. О, той галас! Він тепер уже тане, як тане повесні крига. А кілька хвилин тому, то був не галас, а тривожний зойк, що розповзався далеко поза шахтою в степу, то були крики дикого села, що зчинило бунт. Маса злита із кожушків, свиток і ватяних піджаків, то степова стихія, що розколисавшись хотіла потопити в собі і степ, і шахту.

... По кутках, попритулявшись до стін, ніби деталі химерних фресок стоять закам'яніло поодаль одне одного люди, позаплющували очі, про щось думають.

Нарешті з глибини в якій самотою стояв стіл президії сьогоднішніх зборів членів шахтової артілі, вийшли дідок з батогом під пахвою та Чалий. Спинились посеред казарми, загомоніли. Тоді прокинулися од задуму по кутках люди, деталі химерних фресок розтали. Дідка й Чалого обступили чоловіки, молодці, дівчата і хлопці. Між ними були Печериця, Тиміш, Оленка і, Марія з дитиною на руках.

Запаливши люльку Крутьвертипорох розповідав, мабуть, уже в сотий раз, як працював він тридцять літ на шахтах Держивані, Бабкова і Чуркіна під Юзівкою.

— Еге ж, тяжкі були то часи... А це дивлюсь, вони тут. А якже, якже, знаю я їх як облуплених. Шкуродери були bestії... в дугу гнули нашого брата.

Незабаром, попрощавшись дідок вийшов з казарми. Над невеликим гуртом людей запанувала раптова мовчанка, вони стояли нерухомо, всі дивилися у слід Крутьвертипорохові, а коли двері причинилися, напружили слух, ловили тупотняву дідкової ходи, що глухла в глибині шахтового дво-

рища. Потім усі чули, як повз казарму продудонів візок, чули як одійшло те дуноніння в степ, як стихло.

Панувала мовчанка. Очі всім дивилися в землю, всім у грудях росли чи то тривога чи страх. Не знаходили зачіпки й слів почати розмову. Найгірше почували себе Печериця й Чалий. Лише Тиміш, підійшовши до Марії, припав поглядом дитинчатиного обличчя, усміхався, робив веселі, криві та продовгуваті міни, чмокав губами, кидався на жарти.

Раптом одчинилися двері і на порозі казарми спинився Картоплюк.

— Скільки літ! скільки зим!—вигукнув він, угледівши Марію. Подав руку їй. Помарніли ви, дівчата... А були ж як волошковий цвіт. Ну, поправимося!—і підморгнув Оленці. Та опустила додолу очі.

Всі віддихнулися. Адже поява Картоплюка була єдиною вихідною точкою з становища, в яке потрапили вони всі, особливо ж Чалий і Печериця.

Тепер Марія обвела присутніх теплим приятним поглядом, просто й одверто усміхнулася, підійшла ближче до Картоплюка.

— Дякую тобі, товаришок. За все.—Обернулася до Дерев'янки.—І тобі Тимку... А тепер ходім. Я така стомлена... Оленка теж...

Простяглися до виходу і тільки прочинили двері, як наперед вибіг Картоплюк.

— Дівчата! Марійко! Стійте!—й миттю скинув із голови кашкета.—Мало знову не забув...—Рився під підкладкою, чогось шукаючи.—От пам'ять погана. Птьху!—

На нього дивилося з десяток цікавих очей, чекали.

— Та що ти там,—не стерпів Тиміш.

— Хотів порадувати та, мабуть, нічим. Роззява ти, хлопче,—сердився Печериця і простяг руки.—Дай я. А то бач, запарився. Як же ти злодіїв ловитимеш, охоронятимеш спокій робочого чоловіка, коли цяцьки якісь не вмієш у власному кашкеті знайти. Дай...

— О! Є!—радісно вигукнув Картоплюк, витяг листа і подав Марії.—Ось. Це тобі...

— Пхе... папірець якийсь... мов сам не вмієш сказати, що любиш її,—ткнув, жартуючи, Печериця на Оленку.— І тютя ж... Через другі руки про любов признаєшся.

Картоплюк трошки зніяковів, зашарів очима по підлозі.

— Не те, товаришу Печерице,—і його очі сплигнули на Марію, що вже тримала в руці листа.—Передав отой високий інженер... старий...

— Зімарйов?—з цікавістю в голосі спитав Чалий.

— Егеж, товаришу Хомо. Він... вже давно... півроку.

Марія почала розривати конверта, але їй заважала дитина. Це спостеріг Тиміш і підійшов до неї, простяг руки.

— Дай...

Марія простягла листа.

— Ні...

Глянула йому в очі, трошки закруглені.

— А що?

— Дитину потримаю. Дай...

На очах Марії забреніли вії. Було їй і болюче, і приємно, і жаль на себе, ще невідомо на кого. Та все ж вона передала дитину.

Знову прикипіли Тимошеві очі до ніжного обличчя Марійного сінка, уп'ялися йому в чоло, в губи. Застиг здивований. Дивився пильно. Біль колючий різав по серцю.

Всі стежили за Марією, затаївши подихи. А вона, одірвавши очі од Тимоша, розірвала обережно конверта, підійшла під лампу, що висіла посеред казарми, глянула в писане:

Люба донько!

Так дозволив я собі назвати вас, товаришко Морозівно, тому, що на роки ми з вами дорівнюємося цим родинним ознакам. Я взагалі не маю дітей, як і дружини ніколи не мав. Отож не здивуйте, що я наслідився назвати вас донькою. Це просто обов'язок людини моїх літ і мого часу. Так ми виховані. Я перед вами і не тільки перед вами, сам перед собою, своєю честю, совістю (головно що й викликало цей лист до вас) дуже й дуже завинив. Старий я, нікчема... визнаю це отверто. Йду я тепер світ за очі. Власне, йду, щоб зустріти вас, розповісти всю ту історію, що з вами

трапилася. Але... де спинюся, й сам того не знаю. Та ваше становище дуже хвилює мене. Не знаю, чи дійду... А хочу я вам сказати от що: ...гроші викрадено... вас погвалтували..."

Груди Марії хвилювалися. Вона швидко дихала. Очі їй бігали прудко по рядках каліграфічного письма.

...ступнувши ще три кроки, Чуркін гукнув шкварким голосом:—Ані руш! Руки вгору!—Поруч нього стало ще троє, витягли руки вперед. На Обушного й Розмая дивилися бравнінги. Напружені секунди.—Обшукати їх!—наказав Чуркін Грозі. Мовчанка.—Є!—незабарився Гроза.—Що є?—Зброя і папери.—Ага... Позв'язуйте їм руки назад...

...Обушний і Розмай мовчали. Важко дихали... Допитливо дивилися один одному в обличчя... Я розумів ті погляди, вони були повні підозріння один до одного...—хто зрадив? Хто зрадник? Але відповіді не було.—Що ж ви од нас хочете?—спитав Обушний у Чуркіна спокійно.—Особливого нічого... Пошлемо вас на забуту. Там така просторінь і... водичка.—Мерзотник!—скрикнув по цьому Розмай і голос його повний люті, одчаю, поплив луною на далекі степові обрії, а там десь безпомічний розтав...

Дві постаті із зв'язаними назад руками йшли мовчки, похиливши голови, в напрямі забутої... за ними четверо... спинилися... я стояв осторонь, тремтів, зуб на зуб мені не попадали.—Що, замерзли, Франце Йосиповичу?—питав Чуркін. Я не відповів. Я відчув, що з моїх очей на нього глянув переляк. Я одвернувся у бік... загуло підземелля... захлюпотіла десь глибоко вода... Потім пхнули й Розмая... Мені серце завмерло. Але, що я міг зробити? нічого...

Перепрошаю за цей довгий уривок з мого щоденника. Але я мусив його вписати в листа до вас... Я не міг усього цього сказати на суді... І Петро Гаврилович, Бабков Чуркін—всі вони люди, як і я... старі мої друзі... Прощайте. Може я сам скоріше добудуся до вас, аніж цей лист... та я його дав у надійні руки, Картоплюкові, простому й щирому юнакові. Гадаю, що він його не розголосить..."

Марія стояла, охоплена тремтінням, прикипівши очима до підпису „Ваш Ф. Зімарйов“. Потім рванулась, гойднулась, похилилась... добігла до найближчого ліжка, впала й

зайшлася о придушеном риданням, що, здавалося, розриває їй груди.

Печериця, Картоплюк, Чалий і Тиміш, що досі стояли біля порога, зачувши ридання, постовпіли, не знаючи, що робити. Оленка одірвалася од стіни, підбігла до Морозівни.

— Що тобі, Марійко, Що?—і голос її звучав тихо, матерньо, як давно, давно біля естокади, коли Марія, втікаючи од Бабкова, впала на вугільний штабель.

Підскочили й хлопці.

— Що сталося?—питався Печериця.

— Ось! Читайте! Пошліть і Люлеві, хай прочитає... суд-
дям... всім... всім пошліть...

Чалий узяв листа.

Марія втирала сльози.

XXXI

Лямпя, загорнута в зелений папір, ледве випромінювала струмки світла, поливаючи зеленим поверхню бюрка. Од голубих стін, од чорних віконних запон віяло холодом і жахом. Над бюрком, охопивши руками голову, сидів утрое зігнутий Тинда, вкипівши поглядом в шмат вороного, до блиску одшліфованого, заліза. В очах йому кружляли рожеві кружала, обсіпані золотом іскр, невідомого походження. В уяві пролітали досі ще не збагнені, не передбачувані ним шляхи, на яких ламають ноги і розбивають голови найталановитіші, найсильніші керманичі. Але він ніяк не міг погодитися з тим, що його ідея одцвіла пустоцвітом, хоч і був перед дійсністю цього.

Буває так: іде корабель. На морі погода тиха, ні вітру, ні хвилі, в небі ні хмарини. Стерновий стоїть на вахті. Тиша. Очі йому притупляються від гладі морської, сторожкість зникає, спостережливість підупадає. Адже небезпеки не видно. Для чого тримати себе в напрузі. Тихо ж.

І раптом з-за обрїю, мов блискавиця налітає вихор, небо чорніє, вода збрижавіє, вода здійсмає бунт, реве оскаженіло, розгойдується, мов хоче вискочити з берегів, і з шаленим плескотом налітає на корабель, вдаряє в борт. Не встиг стерновий отямитися, як друга хвиля ще надетіла слідом за першою, б'є ще сильніше, аж під днище. Лише бризки гре-

мучим водоспадом довго стоять над кораблем. А вихор дме, підхоплює корабля і жене в море, жене невідомо куди. Жене... З чортячою силою вдаряє об риф і корабль, слющившись, мов сірникова коробка, потопає в морі. Команда кидається в воду,—не добро корабельне рятувати. Ні. Своє життя. І стерновий кинувся. Береги далеко. Потопає команда. Береги в тумані. Чи допливе їх Тинда? Чи лишиться хто живий? Береги, що були ще вчора так близько, сьогодні отходять вдаль на затуманений обрій, зникають з ока зовсім. А навкруги бурунить, скаженіє море.

Лямпа ледве блимає, кропить зеленими проміннями схилену Тиндину постать. На голубій стіні мертво стоїть його довгошия тінь. Цокотить годинник, лежачи на бюрку, сповнює кімнати шумом, гамом, одмірює секунди, що кожна здається за рік.

... Корабель розбила буря. Викинула його, стернового й капітана в море. Береги в тумані, далеко за обрієм. Чи допливе?

... На цю шахту покладав Тинда всі надії. Хотів зробити з неї фортецю боїв з робітничою клясою, за свої ідеї. Та... Люль зірвався. Розкусив твердого горіха, що так довго здавалося йому принадним і смачним. Він навіть не захотів прийняти Тинду на розмову перед кількома днями до перевиборів. Може все це йому вже стало відоме.

Бруса теж не знайшов Тинда в рудоуправі.

Екс-баронеса вже не дружина Люлева. Живе в тій же маленькій кімнаті того же таки низенького будинку, що й рік-два тому. Ходить ночами на вулицю. Остуділа. А зустрівшись з Тиндою, сміялась, глумилася з нього і плакала. По плачу мовчала, впившись очима в тиху вулицю, що одірвавшись од вікна її кімнати, пролітає брук, зіскакує на степову дорогу і мчить, втікаючи в степи, де лежать шахти, що колись належали баронові Йогану фон-Беллі. Довго дивилася, потім підвела голову і зойкну сказала:

— Божевілля... і ми з вами божевільні!

— Я цілком тверезий. Мої пляни також реальні. Нездійснення їх—наша, моя, ваша, ваших батьків, всіх... наша смерть. Я свідомий смерті, вмирати не хочу...

Екс-баронеса тремтить раптом вибухає глузлигим реготом...

— Божевілля! Справді: про яку ви смерть говорите? Ясно—помремо. А хто ж і коли вічно жив. Може... Наш бог? ха-ха-хах-а... Постаріємося, помремо...

— Я не про фізичну смерть. Ви не зрозуміли мене, баронесо. Чи може ви не відчуваєте іншої нашої смерти?

Так. Екс-баронеса не відчувала тієї смерти, про яку їй натякає Тинда. Адже вона остаточно вибита з життєвого річища, здеклясована, одірвана од свого ґрунту і кинута на гниття, як непотрібна нікому річ. Не розуміла, що Тинда говорив їй про клясову смерть, про загибель людей, об'єднаних одною метою—володіти багатствами і владарювати над тими, що тих багатств не мають і хочуть їсти.

— Ні! Ви божевільні, пане Тиндо, і ваші пляни повні божевілля... А проте: яке мені діло до вас і ваших плянів? Робіть... Яке мені діло до тих... Люлів, Печериць, Чалих... хай роблять... Всі робіть... бийтеся, калічтеся, вмирайте... Яке мені до того діло... Це все, що я хотіла сказати вам. А тепер дайте мені спокій, залиште кімнату. Відпочину—гулять піду. Там вулиця! Ви... хе! Капітан...

— Але ж... я вів корабля...

— Корабель! Ваш корабель потрапив у шторм і розбився... Гулять піду! ха-ха-ха... Дочка барона Йогана фон-Беллі, Маргарита, піде щоб утопитися в хвилях, отих, що розбили корабель, на якому ви хотіли привезти її до давно утеряних берегів, ха-ха-ха-ха!..—Одірвалася од вікна, підскочила до Тинди.—Геть!.. Нікому ви служити не здатні, ні мені, ні їм... тім чорним... нікчема!.. Керманич... ха-ха-ха-ха...

... Розбито штормом корабель. Шахта ця була йому човном; гадалося доплести ним берега. Та й човен проглинула вода, а хвилі взяли його й хилитають на однім місці. Він борсається, а хвилі мнуть його, розминають. От-от лишиться тільки шматок м'яса розплюснутого, медуза холодна, стара, пожовкла. Але й стара медуза в силі жалитися.

Хвилі мнуть його.—Що? Віддатися на їхню волю? Занесуть. Куди? Послідовні не чекають смерти, сильні воліють

вмерти без мук. Глянути одверто в очі смерті, прийняти її як довгожданну гостю?..

...І летіли йому в голові роки, прожиті ним аж од дитинства, од дня, години чи хвилини, як він почав пам'ятати. Так завжди. Людина перед тим, як одійти в небуття, розсудлива, цілком свідома того одходу, проглядає свій пройдений життєвий шлях.

Думка допленталася до маєтку, що лежить у степу межи рікою Удаєм і гетьмаським шляхом, скікнула на Оксану, дочку бунтаря, коваля Мороза, забитого козаками... Потім: ночі літні, сарай, пахощі й шелест сухого сіна... Над степом пожежі, бурі... закрутили його, завертали. Карні загони і він командир їх... Князівна Каб... Ліси сіверщини... Тиша... Задимлені степи Донбасу.. Надії іншим, мирним шляхом прийти знову до вершин і привести за собою барона Йогана фон-Беллі, посадити знову вугляного короля степів на трон... Зошит... Марія Морозівна... У Оксани сум і безвілля в очах, а в Марії бунт, бурунні хвильки на білках, у хлопчиках буря... Він бачив її сьогодні. Обличчя худе, аж висохло, але в очах буруни... Вони спалили його, спепелили... він не мав сили й волі витримати їх на собі...

...За дверима щось заторохтіло. Почулися кроки чиеїсь ходи. Хтось видно йшов тихо, навшпиньках, бо ноги хоч і багато їх було, ступали м'яко, від чого в коридорі стояли тільки рип та легкий шум. Тиндина рука вхопила з бюрка вороне залізо, міцно зажала в правій долоні.—Хіба вже... по мене йдуть,—майнула думка і пересмикнула його фігуру, ніби він торкнувся електричного току.—Датися живому?—Тупотнява раптом стихла.—Підслухують? Бояться одверти йти?.. Ага, бояться...—і рука підвелася, дуло вороного заліза задивилося на двері, по ньому ковзнулося Тиндине око, спинилося на чорній краплині поцілу.—Ага... бояться...—вказовий палець ліг на спуск. Тиша. Нерви дряп'яють.

— Можна до вас, Петре Гавриловичу,—раптом чує впізнає голос.

— Можна,—відказує, опускає руку й тримає її напоготові. Двері одчинилися. В кімнату увійшов зігнутий Гроза,

а слідом за ним ще п'ятеро, чорних, замурзаних, у кожушках, лише зуби білили та горіли очі якимось незвичайним вогнем. Тинда впізнав і тих. Були то селюки, врубарі з грозевої ватаги. Вірні помічники Тинди, носії його ідеї, сумлінні виконавці найвідповідальніших його розпоряджень.

Всі шестеро підійшли до бюрка, постали мовчки навкруг, зануривши очі в згорблену постать свого керманіча, що, здавалося, потопав у кріслі. Бігає Тинда очима допитливими по їхніх лицах, спиняється на кожному, ніби питається:—прошу, в якій справі?—Мружить очі, ніби наказує:—кажіть по що прийшли.—Але відповіді ніякої. Навіть натяку на відповідь не знаходить він, не чує. Мить і вороне залізо, занесене ним за спину, летить з його руки, вибито міцним ударом, а п'ять дул теж вороних прикипіли йому до голови, застигли невблаганні й страшні, дивляться просто в вічі, відчуває—дивляться вони і в скроні, і в потилицю, і в вуха.

— Тікати налагодився?—з притиском на „тікати“ зі свистом, крізь зуби спитав Гроза.—Об'їгорити нашого брата отак та й втікати? Потрібні ми тобі були, коли все йшло гладенько, а тепер?..

— Мерррзотник!—видавив Тинда камінця з грудей.

— Ага!—Обернувся до кожушків.—Чули?—і знову до Тинди.—Еть! Немає часу розбиратися, хто більший мерзотник—я чи ти. Здається, ми птиці з одного сідала. А поки що... давай гроші! Негайно! Де гроші? Давай, інакше пилюю вип'еш з цього дула,—підніс до самого Тиндиного рта бравнінг.—Чуєш?

— Сволота! Бандит!!

— Ш-ш-ш-а-а... Знову ж таки ми з тобою і тут на одному шляху стоїмо... Ну? Годі крутити! Де гроші?—наступав Гроза своїм малим тулубом на Тинду, аж підскакуючи.

Тинда мовчить. Напруження доходить найвищої точки. Вгрузнувши очима в Грозу, він підводиться помалу з крісла. Мить—вихоплюється, налітає, мов розлютований лев, впивається кістлявими пальцями судорожних рук в Грозину тонку ший і душить, душить, що є сили. Лише хрипіння та скрегіт зубів стоять в кімнаті. Важке дихання... Раптом

чує над головою постріли: один-другий. Щось гаряче полилося лицем, залило очі, свідомість туманіє, постать скручується і він падає мертвий на вже мертвого Грозу.

...Находив сірий передранок, а голуба кімната залита зеленим сяйвом, ще жила. В кутку сидів лікар Сак, викликаний невідомо ким з селища і до зеленого сяйва складав лікарського акта про дві загадкові смерті. А над трупами, стоячи навколюшки, молився старий Осика. Руки йому складені долоня до долоні, були зведені вгору, руса ріденька ісусова борода тремтіла.

— Господь всевишній карає нас... Прости їм... цим рабам твоїм. Прости й мені... Я небожів своїх, служок твоїх невірних, що предалися анатемі, дияволові продалися... я зняв з дороги твоєї праведної...—шопотів він.—Прости, господи...—Схопився, кинувся до дверей, вибіг у чорний сад і там недалеко фіртки, що виходить у степ, упавши на коліна перед трупами Івана й Степана, порубаних сокирою, молився, ніби легендарний Христос у Гефсіманському у саді. З очей йому безцвітних виглядали фанатизм і божевілля...

Загін міліціонерів у супроводі Картоплюка, Перечиці, Чалого, Марії і Тимоша другого дня ранком увійшли в голубу вітальню дому, що колись належав баронові фон-Беллі. Ще на дверях їх зустрів нестерпний задушливий сморід двох мертвих тіл.

XXXII

— Із степу тяг пахучий, глибокої осени, вітер. Не сьогодні-завтра в просторах надобрійних запанує знову зима, завихорить, засвистить. Затанцює сніг по кучугурах.

Зима ще тільки надходить, а вже гудуть телеграфні стовпи по безкраїх дорогах, несучи в найдальшу глуш республіки вісті. Гудуть телеграфні стовпи, а в гуді тому цифри, короткі слова, але важкі, бо містять у собі мільйони тонн вугля іскрястого, чорного, крові чорної, що ллється з разрубаних грудей землі-матері.

Над шахтою і день і ніч стоять гама вагонеток і вугільна порохнява, а в небі дзвенять сталлю нові голоси. Марія

тепер знову працює на одкатці. Тиміш врубарем у врубі ще з артілі.

Іде осінь...

Проходить.

А перших зимових днів, що кришталем повислі над степом, відбувся суд. Лава підсудних була порожня, бо слідом за Тиндою й Грозою вмер від артеріо-склерозу Державін, що звався тут Держивані. Бабков і Чуркін кинулися в забуту шахту ховатися та там і загинули. Панас Дебелий у день суду сидів у своїй кімнаті біля вікна, дивився тусклими очима невідомо куди. Селюки розбрелися в степи, їх розсмоктали врубви багатьох шахт, прийняли в свої обійми, вони розтали назавжди, мов грозова хмара, що була повисла над степом, наміряючись розрядитися в дикий вибух.

Марію виправдали і тепер вона знову одвідує партосередок. Її скоро мають поновити в партії. Працює вона з Тимошем в одній зміні і живе з ним на селищі в одній кімнаті.

Синочок росте.

Тиміш інколи бере його на руки, гопки підкадає і каже: — Юний комунаре, і який же ти вередливий та непосидючий. У кого ти вдався такий...

Заскніє, заболить тоді серце Марії. В очах заграють жовті кружала, а серед них вимальовується лице Кибича, сина пана Очманського.—Колись відшукаю його,—думає тоді Марія і обертається до Дерев'янки.

— Тимку... Не говори так... Мені якось боляче стає...

Винуваті Тимошеві очі падають додолу.

— Пробач мені... я забув, — відказує тихо. Але відчуває: в грудях ворухиться якась звірина тоска, що просто смокче його всього. Та він тримається. Пересилує в собі звіря, переборює розумом те, що лишив йому його далекий невідомий, незнаний пращур—егоїзм звірячий, доповнений хоробою власности.

Оленка несподівано для всієї шахти побралася з Картоплюком. Тепер часто забігає до Марії.

— І як подумаю, що було, аж морозом спину обдає. Та тепер воно мені ніби сон, що одснила я його давно... І

сьогодні на сортівні все, що видали нагорà, ми пересортували. Напрацювалась, аж попереk болить.

Печерицю пересунули з врубарів у маркшайдери. Щодня зрання й до вечора ходить він по землях зашахтових з приладами всякими. Оце недавно знову одкрив новий пласт, що заліг на цілий кілометр південно. А вугіль який! Хвалиться.

— Заллю я тим чорним та добірним вуглем усі міста й села України. От побачите—заллю!—і дивиться у вічко теодоліта, погукує.—Гей, хлопці!.. трошки ліворуч берить... та не дуже... праворуч трошки... отак! Рівно йдїть, щоб проходки зійшлися, як два кінці голки... Отак... правильно! Тепер, ідїть.

Лягають проходки до нового пласта. Гуде, гремить підземелля.

Із шахти на естокаду через мийню лється вугіль рікою, чорний аж іскриться.

У всі кінці Радянської Республіки од шахти одлітають повні, мов вагітні, вагони.

Квітень 1928.—січень 1930. р.р.
Харків.

